ISSN 0235—7771

AKADEEMIA

31. AASTAKÄIK 2019 NUMBER 10

Eesti Vabariigi 21. aastapäevaks 1939

Üksildane Maa . . . . . Laurits Leedjärv
Koonduslaagrites Eestis . . . . . Mendel Balberyszski
Impeeriumi usundid . . . . . Touraj Daryaee
Jah tõdedele! Jah vabadusele! . . . . . Toomas Kiho
Meditsiiniregistrid, epidemioloogia, õigusaktid . . . . Mati Rahu
Kaukaasiasse väljarännanud eesti talupojad . . Leeni Langebraun
Arvustus . . . . . Peeter Järvelaid
Päevik 1944–1961 . . . . . Herbert Normann

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Alar Karis, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Piret Kuusk, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Peeter Olesk, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja . . Toomas Kiho – toomas.kiho@akad.ee
tegevtoimetaja . . Indrek Ude – indrek.ude@akad.ee
universalia Jaan Kangilaski – jaan.kangilaski@akad.ee
humaniora / *socialia* . . . Mart Orav – mart.orav@akad.ee
naturalia . . . . Kalle Hein – kalle.hein@akad.ee
keeletoimetaja . Triin Kaalep – triin.kaalep@akad.ee
korrektor . . . Kristin Sarv – kristin.sarv@akad.ee

Toimetuse aadress:
Ülikooli 21, 51007 Tartu, Eesti

Telefonid: 7423146, 7423050

E-post: akadeemia@akad.ee

Ilmavõrgus: www.akad.ee
www.facebook.com/AjakiriAkadeemia/

© AKADEEMIA 2019
Trükk: AS Pakett.
Trükiarv: 1500.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

31. AASTAKÄIK 2019 NUMBER 10 (367)

Üksildane Maa
Laurits Leedjärv 1731

Koonduslaagrites Eestis. II
Mendel Balberyszski 1756
Tõlkinud Malle Talvet

Impeeriumi usundid: Zoroastristid, manilased, juudid ja kristlased. II
Touraj Daryaee 1776
Tõlkinud Jaan Lahe

"Oleme viimaseil aastail ausse seadnud oma rahvusliku iseteadvuse, nime, lipu, kodu, kasvatuse, perekonna ja kultuuri": Eesti Vabariigi 21. aastapäevaks 1939
..... 1793

Jah tõdedele! Jah vabadusele!
Toomas Kiho 1809

Meditsiiniregistrid, epidemioloogia, õigusaktid: Lähiminevikust tänapäeva. II
Mati Rahu 1812

Esimeste Kaukaasiasse välja rännanud eesti talupoegade käekäik. III
Leeni Langebraun 1837

Arvustus: Suure unistuse täitumisest. Raimo Pullat. *Tallinna arhiivi tagasitoomisest Saksamaalt*. Tallinn: Estopol OÜ, 2018. 95 lk.
Peeter Järvelaid 1886
Abstracts
..... 1891
Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. XVII
Herbert Normann 1899

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine
TASUTA: www.kultuurileht.ee

Visandid lk 1755, 1775, 1792, 1811, 1836:

LAURA KÕIV (1982) on õppinud 2003. aastal Tartu Ülikooli maaliosakonnas, lõpetanud Eesti Kunstiakadeemia stsenograafia erialal 2008. a ja 2018. a Tallinna Ülikooli Balti filmi, meedia, kunstide ja kommunikatsiooni instituudi ristmeedia erialal magistrantuuri. Ta on loonud teatrilavastustele ruume, lühifilmidele maailmu ja joonistanud koomikseid; praegu vabakutseline.

ÜKSILDANE MAA

Laurits Leedjärv

Meie maailm saab eksisteerida vaid tänu Päikesele. Päikesest sobival kaugusel asudes saab planeet Maa parajal hulgal energiat, et hoida käigus oma kliimasüsteemi ning pakkuda elupaika arvukatele organismidele algelistest mikroobidest kõrgemate taimede ja arukate inimesteni. Samas on Päike üks tavaline täht suures tähesüsteemis, meie kodugalaktikas, mida me nimetame Linnuteeks. Tähtede koguarv selles lapikus kettakujulises süsteemis arvatakse olevat 200–400 miljardi ringis. Ühekaupa ei ole võimalik tähti üle lugeda, hinnangud näiteks tähtede ruumtiheduse või massi järgi on rohkem või vähem ligikaudsed. Kui saame rohkem teavet pruunide kääbuste ruumtiheduse kohta — ja kui neid massilt planeetide ja tähtede vahepealseid taevakehasid, kus tähtedele iseloomulikke termotuumareaktsioone ei toimu, ka tähtedeks pidada —, võib arvu ülempiir veel kaugemale nihkuda. Kuid Linnutee pole kaugeltki ainus galaktika universumis. Neid leidub tõenäoliselt sadu miljardeid. Tähti peaks meile tuntud universumis seega olema vähemalt 10^{22}–10^{23} ehk argimõistuse jaoks raskelt hoomatav hulk.

Päikese ümber, nagu teada, tiirleb kaheksa planeeti ning arvukalt asteroide, kääbusplaneete, komeedituumi ja muud pudi-padi. Kas midagi analoogilist toimub ka teiste tähtede juures? Veel umbes kolmkümmend aastat tagasi jäid astronoomid sellele küsimusele vastates üsna ebamääraseks. Lihtsast loogikast ja statistikast lähtudes oleks muidugi ääretult ebatõenäoline, et Päike oleks nende sadade miljardite ja triljonite tähtede hulgas ainuke erand, kuid kindlaid tõendeid planeetidest teiste tähtede juures polnud õnnestunud saada. Asi hakkas muutuma 1992. aastal, kui Poola

päritolu Alexander Wolszczan ja Kanada päritolu Dale Frail, tollal mõlemad USA astronoomid, andsid teada kahest planeedist pulsari PSR1257+12 juures (Wolszczan, Frail 1992). Pulsar kui supernoova plahvatusest järele jääv ülikiiresti pöörlev neutrontäht[1] ei näi olevat just sobiv kandidaat planeetide ematäheks. Tõenäoliselt on planeedid tekkinud seal alles pärast supernoova plahvatust ning marginaalseks nähtuseks on pulsarite planeedid tänapäevani jäänudki. Nii-öelda päris eksoplaneetide avastamise epopöa sai alguse 1995. aastal, kui Šveitsi astronoomid Michel Mayor ja Didier Queloz avastasid planeedi päikesetaolise tähe 51 Pegasi juures (Mayor, Queloz 1995). Umbes poole Jupiteri raskune planeet tiirleb oma ematähele nii lähedal, et täistiir ehk aasta kestab seal vaid 4,2 maist ööpäeva. Selliseid eksoplaneete hakati hiljem nimetama "kuumadeks Jupiterideks".

EKSOPLANEETIDE MITMEKESISUS...

Paarikümne aastaga on eksoplaneedid saanud mõnes mõttes rutiinseks uurimisteemaks, millest avaldatakse järjest rohkem teadusartikleid ja millest kõneldakse populaarteaduslikes uudistes. Meie teadmised neist on lühikese ajaga tohutult avardunud ja kui selline tempo jätkub, võime ehk juba lähitulevikus leida oma Päikesesüsteemiga sarnaseid planeedisüsteeme, ja kes teab, võibolla ka elu märke. Lootust selleks annavad artikli trükkimineku ajaks teada olevad 4112 eksoplaneeti, mille hulgas on arvukalt Maa-suurusi ja väiksemaidki, osa neist sellisel kaugusel oma ematähest, et neil võiks leiduda vedelat vett. Statistika muutub kiiresti; artikli ilmumise ajal ja eriti siis, kui see kirjutis satub lugeja kätte aastaid hiljem, ei pea konkreetsed arvud enam paika. Hetkeseisuga võib märkida, et on teada 669 mitme planeedi

[1]Neutrontähes on peaaegu kogu aine muutunud neutroniteks. Aatomid pakitakse nii tihedalt kokku, et elektronid surutakse aatomituumadesse, kus nad prootonitega vastasmõjustudes tekitavad neutroneid. Üks teelusikatäis neutrontähe ainet kaalub umbes miljard tonni. Pulsar on neutrontähe erijuht, mille magnetpoolustelt väljuv raadiokiirguse kimp satub maapealse vaatleja (teleskoobi) vaatevälja. Kõik pulsarid on neutrontähed, aga kõik neutrontähed ei ole pulsarid.

süsteemi ühe tähe ümber. Üks suurimaid ja vast tuntuim selline täht on 2017. aasta veebruaris avalikkuse teadvusse toodud TRAPPIST-1 oma seitsme planeediga, millest kolm asuvad nn vedela vee vöös (Gillon jt 2017; Kama 2017). Lüürilise kõrvalepõikena olgu mainitud, et astronoomidki armastavad väikest huumorit. Tähe nimi tuleneb Tšiilis asuva kaugjuhitava teleskoobi nimest, mis omakorda viitab Belgiale ja sealsetele kuulsatele trapistide kloostriõlledele, mida ka projekti vedavad Liège'i ülikooli astronoomid kuuldavasti kõrgelt hindavad.

Eksoplaneetide avastamise meetodid on omaette keeruline tehniline teema. Olgu siinkohal vaid märgitud, et praeguseks teadaolevatest eksoplaneetidest suurem osa on leitud nn varjutuse meetodil: kui planeet liigub oma ematähe eest läbi, muutub selle valgus veidi nõrgemaks. Nõrgenemine on siiski nii väike, et üldjuhul saab seda korralikult mõõta vaid kosmoseteleskoopidega. Esimesed eksoplaneedid andsid endast märku dünaamiliselt: tuvastati ematähe väikesed perioodilised liikumised. Mida lähemal on planeet tähele ja mida suurem on planeedi mass, seda rohkem paneb ta tähe süsteemi massikeskme ümber liikuma. Veidi rohkem infot eksoplaneetide otsimise kohta ja ka Naissaare mehe Bernhard Voldemar Schmidti (1879–1935) leiutise rollist selles leiab näiteks mõni aeg tagasi ajakirjas *Horisont* ilmunud artiklist (Leedjärv 2017a). Igatahes meenutasid esimesed eksoplaneetide otsingud tuntud anekdooti mehest, kes otsib oma kadunud võtit tänavalaterna alt, kuigi teab, et seal ta seda ei kaotanud — aga seal vähemalt näeb otsida! Mida aeg edasi, seda rohkem on leitud järjest väiksema massiga planeete järjest kaugemal ematähest.[2] Tundub, et oleme oma otsingutega laterna valgussõõrist väljumas ja valmis otsima sealt, kust võime saada tõepärast statistiliselt usaldusväärset infot eksoplaneetide leidumise ja nende omaduste jaotumise kohta.

Loomulikult ei ole astronoomidel eesmärki ega võimalustki lugeda ühekaupa üle kõik Linnutee galaktikas leiduvad planeedid. Lähtuda saab ikkagi ainult statistilistest ja astrofüüsikalis-

[2] Vt nt veebilehte http://exoplanet.eu, kus igaüks võib konstrueerida diagramme vabalt valitud planeetide parameetritest.

test kaalutlustest. Viimastest tuleneb näiteks lihtne tõde, et kiiresti evolutsioneeruvate suure massiga tähtede ümbrus pole planeetide otsimiseks just sobivaim keskkond. Pigem tiirlevad planeedid ikka pika elueaga päikesesarnaste tähtede ümber, eriti nende juures, mille keemilises koostises on rohkem metalle,[3] sest just need elemendid on planeetide tekkeks olulised. Selliseid tähti leidub aga Galaktikas küllaga: ligi 90 protsenti tähtedest on Päikesest jahedamad ja väiksema massiga. Statistiliste hinnangute järgi võiks meie galaktika iga tähe kohta leiduda keskmiselt 1–1,6 planeeti, kokku seega vähemalt 200 miljardit (Cassan jt 2012). Lisaks võib Linnutee piires liikuda miljardeid n-ö vabalt hulkuvaid planeete ehk nomaade (Strigari jt 2012). Kui kitsendada valikut Maasarnaste planeetidega ja Päikese tüüpi ning jahedamate tähtedega, jääb ikkagi alles umbes 40 miljardit planeeti (Dressing, Charbonneau 2015), millest omakorda umbes 10 miljardit asuvad vedela vee vöös — sellisel kaugusel tähest, et planeetide pinnal võiks leiduda vedelat vett, milleta me praegu ei oska elu ette kujutada. Need on muljet avaldavad arvud. Kui üks protsent või promillgi neist planeetidest kannaks maisega võrreldavat (või ka hoopis teistsugust) elu, võiksime end pidada tihedalt asustatud galaktika elanikeks.

Ometi ühtki teaduslikult tõsiselt võetavat tõendit elust väljaspool Maad seni pole, kuigi inimesed hakkasid tõendeid otsima juba ammu enne seda, kui eksoplaneetide olemasolu tõestatud sai. 1950. aastal töötas USAs Los Alamose salajases tuumalaboris kuulus Itaalia päritolu tuumafüüsik Enrico Fermi (1901–1954). Ühel lõunasel jalutuskäigul kolleegidega, kus arutleti pärast Teist maailmasõda populaarseks saanud UFO-teemadel, olevat Fermi hüüdnud "Kus nad siis on!?", mõeldes "nende" all teisi tsivilisatsioone. Tänini nimetataksegi enamasti Fermi paradoksiks seda näivat vastuolu, et tõenäosuslikel kaalutlustel peaks universumis

[3] Astrofüüsikas kasutatakse sageli mitte päris korrektset keelepruuki, milles kõiki vesinikust ja heeliumist raskemaid keemilisi elemente nimetatakse metallideks. Tähtede keemiline koostis esitatakse sageli kolme komponendina: vesiniku, heeliumi ja "metallide" sisaldus. Päikese-taoliste tähtede metallisisaldus on umbes kaks protsenti tähe massist (vesinikku 70 ja heeliumi 28 protsenti).

leiduma tohutul hulgal planeete ja arvukalt neid asustavaid tsivilisatsioone, kuid inimkond pole seni neist mingeid märke saanud. Samasuguseid mõtteid avaldas tegelikult juba 1933. aastal Vene õpetlane ja kosmonautika propageerija Konstantin Tsiolkovski (1857–1935; Tsiolkovski 1933). 1975. aastal esitas USA astrofüüsik Michael H. Hart (sünd. 1932) Fermi paradoksi põhjaliku teoreetilise analüüsi (Hart 1975); vahel soovitataksegi kasutada nimetust Fermi-Harti paradoks. Hart analüüsib loogiliselt mitut liiki põhjusi (füüsikalised, sotsioloogilised, ajalised) ning jõuab väga lihtsa (ja loogilise?) seletuseni: teisi tsivilisatsioone vähemalt meie galaktikas polegi, me oleme siin kandis ainsad arukad olendid.

Tuleme selle kosmilise üksinduse mõtte juurde hiljem teisi teid pidi tagasi, aga siinkohal tasuks meenutada ka hästi tuntud Drake'i valemit, mis samuti seostub Fermi paradoksiga. 1960. aastal hakkas USA astronoom Frank D. Drake (sünd. 1930) Green Banki observatooriumi väikese raadioteleskoobiga otsima signaale võimalikelt arenenud tsivilisatsioonidelt teiste tähtede juures. Järgmisel aastal, kui esialgseid tulemusi — mida signaalidena teatavasti polnud ja pole tänapäevani teada — kokku võeti, pakkus Drake välja lihtsa valemi ehk võrrandi tsivilisatsioonide arvu leidmiseks. Korralikku artikliviidet Drake'i valemi kohta polegi nii lihtne leida, seda võetakse nüüd juba kui inimkonna teadmiste ühisosa. Toome selguse mõttes valemi ka siin ära. Matemaatiliselt on tegemist tõepoolest väga lihtsa arvutusega, vaid seitsme teguri korrutisega:

$$N = R^* \cdot f_p \cdot n_e \cdot f_l \cdot f_i \cdot f_c \cdot L,$$

kus tähised on järgmised:

N — tsivilisatsioonide arv meie galaktikas, kellega suhtlemine oleks võimalik;

R^* — tähtede tekkimise keskmine kiirus Galaktikas;

f_p — nende tähtede osakaal, mille ümber tiirlevad planeedid;

n_e — keskmine elu võimaldavate planeetide arv ühe tähe juures;

f_l — nende planeetide osakaal, kus elu tõesti tekib;

f_i — arukat elu (tsivilisatsiooni) omavate planeetide osakaal;

f_c — nende tsivilisatsioonide osakaal, kes on võimelised saatma tehissignaale kosmosesse;

L — aeg, mille jooksul viimati mainitud tsivilisatsioonid signaale saadavad.

Korrutamine oleks lihtne, kui teaksime kõigi tegurite arvväärtust või vähemalt mingit vahemikkugi. Esimese kolme teguri kohta on meie teadmised üsna head ning jätkuvad eksoplaneetide otsingud järjest suurendavad f_p ja n_e täpsust. Ülejäänud nelja teguri kohta meil aga peaaegu mingit teaduslikult põhjendatud infot ei ole. Suurusjärguliste hinnangutega on N-i väärtuseks saadud igasuguseid arve ühest (tegelikult ka 0 ja 1 vahelt) mitmesaja miljonini. Drake'i valemit võikski käsitada mitte niivõrd praktilise arvutuseeskirjana, vaid pigem intellektuaalse suunajana, mis näitab, mida me peaksime veel teadma ja tundma õppima, et mõista universumit ja oma kohta selles. Teatud mõttes hõlmab see kogu inimkonna teadmisi. Aastakümnete jooksul on Drake'i valemit edasi arendatud ja modifitseeritud ning muidugi ka kritiseeritud; see on saanud omamoodi aluseks astrobioloogiale kui uuele interdistsiplinaarsele teadusharule, kust võiks oodata f_l ja f_i täpsemaid väärtusi. Kahe viimase teguriga on lugu veelgi keerulisem. Nende hindamiseks ei piisa ainult loodusteadustest, mängu tulevad sotsiaalteadused ning sellised kategooriad, mida me Maal nimetame üldinimlikeks väärtusteks. Võtkem või näiteks sageli esitatav küsimus: "Kas tsivilisatsioon, mis on enda käsutusse saanud tuumaenergia, end selle abil ka hävitab?"

Kuniks meil paremaid teadmisi pole, vaatame järgmises osas natuke detailsemalt üht lähenemisviisi, mis võib kergesti anda Drake'i võrrandi lahendiks $N = 1$.

...JA MAA ERILISUS

Aastal 2000 ilmus Seattle'is asuva Washingtoni ülikooli geoloogiaprofessori Peter D. Wardi (sünd. 1949) ja astronoomiaprofessori Donald E. Brownlee (sünd. 1943) raamat *Rare Earth* (Eriline Maa; Ward, Brownlee 2000) alapealkirjaga *Miks keerukas elu*

on universumis haruldane. Raamatu põhisisuks on nn erilise Maa hüpotees (*Rare Earth hypothesis*), mille kohaselt keeruka elu (mis hõlmab hulkrakseid organisme, sugulist paljunemist ja lõpuks ka mõistust) teke Maal nõuab haruldaselt ebatõenäolist astronoomiliste ja geoloogiliste asjaolude kokkulangemist ning seetõttu on keeruka elu leidmine teistelt planeetidelt ääretult vähetõenäoline. Küll aga võivad primitiivsed (ainuraksed) eluvormid olla levinud hoopis laiemalt, kui oleme seni ette kujutanud. See seisukoht Maa harukordsusest vastandub niisiis eespool mainitud Frank Drake'i ja tuntud astronoomiapopulariseerija Carl Sagani (1934–1996) vaadetele, mille järgi Maa on tüüpiline planeet tüüpilises planeedisüsteemis, mida leidub meie galaktikas arvukalt, ning keerukas elu on universumis laialt levinud.

Küllap tundub Drake'i ja Sagani lähenemine tavaloogikale ja argimõistusele vastuvõetavam. See on ka kooskõlas Koperniku printsiibiga, mille kohaselt pole inimesel ega Maal universumis mingit erilist kohta. Vahel kasutatakse selle modifikatsioonina nn keskpärasuse printsiipi (*principle of mediocrity*), mis väidab, et kui me mingist hulgast või kategooriate kogumist valime välja ühe elemendi, siis kõige tõenäolisemalt pärineb see selliste elementide või kategooriate seast, mida selles kogumis leidub kõige arvukamalt. Ehk siis keerulise eluga planeet Maa — kui me saame öelda, et oleme selle kuidagi välja valinud — esindab tüüpilist planeeti universumis.

Wardi ja Brownlee käsitus Maast kui harukordsest planeedist on aga piisavalt huvitav, et sedagi lähemalt tutvustada. Loetleme järgnevalt nende põhiargumendid koos mõne selgituse ja kommentaariga — on ju raamatu kirjutamisest möödunud juba paarkümmend aastat.

Õige asukoht õiget tüüpi galaktikas. Päike tiirleb ümber Linnutee galaktika keskpunkti sellest umbes 26 000 valgusaasta ehk kaheksa kiloparseki kaugusel ringjoonelisel orbiidil. See on optimaalne kaugus, sest mida lähemal galaktika keskmele, seda sagedamini toimuvad supernoovade plahvatused, millega kaasnev gamma- ja röntgenikiirgus ning intensiivsed kosmilised kiired mõjuvad elule hävitavalt. Samuti on tähtede suurema ruumtiheduse tõttu galaktika keskme lähedal suurem oht, et mõni lähe-

dalt mööduv täht tekitab planeedisüsteemis dünaamilisi häiritusi, mille tulemusena tabavad planeete sagedamini asteroidid, komeedituumad jm väikekehad, mis võivad elu või vähemalt selle liigirikkuse hävitada. Teiselt poolt väheneb koos kaugusega galaktika keskmest tähtede metallisisaldus. Metallid (vt joonealust märkust 2) on aga just planeetide oluline koostisosa. Nii et kuigi päris Galaktika välisserva lähedal oleks tänu lähedaste tähtede ja supernoovaplahvatuste vähesusele hea rahulik elu, ei soosi tähtede väike metallisisaldus seal üldse planeetide teket. Analoogiliselt tähtede ümbert leitava vedela vee piirkonnaga saab defineerida nn galaktilise eluvöö. Charles Lineweaver jt (2004) on leidnud, et Linnutee puhul on see vahemikus 7–9 kiloparsekit keskmest, ehk teisisõnu, Päike asub just enam-vähem selle vöö keskel. Kokku on selles piirkonnas umbes 10 protsenti Linnutee tähtede koguarvust.

Linnutee on spiraalne, täpsemalt varbspiraalne galaktika.[4] Selles ei ole midagi erilist, umbes kolmveerand teadaolevatest galaktikatest ongi spiraalsed. Siiski on võimalik, et meie kodugalaktika kuulub umbes seitsme protsendi galaktikate hulka, mis näivad erakordselt rahulikud ja stabiilsed (Hammer jt 2007). Meil ei ole viimase 10 miljardi aasta jooksul olnud märkimisväärseid kokkupõrkeid ega ühtesulamisi teiste galaktikatega, meie galaktika keskmeks olev must auk on väga rahulik. Uusimad vaatlusandmed kosmoseteleskoobilt Gaia näitavad siiski, et Linnutee ketas ei ole nii rahulik, kui arvatud (Antoja jt 2018). Umbes kuue miljoni tähe liikumine meie Päikese ümbruses osutab, et ketas on dünaamiliselt häiritud ehk mittetasakaalulises olekus. Tõenäoliselt põhjustas sellise häirituse Amburi ehk Sagittariuse tähtkujus nähtava kääbusgalaktika lähenemine Linnuteele ajavahemikus 300–900 miljonit aastat tagasi. Samas ei näi see häiritus olevat nii suur, et võiks maapealset rahu rikkuda.

[4]Galaktikad liigitatakse elliptilisteks, spiraalseteks ja korrapäratuteks. Spiraalsetes galaktikates koondub suur osa tähti pöörlevatesse spiraaliharudesse, mis väljuvad galaktika tuumast. Varbspiraalsetes galaktikates oleks nagu läbi tuuma asetatud varras ehk varb ja spiraaliharud väljuvad vastassuundades selle otstest, nii et spiraali telg on vardaga risti.

Õige kaugus õiget tüüpi tähest. Inimesed on jaganud tähemaailma mitmekesisuse spektriklassidesse. Õieti on tegu tähtede liigitamisega pinnatemperatuuri järgi; ajalooliselt väljakujunenud spektriklasside reas kõrgemalt temperatuurilt madalama poole kasutatakse järgmisi tähiseid: O, B, A, F, G, K, M;[5] vahel lisatakse külmemasse otsa veel pruunide kääbuste spektriklassid L ja T. Iga spektriklass jagatakse omakorda numbritega kuni kümneks alamklassiks. Päikese spektriklass on G2. Kõrgem temperatuur tähendab ühtlasi suuremat tähe massi. Nüüd tuleb meenutada tähtede puhul kehtivat lihtsat, kuid esmapilgul paradoksaalset seaduspärasust: mida suurem on tähe mass, seda kiirem on tema evolutsioon. Teisisõnu, suurema massiga tähed käivad oma vesinikuvarudega väga pillavalt ümber ning põletavad need kiiresti heeliumiks ja edasi raskemateks elementideks, väiksema massiga tähed seevastu — mille hulka kuulub ka Päike — käitavad oma termotuumareaktsioone rahulikumalt ja kütust jätkub kauemaks. Teades, et Maal kulus esimeste primitiivsete eluvormide tekkest keerukate organismide väljakujunemiseni paar-kolm miljardit aastat, pole ilmselt erilist lootust leida selliseid organisme kuumade, O- või B-spektriklassi tähtede lähedusest, sest nende tähtede eluiga on ainult mõni kuni mõnikümmend miljonit aastat. Ka A- ja F-tüüpi tähed ei taga veel keeruka elu arenguks vajalikku pikaajalist stabiilsust. Päikese-taolise tähe eluiga ulatub aga juba 9–10 miljardi aastani, millest jätkub mitmekesise looduse väljakujunemiseks tähe ümber sobival kaugusel tiirlevatel planeetidel. Võiks arvata, et veelgi pikema elueaga K- ja M-klassi tähtede planeetidel valitsevad veel soodsamad tingimused elu pikaajaliseks õitsenguks, aga seal tulevad ette uued segavad asjaolud, mida peagi selgitame.

Enne aga rõhutame veel lihtsat tõde, et Maal on elu aluseks vesi. Veel on hulk erakordseid omadusi. Võib isegi öelda, et ta on anomaalne keemiline ühend, olles Maa keskmise temperatuu-

[5]Inglise keelt kõnelevad rahvad on välja mõelnud toreda lause selle rea meeldejätmiseks: "Oh, be a fine girl/guy, kiss me!" Pealtnäha suvaline tähejada on kujunenud teaduse arengu käigus teiste tähestiku tähtede (spektriklasside) väljaarvamise tulemusena.

ri juures vedelas olekus. Vesi külmub, aurustub ja keeb kõrgemal temperatuuril kui enamik teisi vedelikke, tal on erandlikult suur erisoojus ja pindpinevus. Üks iseärasus on see, et tahkes faasis vee (jää) tihedus on väiksem kui vedelas. Kui see nii ei oleks, vajuks jää veekogude põhja ja positiivse tagasiside tõttu oleks kogu vesi Maal peagi jäätunud. Kõige selle taga on eelkõige vee molekulis H_2O toimivate vesiniksidemete erilised omadused. Praegu on aga oluline see, et kuigi on välja mõeldud hoopis teistsuguse biokeemiaga elumudeleid (üks neist põhineb näiteks süsiniku asemel ränil ja lahustiks võib olla ammoniaak, metaan vm vesinikuühend) ning leitud üsna lootustandvaid variante (nt Bains 2004), ei ole meil siiski teada ühtegi muud tegelikult toimivat elumudelit peale meie maise. Seega näib mõistlik, et vähemalt keerukamaid eluvorme tasub otsida planeetidelt, kus temperatuur on vedela vee olemasoluks sobiv. See tähendab, et planeet peab asuma sobival kaugusel oma ematähest. See kaugus omakorda sõltub peamiselt tähe temperatuurist ja heledusest. Õieti on tegemist teatud kaugusvahemikuga, mida võiks nimetada asustatavaks piirkonnaks või eluvööks. Kõige levinuma eluvöö määratluse kohaselt (Kasting jt 1993) oleks Päikesesüsteemis selle sisemine piir u 0,95 ja välimine 1,37 au[6] juures. Seega kuulub sinna ainult planeet Maa. Tõsi, leidub ka vähem konservatiivseid hinnanguid, kus välimine piir venitatakse 3 au-ni ja vahel kaugemalegi. Kuid muidugi ei tee eluvöös asumise fakt üksi veel Maast mingit erilist planeeti. Nagu juba öeldud, võib selliseid planeete ainuüksi Linnutee galaktikas leiduda umbes 10 miljardit.

Päikesest pikema elueaga K- ja M-spektriklassi tähtede planeetidel võiks pikas perspektiivis välja areneda veelgi mitmekesisem elu kui Maal. Näiteks võiksid ühe hinnangu kohaselt (Lingam, Loeb 2017a) kõige liigirikkamad olla planeedid K-klassi tähtede juures, mille mass on 0,55 Päikese massi. Siin on siiski paar tõsist "aga". Mida madalam on tähe temperatuur (ja seega mida väiksem on tema heledus), seda lähemal tähele asub eluvöö. M-klassi tähtede puhul on see juba nii lähedal, et planeedid

[6]au = astronoomiline ühik, Maa keskmine kaugus Päikesest; 1 au = 149 597 871 km.

peaksid olema oma tähega loodeliselt seotud: nende pöörlemis- ja tiirlemisperiood on ühtlustunud sel viisil, et nad on kogu aeg pööratud ühe küljega tähe poole, mistõttu üks külg võib neil üle kuumeneda, teine aga tähe lähedusest hoolimata lausa külmuda — ei ole just paljulubav perspektiiv keeruka elu tekkeks. Teine probleem on see, et peaaegu kõigil Päikesest jahedamatel tähtedel esineb võimsaid purskeid ehk loiteid. Tunneme ju Päikese aktiivsust, mille üheks süütumaks ilminguks on kaunid virmalised, kuid mis meie elektroonikasõltuvuse kasvades hakkab järjest rohkem ohustama tundlikke elu alal hoidvaid süsteeme. Selline on tehnokraatliku inimese vaatenurk, kuid võimsad tähepursked võivad ohuks olla igasugustele elusorganismidele. Samas on piir õrn ja pole välistatud, et just tähe loidetest saadav energia võib soodustada mõnede elu tekkeks vajalike keemiliste ühendite sünteesi (Lingam, Loeb 2017b).

Igal juhul näib, et meil on õnn asuda oma planeediga just ühe kollase G-spektriklassi tähe juures, mis ei ole ülemäära rahutu ja millel pole teist tähte kaaslaseks — sest üldjuhul ei laseks see planeetidel stabiilsel orbiidil püsida.

Stabiilne, peaaegu ringjooneline orbiit ümber Päikese. Maal vahelduvad aastaajad, kuid selle peamine põhjus ei ole mitte Päikese kauguse muutlikkus, vaid Maa pöörlemistelje teatud püsiv kaldenurk. Maa orbiidi ekstsentrilisus (erinevus ringjoonest) 0,017 ei ole küll Päikesesüsteemi väikseim, kuid siiski piisavalt väike, et aastase tiirlemisega ei kaasneks väga järske ilmamuutusi. Neil eksoplaneetidel, mille orbiidi ekstsentrilisust me teame, on see enamasti suurem, kuigi vähesel määral tuleb ette ka peaaegu ringikujulisi orbiite. Maa puhul on eriti oluline orbiidi stabiilsus ehk püsivus miljardite aastate jooksul. Kuigi selle ajaga on Maa kliimas toimunud palju suuri muutusi, võib siiski öelda, et vaid vähesed neist on olnud otseselt dünaamiliste kosmiliste katastroofide — kokkupõrgete või järskude orbiidimuutuste — tagajärg, nagu seda oli asteroidi tabamus 65 miljonit aastat tagasi kriidi ja tertsiaari ajastu piiril ehk nn K-T sündmus, millele järg-

nes suur liikide väljasuremine (Alvarez jt 1980).[7] Planeedisüsteemides, kus leidub "kuumi Jupitere" ehk suure massiga planeete ematähe lähedal, on olud karmimad. Hiidplaneedid ei saanud tõenäoliselt tekkida tähe lähedal, vaid on sinna dünaamilise evolutsiooni käigus rännanud, läbides planeedisüsteemi eluvöö, kus võisid asuda eluks sobivad planeedid. Need ei saanud siis paigale jääda, vaid paisati kaootilistele orbiitidele või hoopis süsteemist välja. Kui neil oligi mingi elu tekkinud, siis kardetavasti see hävis või jäi parimal juhul kõige algelisemale tasemele, nagu see oli Maal esimese paari-kolme miljardi aasta jooksul.

Planeetide sobiv konfiguratsioon Päikesesüsteemis. Peale Maa enda orbiidi stabiilsuse on oluline, millised on teiste planeetide orbiidid. Kui "kuumad Jupiterid" pigem pärsivad keeruka elu teket, siis meie kodusüsteemis on asi vastupidi. Päikesest kaugemal tiirlevad hiidplaneedid Jupiter ja Saturn püüavad oma tugeva gravitatsiooniväljaga kinni või läkitavad tagasi suurema osa Päikesesüsteemi sisepiirkonda tungivaid komeedituumi, asteroide ja meteoroide. On öeldud, et hiidplaneedid toimivad kosmilise tolmuimejana, puhastades Maa orbiidi ümbruse väiksematest taevakehadest. Kui see nii poleks, võiks K-T sündmuse taolisi väljasuremisi ette tulla palju sagedamini ning keerukate organismide väljaarenemine oleks vähetõenäoline. Märkimisväärne on, et ka meie hiidplaneetide orbiidid on peaaegu ringjoonelised. Teistes planeedisüsteemides, kus leidub hiidplaneete tähest kaugemal, on nende orbiidid enamasti tugevalt elliptilised — see tähendab, et nad põhjustaksid Maa-taoliste planeetide liikumises suuri häireid ja ebastabiilsust.

Omamoodi vastuoluline on asteroidide ehk väikeplaneetide roll. Kahtlemata on nad peasüüdlased äsja mainitud katastroofilistes kliimamuutustes ja liikide väljasuremises. Elu teket Maal peetakse tõenäoliseks alles pärast viimast "suurt pommitamist", mis toimus 4,1–3,8 miljardit aastat tagasi. Vanimad kindlalt elule viitavad mikrofossiilid pärinevad umbes 3,5 miljardi aasta ta-

[7] Praegu kasutatavas geoloogilises ajaskaalas tertsiaari ajastut ei ole. Umbes 66 miljonit aastat tagasi järgnes kriidi ajastule paleogeen ning selle esimene ajastik oli paleotseen (www.stratigraafia.info).

gusest ajast (Bernard, Papineau 2014). Siiski on võimalik, et fossiilseid mikroorganisme leidub merepõhja hüdrotermaalsetes avades (ventides) isegi kuni 4,29 miljardi aasta vanustes kivimites (Dodd jt 2017). Praeguse teema seisukohast polegi nii oluline, millal elu Maal alguse sai, kuid asteroidide vöö ehk Marsi ja Jupiteri vahel paikneva asteroidirikka piirkonna olemasolu võis maise elu tekkele ja arengule märkimisväärselt kaasa aidata. Mario Livio (2019) on välja toonud järgmised asjaolud:

> (1) Kuna Maa-taolised planeedid tekkisid protoplanetaarse ketta kuivas (ilma vee ja jääta) osas, pidi vesi hiljem kuidagi Maale jõudma — üks võimalus on, et asteroididelt.
> (2) Suur kaaslane Kuu stabiliseerib Maa pöörlemistelge, hoides ära suuri ilma- ja kliimamuutusi. Kuu tekkeks oli ilmselt vaja noore Maa kokkupõrget suure asteroidiga.
> (3) Esimesed orgaanilised molekulid võisid saabuda asteroididelt.
> (4) Et Maa oli esialgu kuumas sulanud olekus, vajusid raskemad keemilised elemendid (näiteks raud või kuld) maakoores väga sügavale. Eluks on mõned neist aga vajalikud ja need võisid taas saabuda asteroididelt.
> (5) Palju korratud spekulatsioon, et imetajad kui kompaktsemad, tõhusamad ja arukamad olendid said arenema hakata alles siis, kui dinosauruste valitsemisaeg oli lõppenud, ehk teisisõnu, K-T sündmus andis maise elu evolutsioonile uue suuna.

Õige suurusega tahke planeet. Oleks raske ette kujutada keerukat elu Jupiteri või Saturni tiheda gaasilise kesta sees või all, isegi kui säärased planeedid asuksid vedela vee olemasoluks tähest parajal kaugusel. Tahke koorega planeet näib kindlasti eluks sobivam. Oluline on ka atmosfäär ning planeedi võime seda luua ja säilitada. Merkuur ja Marss — esimene on Päikesele liiga lähedal ja teine heal juhul napilt eluvöö välispiiril — ei sobi arenenud elu jaoks ka sellepärast, et oma väikese massiga pole nad suutnud atmosfääri kinni hoida. Veenusega on keerulisem lugu. Tema mass Maa omast kuigi palju ei erine, kuid mingil põhjusel on peamiselt süsinikdioksiidist ehk süsihappegaasist koosnev

atmosfäär saanud nii tihe, et seal toimib äärmuslik ja pöördumatu kasvuhooneefekt, mis on tõstnud planeedi pinnatemperatuuri umbes 460 Celsiuse kraadini. On arvatud, et ka Maa atmosfäär võis esialgu väga tihe olla, kuid katastroofiline kokkupõrge suure asteroidiga — mis ehk ei olnudki nii paha (sellest edaspidi) — hävitas selle ja andis võimaluse praeguse, eluks sobiva atmosfääri kujunemiseks (Lissauer 1999; Conway Morris 2003). Maa atmosfäär sisaldab märkimisväärsel hulgal hapnikku, mis on taimede fotosünteesi saadus ja mille kolmeaatomilised molekulid moodustavad Päikese ülemäärase ultraviolettkiirguse eest kaitsva osoonikihi. Tähtis on lämmastiku ja süsihappegaasi õige vahekord. Seda aitavad hoida vulkaaniline tegevus ja äike.

Keerukate organismide (selgroogsete loomade) nõudmised atmosfääri keemilisele koostisele võivad teha eluvöö tähtede ümber hoopis kitsamaks, kui see on määratud vedela vee võimalikkuse tingimusega. Üks hiljutine uurimus (Schwieterman jt 2019) näitab, et süsinikdioksiidi kontsentratsiooni kasvust tulenevad piirangud annavad eluvöö, mille laius on arvutusmudelist olenevalt 21–50 protsenti tavapärasest. Peale selle võib külmemate (spektriklassi M) tähtede juures elu arengut takistada mürgise vingugaasi ehk süsinikoksiidi (CO) hulga kasv tähe temperatuuri alanedes. Tähed pinnatemperatuuriga alla 3200 K võib tõenäoliselt potentsiaalsete elu kandvate planeetide otsingutest välistada. Veel üks aspekt on maismaa ja ookeani paras vahekord. Maal on see teatavasti 3 : 7, mis näibki olevat optimaalne hapnikurikka atmosfääri moodustumiseks. Ainult kuiva maaga või ainult veega kaetud planeetidelt pole suurt elurikkust oodata. Manasvi Lingam ja Abraham Loeb (2019) on leidnud, et M-klassi tähtede juures kipuvad planeedid just sellised olema — läbinisti märjad või läbinisti kuivad. Seega võib eespool toodud hinnang — 10 miljardit Linnutee eluvöös asuvat planeeti — vähemalt keerukat elu silmas pidades kaugelt liiga optimistlik olla.

Maa siseehitus ja laamtektoonika. Kui võrrelda Päikesesüsteemi planeetide ja nende suuremate kuude pinnaehitust, torkab silma üks iseäralik tõsiasi: kuskil peale Maa ei leidu pikki mäeahelikke. Marsil asub küll süsteemi kõrgeim mägi Olympus Mons (umbes 22 kilomeetrit jalamilt), ning üksikuid mägesid, ol-

gu need vulkaanilised või mitte, leidub paljudel teistel taevakehadel, aga mitte kunagi ei esine need ahelikuna. Selle taga on nähtus, mida on esmapilgul raske seostada kõrgemate taimede ja loomade tekkeks vajalike tingimustega — nimelt laamtektoonika. See tähendab, et Maa välimine kivimkest (litosfäär) koosneb üksikutest suurtest tektoonilistest plaatidest ehk laamadest, mille omavaheline liikumine põhjustab vulkanismi, maavärinaid, mäeahelike teket, mandrite triivi jne. Laamad, mille paksus kontinentide all on 100 kilomeetri ringis ning ookeanide põhjas 50–60 kilomeetrit, on suhteliselt külmad ja jäigad ning piltlikult öeldes liiguvad või libisevad nende all oleval vahevöö kihil, mida nimetatakse astenosfääriks. Viimast soojendab ja tekitab seal konvektiivset liikumist Maa sisemusest eralduv radioaktiivsete elementide lagunemise soojus. Ookeanide all leidub nn subduktsioonivööndeid, kus ühe laama serv võib sattuda teise laama ääre alla ning sukelduda vahevöösse.

Ward ja Brownlee (2000: 191–220) toovad välja mitu asjaolu, miks sellised maakoore ja vahevöö keerukad liikumised soodustavad elu liigilist mitmekesisust, mis omakorda on hea kaitse aeg-ajalt ettetulevate väljasuremiste vastu ning kindlustab evolutsiooni kestmist pika aja jooksul. Näiteks toimub tänu laamtektoonikale pidevalt settekivimite keemiline ümbertöötamine, mille tulemusena säilib Maal võrdlemisi stabiilne süsinikdioksiidi ja teiste kasvuhoonegaaside hulk. See omakorda tagab stabiilse keskmise temperatuuri (u 15 °C), mis on 33 kraadi soojem kui Päikesest enam-vähem sama kaugel asuval atmosfäärita Kuul. Olenemata sellest, kas ja kui palju inimkond praegu kasvuhoonegaaside hulka Maa atmosfääris mõjutab, on selge, et selline stabiilne temperatuur on aidanud hoida Maal eluks vajalikku vedelat vett miljardite aastate vältel. Samade protsessidega on seotud ka mereveetaseme muutused, mis omakorda aitavad moodustada neid mineraale, mis hoiavad CO_2 hulka kontrolli all. Laamtektoonika "süüks" saab panna ka praeguste mandrite olemasolu. Olgu kõrvalepõikena öeldud, et õieti saigi laamtektoonika kui õpetus alguse Saksa teadlase Alfred Wegeneri (1880–1930) mandrite triivi hüpoteesist, mille ta esitas esimest korda 1912. aastal ning kirjalikult 1915. Seesama Wegener töötas 1918. aastal lühikest aega

Tartu ülikoolis (mis tollal, Saksa okupatsiooni tingimustes, kandis nime Landesuniversität zu Dorpat) meteoroloogia observatooriumi juhatajana. Üldtunnustatud paradigmaks geoteadustes sai laamtektoonika alles 1950.–1960. aastatel. Aga just tänu laamtektoonikale on mandrid tänapäeval üsna suured ja samas üksteisest lahus — see aitab kaasa liigilise mitmekesisuse säilimisele. Ilma laamtektoonikata võiks maismaa koosneda vaid üksikutest vulkaanilistest saartest keset globaalset ookeani.

Selle osa lõpetuseks tasub eraldi rõhutada laamtektoonika seost magnetväljaga. Maa tuum koosneb peamiselt rauast, mis on tuuma välimises osas vedelas olekus. Maa pöörlemise tõttu toimub seal konvektiivne liikumine, mis tekitabki kogu planeeti ümbritseva magnetvälja. Konvektiivsete rakkude tekkeks on aga vaja, et soojus kantaks tuumast välja, ning just siin tulebki jälle mängu laamtektoonika. Ilma selleta ei oleks Maa tuuma ümbruses piisavat temperatuurierinevust, et saaks tekkida konvektiivne liikumine ning selle tagajärjel omakorda magnetväli. Ilma magnetväljata oleks mitmekesise elu võimalikkus Maal väga kahtlane. Niihästi kaugelt saabuvad kosmilised kiired kui ka Päikeselt tulevad laetud osakesed mõjuvad elusorganismidele hävitavalt. Magnetväli suunab enamiku neist vaenulikest osakestest Maast kõrvale.

Suur Kuu. Päikesesüsteemi hiidplaneetidel on palju kaaslasi ehk kuusid: Jupiteril teadaolevalt 79, Saturnil 62, Uraanil 27 ja Neptuunil 14. Kui tuleme Päikesele lähemale, Maa-taoliste planeetide piirkonda, on pilt hoopis teistsugune. Merkuuril ja Veenusel pole ühtki kuud, Marsil kaks väikest, tõenäoliselt juhuslikult kinni püütud asteroidi. Meie maakera aga uhkeldab üheainsa suure kaaslasega: Kuu läbimõõt on Maa omast vaid umbes neli korda väiksem. Niisugust Kuud "pole lihtne teha" (Lissauer 1999). Praeguseks üldtunnustatud teooria järgi tekkis Kuu umbes 50–100 miljonit aastat pärast Päikese ja protoplanetaarse ketta sündi hiiglaslikus kokkupõrkes, kui peaaegu Marsi suurune taevakeha lõi proto-Maast välja suure killu, mille aine koondus gravitatsiooni mõjul Kuuks (vt nt Cameron 2001; Gessmann, Rubie 2000 ja neis leiduvaid viiteid). Sellele hüpoteetilisele põrkujale on antud nimi Theia, kes oli Kreeka mütoloogias titaan ja ühtlasi kuuju-

malanna Selene ema. Maa ja Kuu ühisele päritolule viitab nende kivimite sarnane isotoopne koostis, Kuu orbiidi asumine peaaegu Maa pöörlemistasandis ja muud asjaolud. Võib mõelda, et mis siis ikka, hea, et niisugune inimliku mõõdupuu järgi katastroofiline sündmus kauges minevikus toimus. Kuuta ei oleks meil ju kuuvalgeid öid, poeetilist õhkamist kuu poole, kuupikkust ajaühikut, Apollo programmi ega paljut muudki. Kuid seosed võivad olla hoopis sügavamad. Väga tõenäoliselt ei olekski Maal siis mõtlevaid olendeid, neljajalgseid loomi, tiivulisi linde ega üldse praegust ökosüsteemi. Võib-olla oleks elu piirdunud vaid ainurakse-tega.

Just see kataklüsmiline kokkupõrge umbes 4,5 miljardit aastat tagasi arvatakse olevat andnud Maa pöörlemisteljele selle praegu-se kaldenurga, u 23,5 kraadi ekliptika tasandi suhtes. Selline kal-le tagab neli aastaaega parasvöötmes, mõõduka soojuse troopikas ning päris päikesepaisteta ei jää Maa poolusedki. Kui kujutada ette, et Maa pöörlemistelg oleks risti ümber Päikese tiirlemise ta-sandiga, saaks ekvaatori ümbrus tublisti soojust ja valgust, kuid polaaralad jääksid sellest päris ilma. Meie laiuskraadil võiks ehk valitseda aastaringne "kehv suusailm". Teise äärmuse, nullkalde ehk orbiidi tasandis asuva pöörlemistelje korra saaks planeedi üks poolkera koos poolusega kogu Päikeselt tuleva energia ning teisel pool valitseks igavene pimedus ja külmus. Vahest veelgi huvi-tavam on see, et suhteliselt suur Kuu aitab pöörlemistelje kallet stabiilsena hoida. Ilma kaaslaseta võiks kaldenurk teiste taevake-hade häirituste mõjul kaootiliselt muutuda, nagu seda arvatakse olevat juhtunud muudel Maa-taolistel planeetidel (Laskar, Robu-tel 1993). Pole vist vaja pikemalt seletada, mida sellised järsud muutused maisele kliimale ja elustikule tähendaksid.

Kuu teine tähtis ülesanne on Maa pöörlemiskiiruse vähenda-mine. See toimub nn loodelise hõõrdumise kaudu praegugi. Kuu on pööratud kogu aeg sama küljega Maa poole ning eemaldub Maast 3,8 sentimeetrit aastas. Sellega kannab ta ära Maa pöörle-mise impulssmomenti ja seetõttu pikeneb maine ööpäev 100 aasta jooksul 0,017 sekundi võrra. Umbes 550–600 miljonit aastat ta-gasi, paleosoikumi alguses ehk ligikaudu ajal, mil hakkasid tekki-ma keerukamad loomad, oli Maa pöörlemine nii kiire, et ööpäev

kestis alla 22 tunni. Väga kauges tulevikus võib meie ööpäev kesta sama kaua kui Kuul ehk umbes 27 praegust ööpäeva, aga kardetavasti saab Maa-Kuu-süsteem enne seda muudel põhjustel (Päikese paisumine punaseks hiiuks) otsa. Igal juhul sai 20. sajandil selgeks, et sekundi etaloni ei saa tuletada Maa pöörlemisest, ning sekund defineeriti ümber aatomkellades kasutatava tseesiumi aatomi teatud energiasiirde sageduse järgi. Ilma Kuuta oleks Maa võinud jääda pöörlema tunduvalt kiiremini kui praegu. See tähendanuks lühikest päevavalgust ühe ööpäeva jooksul ning võimast tuult (keskmiselt 200 kilomeetrit tunnis ehk 55 meetrit sekundis), mis tooks kaasa pidevalt tormise mere, suruks maismaataimed maadligi ning sunniks enamikku neljajalgseid — kui need oleksid üldse tekkinud — elama uruloomadena.

Nagu eespool juba korra vihjatud, võis seesama Kuu väljalöönud kokkupõrge vabastada Maa ka Veenuse-laadsest tihedast atmosfäärist ning sellega kaasnevast äärmuslikust kasvuhooneefektist. Ühtlasi pole võimatu, et seesama Kuu moodustumise kataklüsm pani aluse Maa sellisele siseehitusele, mis lubas laamtektoonika käivitumist (Ward, Brownlee 2000: 233–234). Lõpuks võib sattuda õige libedale rajale ning väita, et ehk pole seegi päris juhus, et Kuu ja Päike näivad meile taevas enam-vähem ühesuurused, isegi nii täpselt, et päikesevarjutuse ajal katab Kuu Päikese heleda fotosfääri, kuid jätab nähtavaks värvika kromosfääri. Kas pole see eelsoodumus (või ettemääratus?), et teadvusega olendid hakkaksid kord taevaseid asju lähemalt uurima ning tekiks astronoomia (Gonzalez 1999; Conway Morris 2003: 92–93, 349)? Olgu viimaste väidetega, kuidas on, ent Kuud vaadates tasub ilu ja romantika kõrval vahel mõelda ka nii, et äkki me just tänu sellele öisele taevavalgustajale siin Maal olemas olemegi.

Wardi ja Brownlee raamatust ning hilisematest käsitlustest võib leida veelgi täppishäälestusi, mille toimimine näib keeruka elu evolutsiooniks hädavajalik. Autorid on kirja pannud ka nn erilise Maa valemi, mis sarnaneb Drake'i valemiga, kuid sisaldab tervelt 11 tegurit (Ward, Brownlee 2000: 271–275). Lisategurid väljendavad niisuguste planeetide osakaalu, millel leidub hulkrakseid loomi, millel on suur kaaslane, mille süsteemis leidub Jupiteri-taoline hiidplaneet ja kus on toimunud vähe massilisi

väljasuremisi. Kui kas või ühe sellise teguri väärtus on väga väike, võib kogu võrrandi lahendiks tulla üks. Autorid möönavad, et aastate või aastakümnete pärast on meie teadmised kindlasti tunduvalt paremad, kuid juba seniste teadaolevate nappide andmete põhjal näivad viited Maa erilisusele niivõrd tugevad, et see peab tõele vastama.

KAKSKÜMMEND AASTAT HILJEM

Kas meil on siis nüüd piisavalt andmeid, et erilise Maa hüpoteesi kinnitada või ümber lükata? Lühike vastus on ei. Loomulikult on meil praeguseks hoopis rohkem teadmisi planeetidest teiste tähtede juures. Enam kui 4000 eksoplaneeti lubavad juba teha mingeid statistilisi järeldusi. Rebecca Martin ja Mario Livio (Martin, Livio 2015; Livio 2019) on püüdnud hinnata Päikesesüsteemi erilisust võrreldes teiste teadaolevate eksoplaneetide süsteemidega. Planeediorbiitide paiknemine ja väike ekstsentrilisus Päikesesüsteemis on ehk natuke eriline, kuid mahuvad siiski statistika piiresse. Arvestada tuleb ka valikuefekti: meie meetodid leiavadki peamiselt suurema massiga eksoplaneete ematähe lähedalt. Päikesesüsteemi puhul saab välja tuua kaks iseärasust, mis eristavad teda kõigist teadaolevatest eksoplaneetide süsteemidest: (1) puuduvad super-Maad orbitaalse perioodiga mõnest mõnesaja päevani ja (2) puuduvad planeedid seespool Merkuuri orbiiti. Super-Maadeks nimetatakse planeete, mille mass on suurem kui Maal, kuid väiksem kui umbes 10 Maa massi. Päikesesüsteemis on massi poolest Maast järgmine Uraan, mis on umbes 14 korda raskem kui Maa. Teadaolevate eksoplaneetide keskmine kaugus ematähest on väiksem kui Päikese ja Merkuuri vahemaa, aga siin tuleb jällegi silmas pidada valikuefekti.

Me ei tea peaaegu midagi eksoplaneetide atmosfäärist ega nende koostisest, suuremate või väiksemate kuude olemasolust, rääkimata näiteks laamtektoonikast või elusorganismide iseärasustest — kui neid leidub. Inimmõtlemine on oma ajaloos, kui seda vaadata Vana-Kreeka filosoofidest alates, rohkem kui kahe tuhande aasta jooksul püüdnud vähendada ja ümber lükata planeedi Maa keskset rolli universumis ning käsitada seda ühe ta-

valise planeedina ühe tavalise tähe juures, pidades inimest üheks juhusliku valiku saaduseks looduse suures mitmekesisuses. Võibolla oleks nüüd hoopis aeg sellest tagasihoidlikkusest üle saada, tunnistada, et inimene oma mõistusega on universumis tõesti midagi erilist ning tunda selle üle uhkust — ja muidugi võtta ka vastutus. Kui teadlased ja filosoofid on valmis omaks võtma kosmoloogilise antroopsusprintsiibi üht või teist versiooni (vt nt Barrow, Tipler 1986; Harris 2015; Leedjärv 2017b) — et füüsikakonstandid ja -seadused peavad olema sellised, mis lubavad mõistusega vaatleja eksistentsi universumis —, siis ei tohiks olla raske tunnistada ka planeedi Maa ja sellel lokkava elu erilisust.

Cambridge'i ülikooli evolutsioonilise paleobioloogia professor Simon Conway Morris (sünd. 1951) on oma raamatus inimese paratamatusest Maal (Conway Morris 2003) jõudnud järeldusele, et maise looduse evolutsioon on konvergentne: hoolimata tohutust bioloogilisest mitmekesisusest jäävad väga erinevate taime- või loomataksonite evolutsioonis kestma sarnaste funktsioonidega organid, sarnased tunnused. Conway Morris kasutab sageli näidet kaheksajala kaameralaadse silma ja inimsilma sarnasusest. Lõppkokkuvõttes tähendab see, et hoolimata väljasuremistest ja muudest katkestustest ning näiliselt tohutust hulgast võimalustest juhuslikus valikus viib evolutsioon vältimatult aistimisvõimeliste loomadeni ning lõpuks teadvusega inimeseni. Teiste sõnadega, evolutsioon ei ole nii juhuslik protsess, nagu darvinism seda näidata püüab. Inimene võib teatud mõttes tõesti olla selle protsessi eesmärk või sihtpunkt... ja olla ainuke mõistusega olend universumis. Ent kui kuskil mujal peaks siiski leiduma sobivaid tingimusi, kulgeks evolutsioon ikkagi enam-vähem sama rada nagu Maal ja viiks samasuguse inimeseni.

Universumi ülesehitus ei pruugi olla pelgalt füüsikaline, selles võib leiduda sügavamaid kihte. Universumit kui ülimalt keerukat süsteemi saab tervikuna mõista vaid holistlikult või koguni teleoloogiliselt (Harris 2015): universum on lõpule viidud ja täiuslik alles siis, kui selles on olemas vaatleja. Teadus, püüeldes küll absoluutse objektiivsuse poole, on ikkagi inimeste väljamõeldis ega pea andma lõplikke vastuseid. Conway Morris ei varja ka oma religioossust. Kujundlikult maalib ta silme ette pildi kartmatult

teaduse kõrgeimate mäetippude poole rühkivatest teadlastest, kes kohale jõudes leiavad sealt eest teoloogid, juba nautimas imepäraseid vaateid.

Universumi teke ja olemasolu, Maa ja inimese roll selles, elu olemus ja evolutsioon, teadvuse teke — need on küsimused, mille teaduslik käsitlus üksi võib jääda piiratuks. Kui inimesel juba on mõistus, peaks ta seda kasutama mitmekülgselt, olema avatud erinevatele mõtteviisidele, kuid jääma teaduspõhiseks seal, kus see on põhjendatud. Kui teadlased räägivad, et inimtegevus võib Maa kliimat pöördumatult muuta, tuleb seda võtta tõsiselt. Seda enam, et inimkonnal võib lasuda vastutus keeruka elu säilimise eest kogu Linnutees või isegi terves universumis.

Kirjandus

A l v a r e z, Luis W a l t e r, Walter A l v a r e z, Frank A s a r o, Helen Vaughn M i c h e l 1980. Extraterrestrial Cause for the Cretaceous-Tertiary Extinction. — *Science*, Vol. 208, Issue 4448, pp. 1095–1108

A n t o j a, Teresa, Amina H e l m i, Mercè R o m e r o - G ó m e z, Daniel K a t z, Carine B a b u s i a u x, Ronald D r i m m e l, Dafydd W. E v a n s, Francesca F i g u e r a s, Eloisa P o g g i o, Céline R e y l é, Annie C. R o b i n, George S e a b r o k e, Caroline S o u b i r a n 2018. A Dynamically Young and Perturbed Milky Way Disk. — *Nature*, Vol. 561, Issue 7723, pp. 360–362; https://arxiv.org/abs/1804.10196

B a i n s, William 2004. Many Chemistries Could Be Used to Build Living Systems. — *Astrobiology*, Vol. 4, No. 2, pp. 137–167

B a r r o w, John D., Frank J. T i p l e r 1986. *The Anthropic Cosmological Principle*. Oxford: Clarendon Press

B e r n a r d, Sylvain, Dominic P a p i n e a u 2014. Graphitic Carbons and Biosignatures. — *Elements*, Vol. 10, No. 6, pp. 435–440

C a m e r o n, Andrew G. W. 2001. From Interstellar Gas to the Earth-Moon System. — *Meteoritics & Planetary Science*, Vol. 36, No. 1 pp. 9–22

C a s s a n, Arnaud, Daniel K u b a s, Jean-Philippe B e a u l i e u + 39 co-authors 2012. One or More Bound Planets per Milky Way Star

from Microlensing Observations. — *Nature*, Vol. 481, Issue 7380, pp. 167–169; https://arxiv.org/abs/1202.0903

Conway Morris, Simon 2003. *Life's Solution. Inevitable Humans in a Lonely Universe*. Cambridge: Cambridge University Press

Dodd, Matt, Dominic Papineau, Tor Grenne, John F. Slack, Martin Rittner, Franco Pirajno, Jonathan O'Neil, Crispin Thomas Stephen Little 2017. Evidence for Early Life in Earth's Oldest Hydrothermal Vent Precipitates. — *Nature*, Vol. 543, Issue 7643, pp. 60–64

Dressing, Courtney D., David Charbonneau 2015. The Occurrence of Potentially Habitable Planets Orbiting M Dwarfs Estimated from the Full Kepler Dataset and an Empirical Measurement of the Detection Sensitivity. — *Astrophysical Journal*, Vol. 800, No. 1, article 45; https:// arxiv.org/abs/1501.01623

Gessmann, Christine K., David C. Rubie 2000. The Origin of the Depletions of V, Cr and Mn in the Mantles of the Earth and Moon. — *Earth and Planetary Science Letters*, Vol. 184, Issue 1, pp. 95–107

Gillon, Michaël, Amaury H. M. J. Triaud, Brice-Oliver Demory + 27 co-authors 2017. Seven Temperate Terrestrial Planets around the Nearby Ultracool Dwarf Star TRAPPIST-1. — *Nature*, Vol. 542, Issue 7642, pp. 456–460; https://arxiv.org/abs/1703.01424

Gonzalez, Guillermo 1999. Is the Sun Anomalous? — *Astronomy & Geophysics*, Vol. 40, Issue 5, p. 25

Hammer, Francois, Mathieu Puech, Laurent Chemin, Hector Flores, Matthew D. Lehnert 2007. The Milky Way, an Exceptionally Quiet Galaxy: Implications for the Formation of Spiral Galaxies. — *Astrophysical Journal*, Vol. 662, No. 1, pp. 322–334; https://arxiv.org/abs/astro-ph/0702585

Harris, Errol E. 2015. *Universum ja inimene: Kosmoloogilise antroopsusprintsiibi filosoofiline tõlgendus*. Tlk Laurits Leedjärv. Tartu: Ilmamaa

Hart, Michael H. 1975. An Explanation for the Absence of Extraterrestrials on Earth. — *Quarterly Journal of the Royal Astronomical Society*, Vol. 16, pp. 128–135

Kama, Mihkel 2017. Päikesele lähedase tähe ümber avastati seitse Maa-sarnast planeeti. — *Horisont*, nr 2, lk 4–5

Kasting, James F., Daniel P. Whitmire, Ray T. Reynolds 1993. Habitable Zones around Main Sequence Stars. — *Icarus*, Vol. 101, No. 1, pp. 108–128

L a s k a r, Jacques, Philippe R o b u t e l 1993. The Chaotic Obliquity of the Planets. — *Nature*, Vol. 361, Issue 6413, pp. 608–612

L e e d j ä r v, Laurits 2017a. Teised päikesed, teised maailmad. — *Horisont*, nr 3, lk 50–55

L e e d j ä r v, Laurits 2017b. Inimsõbralik universum. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1347–1371

L i n e w e a v e r, Charles H., Yesse F e n n e r, Brad K. G i b s o n 2004. The Galactic Habitable Zone and the Age Distribution of Complex Life in the Milky Way. — *Science*, Vol. 303, No. 5654, pp. 59–62

L i n g a m, Manasvi, Abraham L o e b 2017a. Reduced Diversity of Life around Proxima Centauri and TRAPPIST-1. — *Astrophysical Journal*, Vol. 846, No. 2, article L21; https://arXiv:1707.07007

L i n g a m, Manasvi, Abraham L o e b 2017b. Risks for Life on Habitable Planets from Superflares of Their Host Stars. — *Astrophysical Journal*, Vol. 848, No. 1, article 41; https://arXiv:1708.04241

L i n g a m, Manasvi, Abraham L o e b 2019. Physical Constraints for the Evolution of Life on Exoplanets. — *Reviews of Modern Physics*, Vol. 91, article 021002; https://arxiv.org/abs/1810.02007v3

L i s s a u e r, Jack J. 1999. How Common are Habitable Planets? — *Nature*, Vol. 402, Issue 6761, pp. C11–C14

L i v i o, Mario 2019. How Special Is the Solar System? — *Consolidation of Fine Tuning*; https://arxiv.org/abs/1801.05061v1

M a r t i n, Rebecca G., Mario L i v i o 2015. The Solar System as an Exoplanetary System. — *Astrophysical Journal*, Vol. 810, No. 2, article 105; https://arXiv:1508.00931

M a y o r, Michel, Didier Q u e l o z 1995. A Jupiter-Mass Companion to a Solar-Type Star. — *Nature*, Vol. 378, Issue 6555, pp. 355–359

S c h w i e t e r m a n, Edward W., Christopher T. R e i n h a r d, Stephanie L. O l s o n, Chester E. H a r m a n, Timothy W. L i o n s 2019. A Limited Habitable Zone for Complex Life. — *Astrophysical Journal*, Vol. 878, article 19; https://arXiv:1902.04720

S t r i g a r i, Louis E., Matteo B a r n a b é, Philip J. M a r s h a l l, Roger D. B l a n d f o r d 2012. Nomads of the Galaxy. — *Monthly Notices of the Royal Astronomical Society*, Vol. 423, No. 2, pp. 1856–1865; https://arxiv.org/abs/1201.2687

T s i o l k o v s k i, Konstantin E. 1933. Планеты заселены живыми существами. Серия "Космическая философия". Http://tsiolkovsky.org/wp-content/uploads/2016/02/Planety-zaseleny-zhivymi-sushhestvami.pdf

W a r d, Peter D., Donald E. B r o w n l e e 2000. *Rare Earth: Why Complex Life is Uncommon in the Universe*. New York: Copernicus

W o l s z c z a n, Alexander, Dale A. F r a i l 1992. A Planetary System around the Millisecond Pulsar PSR1257 +12. — *Nature*, Vol. 355, Issue 6356, pp. 145–147

LAURITS LEEDJÄRV (1960) on lõpetanud 1983. a Tartu Ülikooli füüsikuna ja kaitsnud 1990. a doktorikraadi Astrofüüsika ja Atmosfäärifüüsika Instituudis Tõraveres. Aastast 1983 töötab samas asutuses (praegu Tartu Ülikooli Tartu observatoorium), on olnud selle teadusdirektor (1998–1999) ja direktor (1999–2010), praegu vanemteadur. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid "Milleks ja kuidas Eestile kosmos: Eesti kosmosepoliitika äärejooni" (koos Uno Veismanni, Kalju Eerme ja Mart Noormaga; 2007, nr 12, lk 2583–2613), "Astronoomiast Eesti kultuuris ja ühiskonnas" (2011, nr 9, lk 1634–1679) ja "Inimsõbralik universum" (2017, nr 8, lk 1347–1371) ning arvustused "Osoon ja kiirgus: Elu allikad ja hävitajad" (Uno Veismann, Kalju Eerme, *Päikese ultraviolettkiirgus ja atmosfääriosoon*; 2012, nr 1, lk 178–183) ning "Akadeemiliselt horisondilt ilmaruumi" (Uno Veismann, *Ilmaruumi künnisel*; 2014, nr 1, lk 161–172).

LAURA KÕIV. Möödudes: Londoni leedi
ühistranspordi bussi taga (2018)

KOONDUSLAAGRITES EESTIS

Mendel Balberyszski

Tõlkinud Malle Talvet

14. TAPATALGUD LAGEDIL JA KLOOGAL

Lõpp on lähedal

1944. aasta varasuvel jõudsid väljastpoolt laagrit meieni muret tekitavad kuuldused. Punaarmee edasitungimine idarindel tegi sakslased rahutuks ja meile ohtlikumaks. Liikus info, et Tallinna on toodud rohkesti juudi vange teistest Eesti laagritest, mis on likvideeritud. Hoolimata soovidest ja lootustest ei olnud meil illusioone: me teadsime, et viimasel hetkel sakslased meid likvideerivad. Meie mure kasvas, kui 22. augustil 1944 saime teada, et 250 naist on naiste barakist ära viidud. Meil polnud aimugi, miks nad ära viidi ja kuhu nad saadeti.

Kui me tol saatuslikul hommikul pidime hakkama nagu tavaliselt töökohale marssima, ümbritsesid laagrit relvastatud valvurid. Me jäime oma kolonnides seisma ja sakslased kutsusid meid nimekirja järgi numbrikaupa välja. See tekitas kolonnis otsekohe paanika. Me teadsime, et nimekirja on koostanud meie ülevaatajad, sest väljahõigatavad numbrid käisid inimeste kohta, kes olid neile kõige vähem vajalikud. Minu number hõigati välja ning see ei üllatanud mind. Kahaneva füüsilise jõu tõttu oli mu panus meremiinide vabrikus üsna väike ja ülevaataja otsis ilmselt mu asemele kedagi sobivamat. Ma hakkasin aga kohutavalt muretsema oma poja pärast. Kuidas ta ilma minuta hakkama saab? Kuidas

---

Algus eelmises numbris.

ta selles põrgus üksinda ellu jääb? Siiani oli mul õnnestunud teda päästa Vilniuse geto likvideerimise ajal, kaitsta teda laagris nälja eest ja anda talle veidigi soojust, mida isa saab anda ka kõige hullematel aegadel.

Mu poja peas ringlesid ilmselt samad mõtted. Kohe kui numbrite hõikamine lõppes, sõna lausumata, astus ta sakslase juurde, kelle käes oli nimekiri, ja palus luba minuga kaasa minna. See sakslane, kellelt ta seda palus, lubas, kuid üks teine sakslane kihutas ta minema. Ma seisin nüüd kohutava dilemma ees. Ühest küljest, kui mind saadetakse ära üksi, kes siis vaatab mu lapse järele? Teisest küljest, kuidas ma võin kindel olla, et väljahõigatud numbrid ei tähenda surma? Sellisel juhul, kui ma lähen üksi, jääb vähemalt mu poeg ellu. Kes oskaks öelda, mis sakslastel meile varuks on? Sellal kui ma heitlesin, et otsustada, mis oleks parem, ei viitnud mu poeg aega. Ta läks uuesti nimekirja hoidva sakslase juurde ja seekord õnnestus tal meie salga juurde tulla. Nüüd olime Jumala kätes, mis iganes saatus meile oli määratud. Vähemalt praegu jäime kokku ja ma tänasin kogu südamest Jumalat selle kingi eest.

Kohe, kui need, kelle number välja hõigati, olid kokku kogutud, ilmusid meie ümber laskevalmis relvadega valvurid. Kellelgi ei lubatud meile läheneda ega meiega rääkida. Meil ei lubatud kohalt lahkuda ega barakki oma asjade järele minna. Sellist äkilist arengut ei olnud me osanud ette näha ning olime jätnud kogu oma leiva, raha, aluspesu ja pealisriided barakki. Mul oli veidi leiba ja raha ära peidetud, aga nüüd seisin seal koos pojaga — ilma milletagi. Pealekauba oli päev juba üsna palav ning me olime tulnud välja tööle poolpaljalt. Aga ei mina ega keegi teine saanud midagi teha. Ootamise ajal jagati meile kausid ja lusikad, kuid muud ei midagi. Me seisime ja ootasime ja vaatasime, kuidas teised läksid tavalisele tööle.

Meid ei jäetud kauaks seisma. Piitsaga nüpeldades ja niisama lüües ajasid sakslased meid laagrist välja seal ootavatele veoautodele. Kaasvangid, kel õnnestus meie minekut näha, lehvitasid meile — ja muud ei midagi. Hetkeks püüdsin ette kujutada, mis toimub laagris, kust olime just lahkunud, kui 250 naist ja 250 meest on äkitselt ära viidud. Kogu operatsioon, sakslaste

ootamatu otsus, see, kuidas meil ei lubatud oma asju kaasa võtta, ei tõotanud midagi head. Pärast ligi ühtteist kuud oli selline äkiline lahtirebimine eriliselt raske. Me olime harjutanud end töölaagri jubedate tingimustega ja olime lootnud sealt vabade inimestena lahkuda, kuigi oma viletsa tervise ja jõuetuse juures ma ei olnud kindel, et ma nii kaua elan. Aga igasugused illusioonid, mis meil ehk olid, võeti meilt nüüd ära. Meid transporditi taas tundmatusse.

Veoautos polnud meil kuigi palju ruumi. Sakslased toppisid 500 inimest nelja autokasti. Esimesse kolme autokasti surusid nad igasse ligi 150 kinnipeetavat. Ülejäänud pidid jagama autot saksa valvuritega. Autokastid olid pealt lahti, aga sinna ei mahtunud nii palju inimesi, kui sakslased olid peale laadinud. Seda nähes hüppas üks valvur meile otsa ja hakkas oma raskete saabastega taguma ja lükkama. Et sakslase saabaste sõtkumisest pääseda, pidime oma keha nii palju väänama ja endid kokku suruma, et valvuritele piisavalt ruumi teha.

Kui autod liikuma hakkasid, said meie kuivetunud kehad iga käänaku ja pöörangu peal raputada. Veel nüüdki esitan ma mõnikord endale talmudiliku küsimuse: meie, juudid, elasime reisi üle, sest meid oli kõigega harjutatud, aga mis jõud võimaldas veokitel terveks jääda? Me sõitsime mitu tundi ja meid laaditi maha ühes väikses raudteejaamas. Mõned vangid meie koormast vajasid abi, et inimese kuju tagasi saada. Kellelgi oli veel piisavalt huumorimeelt järel ja ütles: "Pärast seda teekonda elame ka Messia tuleku üle. Oleme selle jaoks piisavalt tugevad." Jaamast viidi meid lähedal asuvale väljale, mille ääres seisid puust kuurid. Me kohtasime seal juute, kes olid Vilniuse getos olnud kõrgel kohal. Nendelt kuulsime, et oleme saabunud Saksa laagrisse, mis asub kohas nimega Lagedi.

Vangid, keda kohtasime, rääkisid meile, et nädala eest oli laagris olnud umbes kaks ja pool tuhat juudi kinnipeetut, kes olid kokku toodud teistest Eestis likvideeritavatest laagritest. Neid oli Lagedil hoitud väga lühikest aega ja saadetud laevaga päris Saksamaale. Ainult kümme vangi oli jäetud saksa meedikute soovitusel maha. Üle viidud vangid olid maha jätnud kogu oma varanatukese. Sakslased võtsid ära kõik, mis oli veel heas seisukorras,

jättes järele räbalad ja suure hulga tekke. Esimene hea uudis meile oli see, et meil lubati sealt valida ja võtta kõike, millest võiks kasu olla.

Lagedil ei olnud päris õiget laagrit. Lagendikule, kus meid maha laaditi, olid sakslased kokku klopsinud õhukestest laudadest kuurid või kuudid — nagu koertele. Igasse kuuri pidi mahtuma 20 vangi. Kuuril ei olnud põrandat ja vihmaga kogunes maha veeloik. Sakslased ei teinud sellest välja, kuuris ei olnud mööblit ja vangid magasid palja maa peal. Laagris ei olnud ka vett; seda toodi mujalt. Ei olnud ka kööki. Sellest kõigest tegime järelduse, et kauaks me Lagedile ei jää. Vangid teadsid, et mõne päeva pärast pidi väljuma laev, mis pidi meid ära viima, nii nagu oli viinud ära vange enne meid. Ei toimunud loendust ega ka mingil muul ametlikul viisil meie üleandmist; meid jäeti esimestel tundidel omapead.

Tuhnisin kiiresti kaltsuhunnikus, et leida midagi endale ja pojale. Me olime peaaegu paljalt ning pidime endale leidma aluspesu ja muid kehakatteid. Leidsin õige mitu naiste salli ja rätikut ning paari peaaegu uusi tekist õmmeldud naiste pükse. Need riided olid nagu varandus, arvestades seisukorda, millesse olime sattunud. Meile anti mõned tekid, kuid toitu mitte. Esimene öö oli õudusunenägu, millega meie, karastunud kinnipeetud, pidime ometi alles harjuma.

Järgmisel päeval meid tööle ei kutsutud. Päev oli meile ja äsja saabunud naistele mõeldud "sisse elamiseks". Meid pojaga määrati kuuri number 27, mida pidime jagama veel 18 vangiga. Ja teist päeva järjest ei antud meile midagi süüa. "Kui ei tööta — siis ei söö," ütlesid sakslased. Teise päeva lõpuks olime lahendanud kõik "majutuse" ja "sisse elamise" küsimused. Ühel pool lagendikku olid meeste kuurid ja teisel pool olevad kuurid anti naistele, kes meiega samal ajal olid toodud. Avatud vaheala kuulus kõigile. Laagris ei olnud tehtud mingeid ettevalmistusi tööliste vastuvõtmiseks ja kogu ümbrus oli teistsugune kui vangilaagrites. Kellel iganes olnuks julgust ja soovi valvuritega ellujäämise peale õnnemängu mängida, võinuks kõndida ära vabadusse. Ainult et läheduses polnud vabadust, kuhu ära kõndida.

Järgmisel hommikul tuli sakslastest piinajatele meelde, miks meid oli Lagedile toodud — me pidime surema nagu söömata töötamisest otsa lõppevad loomad. Meie töö oli puhtsõjaline. Ametlikult oli meie ülesandeks ehitada punkreid, kindlustusi ja maskeerumisalasid, kuid nii meil kui ka meie ülevaatajatel oli peas üks ja seesama mõte — et see töö liiga kiiresti tehtud ei saaks. Meie ülevaatajad olid Todti organisatsiooni sakslased. Nemad ei sundinud meid tööle ja meie allusime. Nad kõik paistsid olevat pärit Ida-Preisimaalt. Tänapäevani ei saa ma Lagedil toimunust aru. Päevad läbi ei teinud me midagi. Me seisime ja ajasime omavahel juttu ning nemad käisid ümber meie ega lausunud sõnagi. Nad asusid tegutsema ainult siis, kui nägid lähenemas kõrgemat ohvitseri, ja meie hakkasime siis vastutulelikult hoogsalt tööle. Aga ka ohvitserid ei paistnud eriti hoolivat. Pärast piinavat orjatööd Kloogal oli Lagedi sunnivaba õhkkonda raske mõista. Kas nad aimasid, et meie lõpp on lähedal, ja see oli osa plaanist, kuidas meid rahustatuna ja passiivsena hoida? Me üritasime oma Todti ülevaatajatega rääkida, kuid nad jäid sõnakehvaks. Ma arvan, et nad ei teadnud, mida SS meiega kavatseb teha, ja nende peamine mure oli, et tööd tehtaks võimalikult kaua. Paar korda andis mu Todti ülevaataja mulle oma hommikusöögi ja pakkus oma plaskust veini.

Suurem osa Todti ülevaatajatest käitus teatava inimlikkusega, kuid isegi nende hulgas oli üks-kaks sadisti, kes lasid julmused käiku igal võimalikul puhul. Mina langesin ühe sellise ohvriks. Olin väljal kaevikuid kaevamas ja peatusin korraks hinge tõmbama. Üks lähedal seisev juudi naine küsis jidišis: "Miks sa ei tööta?" Veel enne, kui ma vastata sain, nägin sakslasest sadisti ligi jooksmas, alati löögivalmis kepp käes, ja ise röögib: "Kes ei tööta? Kes ei tööta?" Naine näitas minu peale. Sakslane pöördus minu poole ja hakkas mind kepiga halastamatult kolkima. Teades, et kui ma valust karjun, saab tema viha ainult hoogu juurde, hoidsin hambad ristis ja lootsin, et mu poeg, kes sealsamas lähedal oli, ei hakkaks nutma ega tõmbaks sakslaste viha enda peale. Ma palvetasin ka, et sakslane mind päris sandiks ei lööks. Ta peksis mind, kuni ma maha kukkusin. Ma olin poolsurnud, kuid ükski luu õnneks katki ei olnud ja teiste abiga sain laagrisse tagasi.

Meie "idüllilise" olukorra parim osa oli vee järel käimine. Nagu ma juba nimetasin, ei olnud laagris ei kööki ega vett ja me pidime ainult küsima luba, et minna käru ja tünniga vett tooma. Tavaliselt läks sellele ekspeditsioonile neli inimest. Et millegagi ei olnud kiiret, kasutasid veetoojad võimalust ühekaupa ümbruskonna eestlastest talupidajate maju külastada. Talunikud müüsid meile hea meelega juur- ja puuvilja ning mõnikord andsid toiduaineid ka ilma rahata. Igaühel kujunes välja oma talunike rühm. Nad ei küsinud kõrgemat hinda kui turul ja saagikoristuse aeg oli käes. Igatahes ei läinud me "tööle" enam näljasena.

Mul oli tekkinud sõbralik suhe ühe naisterahvaga, kes mõistis meie olukorda ja oli valmis aitama nii palju kui võimalik. Kui ma rääkisin talle, et tavaelus olen ma apteeker, jutustas ta mulle oma tuberkuloosihaigest tütrest ning näitas retsepti. Ta palus mu abi, kuid mõistis, et ma saan vaid kinnitada, kas tema haige tütre rohi on õige või mitte. Mul oli temast kahju, aga mida ma tema heaks teha sain?

Maja kuulus jõukale talupidajale. Nii nagu teisteski taludes pakuti toitu peale minu ka mu pojale. Käisin seal õige mitu korda. Maja asus aga laagri perimeetrist väljas ning iga käik sinna oli ohtlik. Kord tulistas valvur mu pihta, aga õnneks ma pääsesin. Teine kord jäin vahele eestlasest valvurile, kes võttis mu kinni teel tagasi laagrisse. Ta valas maha piimasupi, mida olin pojale viimas, viskas minema mulle antud vähesed kartulid, ja ma pidin tühjendama taskud ning maha viskama sinna peidetud leiva. Ükskord tuli eestlasest valvur, kes nägi mind sinna majja minemas, mulle järele, peksis valusasti ja käskis mul tänulik olla, et ta mul eluga minna laseb.

Pärast kogemust sadistiga otsustasin otsida mõnda teist tööd kusagil mujal. Ma kasutasin juhust, kui lagendikule meie juurde tuli insenerist ülevaataja, kellega olin varasematel kordadel vestelnud. Astusin ta juurde ja küsisin, kas ta võiks aidata leida tööd mulle ja mu pojale kusagil mujal. Ta esitas mu tausta kohta mõne küsimuse ja lubas proovida. Ta pidas sõna. Järgmisel hommikul, kui ma tööle saabusin, tuli ta koos ühe teise sakslasega minu juurde ja kutsus mu koos pojaga kolonnist välja. Ta ütles midagi sakslasele, kes käskis meil kaasa tulla. Mõne aja pärast jõudsime

suure puumajani, mille ümber oli imeilus aed, ja meil kästi minna maja taha. Uks läks lahti ja noor mees, eesti ohvitser, ilmus välja, saatsis sakslase ära ning näitas meile puuhunnikut. "Need puud tuleb parajaks teha ja talveks riita laduda," ütles ta ja lahkus. Mõne aja päris tuli majast välja vanem naine, kes osutus tema emaks, ja tõi meile süüa. Me olime oma uue olukorra üle ülirõõmsad ja mõtlesime üksnes, kui kaua see võiks kesta. Puude kogus, mis tuli saagida ja lõhkuda, ei olnud väga suur, aga me saime aru, et majaperemehel polnud nendega kiire, ja toimisime vastavalt. Igal hommikul tõi sakslasest valvur meid tööle ja igal õhtul viis seesama valvur meid tagasi laagrisse.

Laagri tingimused oli kohutavad. Me elasime endiselt koertele mõeldud kuurides, magasime maas, sanitaarvõimalusi ei olnud. Polnud laudu ega toole ja me sõime kas seistes või siis maas kükitades. Oli arstipunkt, kuid polnud rohtusid. Sellest hoolimata võimaldasid lõdvad töötingimused, ümbruskonna talunikelt saadud toit ja kena ilm meil ennast koguda ja jõudu taastada. Me ei teadnud, mis juhtub pärast Lagedit, kuid tõika, et oodatud laev ei tulnud, tõlgendasid meie optimistid ja pessimistid kahel täiesti vastandlikul viisil. Optimistid olid kindlad, et me lahkume sealt koos Todti ülevaatajatega elusalt ja vahetatud rollides, samas kui pessimistid ütlesid, et meid ellu ei jäeta. "Viimasel hetkel..." ütlesid nad. Kõigile kogemustele vaatamata eelistasime usaldada optimiste...

Päevad läksid ja saabus juutide uusaasta. *Rosh Hashana* langes sel aastal esmaspäevale, 17. septembrile 1944. Pärast päevatööd kogunesime ühte kuuri ja tervitasime uusaastat küünlatulega. Me soovisime üksteisele traditsioonilisel juudi kombel: "Kirjutatagu sind Eluraamatusse", kuid ainult poolenisti uskudes neid sõnu, mis meie huulilt tulid, kui hiljem igaüks oma kuuri läks. Kellelgi meist polnud aimugi, mida salakavalad sakslased meile uusaastakingiks on sepitsenud.

Järgmisel hommikul, teisipäeval, 18. septembril 1944, läksime tööle nagu tavaliselt. Juudi uusaasta esimese päeva lõpul tuli ligi eesti ohvitser, kelle kodus me töötasime, ja küsis, kas ma järgmisel hommikul tööle tulen. Kinnitasin talle, et olen kohal, seni kui ta mind tahab. Hakkasin muretsema, et äkki on ta minust tü-

dinud, aga et ta mind vallandanud ei olnud, hoidsin sellest tööst rõõmuga kinni.

Koos teistega, kes ümbruskonnas töötasid, kõndisime tagasi laagrisse nagu tavaliselt. Meid ei lastud aga laagrisse sisse, vaid peeti tee peal kinni ja kästi oodata. Saime aru, et toimumas on midagi ebaharilikku, kuid me ei teadnud, mis. Käis jutt, et meid viiakse sadamas ootavale laevale. Hoolimata meie lootustest, et ühel päeval selline laev saabub, tekitas äkiline päevarutiini muutus meis ärevust ja hirmu. "Mis neil timukatel meile seekord varuks on?" küsis keegi, kui nägime laagri perimeetrist väljaspool ootavaid veoautosid. "Usalda sakslasi!" torkas keegi teine kibedalt.

Veoautode kõrval seisid relvastatud sakslased. Sellal kui meie tee ääres ootasime, tõid valvurid laagrist kahekümne-kolmekümne kaupa vange, kes aeti autokasti. Kui üks auto sai täis, sõitis see minema ja hakati täitma järgmist. Veidi aja pärast tuli tühi auto tagasi ja võttis laagrist peale uue koormatäie, meist aga ei tehtud välja.

Ma seisin ühe tühja auto lähedal, valmis peale minema, kuid tõmbusin viimasel hetkel tagasi. Üks sakslane märkas mu kõhklust. Ta tõukas mind ja lõi püssipäraga, kuid selle asemel et edasi minna, tõmbusin veelgi tahapoole, kui ta oli teiste peale laadimisega ametis. Mu poeg hakkas nutma: "Miks sa nii teed, papa? Kas tahad, et sind uuesti lüüakse? Lähme peale ja asi tahe." Mina aga tõrkusin endiselt ja tõmbusin kõige taha. Niimoodi liikusin ma järjest tahapoole, kuni läks pimedaks ja tee peale jäi veel ainult neli inimest. Sakslased käskisid meie salgal laagrisse sisse minna.

Lagendiku keskel, mis eraldas meeste ja naiste kuure, seisid viimased vangid ja ajasid vabalt juttu. Need, kes olid laagrisse jäänud, rääkisid, et kõik töölised, kes olid enne meid laagrisse naasnud, on juba ära viidud. Laagri komandant ja kaks sakslast olid kohal ning vestlesid järele jäänud juudi töölistega väga sõbralikult. Me kasutasime juhust ning korjasime üles teele laiali puistatud asju. Osavamad leidsid üles toidulao ning tõid sealt nii palju leiba, kui kanda jaksasid. Vahepeal saabus jälle veoauto, võttis

koorma peale ja sõitis ära. Tuli veel üks auto ja viimased naised viidi minema. Meid oli jäänud 34 meest, kui saabus auto, puldankate üle metallist koormapiirete. Õhtu oli juba õige hiline ja me ei saanud ennast rohkem tahapoole jätta. Me ronisime kasti ja kui viimane valvur meie järel peale sai, hakkas auto liikuma. Me sõitsime natuke maad ja siis jäi auto seisma. Me ei näinud, mis väljas toimub, kuid jutukatkete põhjal, mis meieni jõudsid, saime teada, et meie ees sõitnud auto, mis vedas naisi, oli rikki läinud ja meie autojuht läks kolleegile appi. Kulus päris tükk aega, kuni nad parandamisega valmis jõudsid ja mõlemad autod edasi said sõita. Mõne aja pärast peatusid autod uuesti ning taas kuulsime pealt sakslaste omavahelist juttu: "Jah, te jõudsite liiga hilja. Tänaseks on kõik lõpetatud. Tulge homme." Autod hakkasid jälle liikuma. Seekord sõitsime ehk tund aega ja jäime siis seisma. Puldankate tõmmati pealt ning kästi maha tulla. Saksa sõduritest ümbritsetuna aeti meid suurest väravast sisse kuhugi, mis hiljem osutus Tallinna vanglaks. Mehed viidi ühte, naised teise kongi. Jäime sinna, kuni hommikul valgeks läks.

*

Need vähesed meist, kes elasid üle Saksa okupatsiooni viimased päevad, pidid ootama kuni vabastamiseni, et teada saada, kuidas saatus meid surma eest oli kaitsnud. Uriel Szymanowicz, kellassepp Vilniusest ja Lagedi vang, on oma ellujäämise lugu jutustanud nii:

> Koos oma 13-aastase pojaga olin veoautos, mis viis meid laagrist ära. Meid toodi metsatukka, kus salk automaatidega sakslasi meid üle võttis. Nad juhatasid meid metsalagendikule, kus kõigile lasti kuul kuklasse. See oli niimoodi kestnud juba tunde. Mu poeg ja mina kukkusime inimeste otsa, kes olid juba enne meid maha lastud. Tundes kehade raskust, mis mulle peale langesid, sain aru, et olen elus. Varsti läks pimedaks ja tulistamine lakkas. Sakslased lahkusid.
>
> Kui mu ümber oli vaikseks jäänud, otsustasin riskida ja vinnasin end mu peal lebavate kehade alt välja. Kõhuli roomates õnnestus mul jõuda lähedale metsa. Ma lamasin ja kogusin jõudu, kui selles kohas, kust ma just olin tulnud, plahvatas tohutu tulesammas ja põles öö läbi. Hommikul nägin, kuidas sakslased tagasi tulid. Nad

> kogusid kokku ja matsid maha selle, mis tulest järele oli jäänud, puhastasid platsi ära, tõid veoautodega puhast mulda ning ajasid üle kogu ala laiali. Kui nad lahkusid, ei võinud arugi saada, et vaid mõni tund varem oli see koht olnud tapamaja, kus surmati süütud inimesed, Lagedi koonduslaagri viimased juudid, nende hulgas minu poeg.

Paar järgmist päeva varjasid Szymanowiczit sõbralikud eestlased. Kui saabus punaarmee, viidi ta sõjaväehaiglasse ja teda opereeriti. Tema ellujäämise lugu avaldati sõjaväe ajalehes *Zaštšitnik rodinõ* pealkirja all "Õuduste öö".

Jah, saatus päästis 74 inimest surmast, nende hulgas minu ja mu poja. Rikki läinud veoauto, mille tõttu meie auto peatus ja juht talle appi läks, oli põhjuseks, miks me ei jõudnud õigeks ajaks kokkusaamisele oma tapjatega. Me olime jõudnud "liiga hilja". Sakslastest tapjad ei tahtnud ületunnitööd teha ja otsustasid, et me peame oma likvideerimist veel mõni tund ootama. Samad mõrtsukad pidid järgmisel päeval hukkama vange Kloogal ja meid nende hulgas. Taas kord sekkus päästev saatus ja me ei jõudnud oma hukkamise ajaks tapamajja.

Viimased tunnid: surm Kloogal

Päeva sündmustest kurnatuna heitsime vangla põrandale pikali ja jäime kiiresti magama. Meil ei olnud aimugi, kui lähedal olime olnud hukkamisele. Koidikul äratati meid valjude käsklustega "Kiiresti, kiiresti!" ja viidi väljas ootava kahe veoauto juurde. Meid aeti autokasti, mehed ühte, naised teise, ja sõit läks lahti. Me sõitsime mõnda aega, enne kui taipasime, et meid ei viida sadamasse. Katte alt välja piiludes saime aru, et meid sõidutatakse tagasi Kloogale, aga kui me sinna jõudsime, ei lastud meid laagrisse sisse. Me istusime autodes päris tükk aega. Lõpuks lükati värav lahti ning meid kamandati autodelt maha ja laagrisse. Hukkajad olid arvatavasti arutanud, kas viia meid otse tapamajja või lasta laagrisse sisse. Ilmselt otsustasid nad, et kui meid elusana nähakse, mõjub see laagris olevatele vangidele rahustavalt. Nende plaani tõhusamaks täideviimiseks tasus meile anda elada paar lisatundi.

Kui me laagrisse jõudsime, nägime, kuidas vangid istusid kahes kolonnis sissepääsu juures. Kellelgi ei lubatud püsti tõusta ega meid tervitada. Need, kes üritasid tõusta, said juures seisvalt valvurilt kohe rusika või püssipäraga.

Nende kahe kolonni lähedal olid teised kolonnid, igas sadakond vangi, nii naisi kui mehi. Vangide nägudelt, kes meid elusana Lagedilt tagasi tulemas nägid, paistis üllatus ja kergendus. Mõnest sõnast, mis meil õnnestus vahetada, saime teada eelmise päeva sündmustest.

Varahommikul olid kinnipeetud tulnud nagu tavaliselt rivistusele, kuid neid ei saadetud tööle, vaid kästi jääda laagrisse. Mõni minut hiljem viisid sakslased kaasa 300 noort ja tugevat meest, öeldes, et neid läheb tarvis lähedal metsas kuni lõunani. Laagrisse jäi kolm sakslast ja ümber laagri paigutati eestlastest valvurid, automaadid käes. Veidi hiljem nägid vangid, kuidas ära viidud mehed tassivad raskeid pikki palke metsast mingisse kohta, mis laagrist ei paistnud. Laagriköögis valmistati samal ajal lõunasöögiks harjumatult rammusat suppi. Keskpäeva paiku käskis komandant köögitöölistel valmis panna supiämbrid neile töölistele, kes olid metsa läinud. Mõni aeg hiljem anti meilegi supp kätte; see mõjus rahustavalt. Komandant kordas mitu korda, et need töölised on "varsti töölt tagasi". Keskpäev sai mööda, kuid töölisi ei tulnud ikka veel. Umbes tunni möödudes muutusime murelikuks. Kus nad on? Meile öeldi, et nad on lõunaks tagasi! Mida see kõik tähendab? Ärevus kasvas iga minutiga. Kuid ka kõige süngemates mõtetes ei osanud me ette kujutada õudusi, mis olid juba käimas.

Umbes poolteist tundi pärast keskpäeva kuulsime esimesi automaadivalanguid. Tundsime vaistlikult, et surm läheneb. Üksteisele hirmunult otsa vaadates ei söandanud me välja öelda traagilist tõde, mida ometi teadsime.

Valangud kestsid lühikest aega ja siis lakkasid. Ma surusin poja oma rinnale, nii nagu olin teinud siis, kui me esimesel rongiööl Paneriaist mööda sõitsime. Kas see on nüüd meie lõpp? Ei läinud kaua aega, kui sakslased tulid ja viisid maas istuvast rühmast kaasa 25 meest. Varsti seejärel kostsid jälle valangud ja enam ei

olnud mingit kahtlust selles, mis toimub. Sakslased tapsid laagri vange.

Nüüd teadsime, et surm on siinsamas. Me vaatasime surmale otse silma, ja polnud mingit võimalust põgeneda. Isegi kui oleksime otsustanud joosta, poleks me kuigi kaugele jõudnud. Laagrit ümbritsesid okastraat ja lisaks tihe ring eestlastest sõdureid automaatidega. Aga mingi võimalus pidi ometi olema... Püüdsin leida väljapääsu ja peast käisid läbi palavikulised mõtted. Mingi väljapääs pidi ometi olema! Mu poeg ja mina olime siiani ellu jäänud, sakslaste lüüasaamine on lähedal ja me peame nüüd jätma oma elu siia Eesti metsa? Ma vaatasin ümberringi ala, kuhu meid oli kokku aetud, ja nägin ainult ühte põgenemisteed — jõuda tagasi barakki. Mõned meist üritasid seda teha, kuid sakslased märkasid ja ajasid meid keppide, kaigaste ja nuutidega tagasi. Pärast ebaõnnestunud katset olime uuesti kogunemisalal. Laagrisse sõitsid mootorrattal sisse kaks sakslast ja võtsid kaasa viis noort tervet meest. Mehed tulid poole tunni pärast tagasi. Väga ettevaatlikult uurides õnnestus teada saada, et mehed olid sikutanud metsa auto, millel oli kaks bensiinivaati. Nüüd teadsime täpselt, mis toimub.

Sakslased tulid uuesti ja uuesti ning viisid vange rühmiti kaasa. Iga kord mõõtsime aega, mis jäi rühmade lahkumise ja laskmiste vahele. Pärast üldisi automaadivalanguid võisime kuulda üksikuid laske ja me teadsime nende tähendust. Sedamööda, kuidas tunnid läksid ja tapjad oma julma ülesannet täitsid, jäi laager järjest tühjemaks. Iga kord, kui sattusime pojaga rühma ligidusse värava lähedal, millest vange ära viidi, võtsin tal käest kinni ja viisin ta nii kaugele eemale kui võimalik. Päevavalgus hakkas kiiresti kaduma ja läks üsna hämaraks. Jäänud olid veel ainult mõned inimesed ja ma teadsin, et veel mõni minut ning meil pole muud valikut, kui ühineda surmaminejatega... Hämarus tähendas, et laagri ümber seisvad eestlastest valvurid enam hästi ei näe... Sakslased olid ametis järjekordse äraviidava rühma kokkulugemisega... Ma haarasin poja kaasa ning kogu jõudu kokku võttes tormasin laagrihoonesse, jooksin ülemisele korrusele ja roomasin suure ruumi naride alla. Mõned teised tulid meie järel ja peitsid ennast alumise korruse naride alla. Ma tirisin po-

ja sissepääsust hästi kaugele, akna alla ning pugesin koos temaga voodi alla nurka peitu. Ma sikutasin nari nii lähedale kui võimalik ja üritasin meid suruda sinna sisse, just nagu me poleks muud kui ussikesed. Sel hetkel soovisin, et me oleksimegi ussid, nii väikesed, et saaks roomata kivi alla või seinaprakku. Püsisime seal ja kuulatasime iga heli, mis väljastpoolt ruumi kostis.

Iga paari minuti tagant kuulsime sakslaste röökimist "*Schnell, schnell* (Kiiresti, kiiresti)!" Ilmselt viisid nad ära viimaseid kinnipeetuid. Komandant kutsus arstipunktist välja haiged vangid, arstid ja põetajad. Me kuulsime käsklusi, et haiged laaditaks auto peale, ja sakslaste häälest kostis kärsitust, just nagu tahaksid nad kõigega kähku valmis saada. Üle teiste kostis üks hääl, mis iga paari sekundi järel nõudis: "Kus on ülejäänud mehed? Kus on ülejäänud mehed?" Mul jooksid judinad üle selja — tähendab, nad on aru saanud, et osa mehi on ära jooksnud, ja tulevad sisse meid otsima. Me surusime ennast oma peidupaigas nii väikeseks kui saime, ootasime lõppu ning samal ajal lootsime imet.

Äkitselt lõi pimedas ruumis, kus me ennast varjasime, üleni valgeks. Tulevall levis üle kogu ala, valgustades laagrihooneid ja pursates välja põlevaid puutükke... Üle tulepragina kuulsime ikka ja uuesti sakslaste kärsituid käsklusi: "*Schnell, schnell*!" Iga mööduv minut kestis igaviku ja me ootasime eredas tulekahjukumas oma saksa tapjaid. Mets põles. Olles korda saatnud andestamatu kuritöö, põletasid saksa tapjad nüüd maha metsa, kus nende ohvrid lõksus olid.

Minutid möödusid, enne kui taipasime, et väljast ei kosta enam ühtki häält. Valitses täielik vaikus. Ainult leegid, eredad võikad põrguliku valgusega leegid ja tohutud sädemed lendlemas akendest mööda. Leegid, mis hävitasid tuhandete süütute meeste, naiste ja laste kehad. Leegid, mis tõid alatute tapjate rahvale igavese häbi ja teotuse. Ma lamasin peiduurkas tihedasti oma poja vastas ja möödalendavates tulekübemetes kangastusid meile meie sõprade näod. Inimeste ihud. Nüüd olid jäänud ainult saksa tapjad ja meie — sisse mähituna viimastesse hirmupalakatesse, ja polnud võimalust põgeneda. Ja nende lõputute sekundite jooksul, kui igavik näis olevat äkitselt peatunud, mõtlesime oma kodust, naisest, tütrest, vennast. *Kus te olete? Kas olete veel elus...?*

Valitsevas surmavaikuses taipasin, et sakslaste kurikuulus täpsus oli järjekordselt meile kasuks tulnud. Sakslased töötasid määratud "töötundidel". Nad olid päevatöö lõpetanud; hommikul tulevad nad tagasi ja lõpetavad selle, mida täna ei jõudnud. Võib-olla on meil veel mõni tund rahu enne lõppu. Võib-olla peaksime minema otsima paremat peidukohta. Aga kus? Ma jäin magama. Kui üles ärkasin, oli ikka pime. Seni olime pojaga veel elus, aga kui kauaks?

Meid ümbritsevas vaikuses kuulsin hääli, mis tulid nagu seina tagant. Kas oli see võimalik või olid need hallutsinatsioonid? Ei olnud hallutsinatsioonid. Hääled rääkisid jidišit ja nende hulgas tundsin ära Henekhke Szapiro hääle. Ilmselt oli lähedal mingi peidupaik, aga kuidas ma sinna jõuan? Ja kui jõuangi, kas siis inimesed seal lasevad meid sisse? Meeleheites hakkasin kiskuma seina, mis lahutas mind ja mu poega teisest poolest. Niipea kui kuuldi mu esimesi katseid, jäid hääled vait. Ma koputasin seinale: "Sõbrad, ma olen siin koos pojaga. Kas me võime teie juurde tulla?" Henekhke Szapiro vastas otsekohe: "Tulge, aga ärge seina puutuge." Ma vastasin: "Ma näen siin tulekahju eredat valgust, aga kuidas ma teid pimedas üles leian? Saatke keegi meile teed näitama." Henekhke oli nõus ja paari minuti pärast tuli keegi ja viis meid peidupaika. See asus suure ruumiga samal tasapinnal ja oli maja välisseinast üle ulatuv ärklisopp. Me roomasime kõhuli sinna sisse ja tundsime kergendust. Tänu taevale ei olnud me enam üksi. Me olime koos teiste juutidega, ja kui seal on Henekhke, siis on lootust... Peidikus oli veel päris palju teisi, kuigi püstiseismiseks ruumi ei jätkunud. Me pidime kas lamama või istuma maas. Me ei näinud pimedas üksteist, kuid mõned hääled olid tuttavad. Nüüd tundsime end vähem pinges kui siis, kui olime omaette.

Kui koidik lähenes ja päevavalgus seina pragudest sisse imbus, hakkasime kartma. Üksteisega sõnagi vahetamata tajusime hirmu, mis oli meie peidupaika tunginud. Kui ainult saaksime takistada päikesetõusu!

Päike aga tõusis. Möödus tund ja veel teine ning mitte miski ei lõhkunud vaikust väljaspool hoonet. Polnud kuulda ei inimeste hääli, hõikeid ega mootorratta mürinat. Selline surmavaikus pa-

ni meid nüüd muretsema. Mida see kõik tähendab? Paar nooremat meest julges minna väikese akna ligi ja laagriõue vaadata. Nad tegid meile ettekande: "Sakslasi ei ole läheduses. Väljakul on ainult vormiriides eestlased relvadega." See informatsioon ajas meid segadusse: "Kus on sakslased? Ja kui sakslased on läinud, mida need eesti valvurid teevad?"

Lootuse- ja hirmusegaste tunnetega veetsime esimese päeva peidupaigas, jagades omavahel seda vähest toitu, mis oli. Järgmisel öösel söandasid paar nooremat välja minna. Nad tulid tagasi toiduainetega ning esimest korda Kloogale saabumisest saadik sõime meega leiba.

Järgmisel hommikul ajasid meid üles hääled laagriõuelt. Meie vaatlejad andsid teada, et nad nägid lähedal asuvast sõjavangide laagrist pärit Vene vange. Vene vangid olid tulnud hobuvankritega ja rüüstasid sakslaste ladusid. Vaatlejad andsid kogu aeg teateid. Kõigepealt toidulaod, seejärel sakslaste laod ja lõpuks tulid rüüstama meie eluplokki. Nad viisid ära need vähesed voodiriided, mis olid veel jäänud, seljariided, aluspesu, kõik, mida sai kaasa viia. Need teated rõõmustasid meie südant. Sakslased on läinud ja meie oleme elus! Me oleme ellu jäänud! Aga eesti valvurid olid endiselt seal ja me ei võinud enneaegu rõõmustada. Kolmandal ööl käis suur salk inimesi väljas ja tõi kaasa leitud varanduse, mida Vene vangid polnud puutunud: sakslaste köögitagavarad. Nad korjasid kokku ja tõid meile toitu, mida me polnud sõja algusest saadik näinud. Toit jagati kõigi vahel võrdselt ära ja tol hommikul sõime kõhu täis.

Neljandal päeval kadusid ka eesti valvurid niisamuti nagu sakslased. Peidupaigast nägime üle laagri lendavat Nõukogude lennukit. Mõned tahtsid lennukile kuidagi märku anda, kuid mõtlesid ümber. Taas kord töötas saatus meie kasuks. Paar päeva pärast vabastamist, kui Vene lendur käis meie laagris, jutustas ta meile, et ta lendas üle laagri ja nägi inimesi. Ta oli valmis pommi meie peale viskama, kuid miski pani teda kõhklema ja ta jättis selle tegemata. Ta oli mõelnud, et need inimesed võivad olla vangid. Vene lennuki nägemine andis meie lootustele tohutult jõudu, kuid meie rõõmust sai kurbus, kui kuulsime, et maja alumine korrus on täis laagri vangide surnukehasid. Ühelt ellujäänult, dr S. Seidle-

rilt kuulsime hiljem, et pärast seda, kui sakslased olid laagris tööga valmis ja kõik vangid olid juba surma saadetud, tulid sakslased hoone alumisele korrusele ja lasid automaadivalanguid suure ruumi naride alla. Nad teadsid, et inimesed, kes olid põgenenud laagri kogunemisalalt, olid seal peidus. Nad teadsid aga ka seda, et neil on vähe aega: venelased lähenesid ja nad pidid pagema. Sellepärast oli neil nii kiire. Tapjatel ei olnud aega korrata seda verejanulist harjutust ülemisel korrusel, aga iga sekund, mis neil oli, viimse hetkeni, janunesid nad juudi verd. Dr Seidlerit kuulid ei tabanud ja öösel põgenes ta metsa. Mõni päev hiljem tuli ta laagrisse tagasi ja jutustas oma loo.

25. septembril 1944 kell 10 astusid esimesed Vene ohvitserid laagriväravast sisse. Väga ettevaatlikult pugesime oma peidikust välja ja kõndisime laagriplatsile. Me pidime olema kindlad, et need seal on tõesti venelased, et see ei ole miraaž ega fantaasiapilt. Me vaatasime, kuidas nad lähenesid, nägime punatähti nende vormiriietel, kuulsime neid vene keeles rääkimas ja saime aru, et vabastajad on saabunud.

Üks ohvitseridest, just nagu meie mõtteid lugedes, ütles vene keeles: "Saksa tapjad on läinud. Aga me püüame need loomad kinni." Seda kuuldes surusin poja kõvasti oma rinnale. Pisarad voolasid meil põski mööda alla. Need olid rõõmu ja õnne pisarad, et hoolimata sakslaste aastatepikkustest vihkajalikest katsetest meid hävitada, meid tappa, ja hoolimata kogu piinast ja kannatustest, mis nad meile valmistasid — neil ei olnud see korda läinud. Me olime ellu jäänud. Me olime vabad.

Klooga veresaun

Meie vabanemise rõõm asendus peagi traagilise tegelikkusega. Vene ohvitseride saatel lahkusime mina ja mu poeg ning salk teisi ellujäänuid raske südamega laagrialalt ja kõndisime mööda rada metsa poole. Me teadsime, et mõnesaja meetri kaugusel, teisel pool raudteed, puude varjus asub puust hoone, mida ilmselt kasutati laagrivalvurite elumajana. Kui me teekäänaku tagant välja ja üle rööbaste jõudsime, nägime seda. Kui saime aru, mida me vaatame, jäime nagu naelutatult seisma. Hoonest polnud järel muud

kui vundament ja korstnajalg. Vundamenti katsid sadade Klooga vangide, naiste ja meeste poolpõlenud surnukehad. Igal pool ümberringi lebas kümneid ohvrite surnukehi, keda oli põgenemiskatsel tulistatud. Need üksikud, kes ellu jäid, jutustasid meile nende õudustäratavate tapatalgute loo. SSi valvurid viisid laagrialalt toodud inimeste kolonnid otse selle hoone juurde. Kuni nad oma järjekorda ootasid, kästi neil pikali olla. Sisse saanud lasti kohe maha. Suurem osa sai kohe surma, mõned haavata. Mõni üksik ei saanud pihta. Kui ruumi põrand oli surnukehadega kaetud, karjatati uued ohvrid sisse, kästi surnute peale heita ja tapmine algas uuesti. See kestis nii kaua, kuni ruum oli surnud ja haavatud kehi laeni täis. Siis pandi uksed lukku. Õhtu hakul tegid sakslased hoone aknad lahti ja kallasid sisse vaaditäied bensiini, millele nad seejärel tule otsa panid. Hoone põles maha ja koos sellega ohvrite kehad. Paljud põlesid elusalt. Need vähesed, kes ei olnud surnud ja suutsid liigutada, kasutasid ära aknaid ja pimedust, ronisid surnukehade alt välja ja põgenesid metsa. Kolm-neli inimest jäi niiviisi ellu ja võis sellest barbaarsest teost jutustada.

Vapustatuna neist saatanlikest julmustest, mille tunnistajaks just olime, läksime rada mööda edasi metsa. Me tahtsime teada, mis oli saanud neist tuhandetest laagri vangidest, kes laagrialalt ära viidi. Ma arvasin, et me olime juba näinud saksa väärastunud vaimu pahelisust selle äärmuses. Mida veel võisid nad teha, et rahuldada oma jõhkrusejanu? Meil ei tulnud väga kaua oodata, et teada saada. Rada viis meid metsalagendikule, kus avanes kirjeldamatu, õudust äratav vaatepilt. Lagendikul olid kolme palgiriida jäänused, igaüks umbes kuus korda kuus meetrit. Iga riit koosnes kolmest-neljast palgikihist ja iga kihi vahel olid inimeste poolpõlenud kehad. Riida keskel oli ava petrooleumitünni jaoks. Ohvritel oli kästud palkidele pikali heita ja seejärel olid nad saanud kuuli kuklasse. Kui kiht oli täis, asetati kehade peale uued palgid, nii moodustus uus platvorm, mida ohvritega täita. Niiviisi korrati, kuni kõik riidad said täis ja polnud enam ohvreid, keda sinna tapmisele saata. Petrooleumitünnid süüdati seejärel põlema. Nüüd sain aru, mis oli põhjustanud selle hiiglasliku valguspurske, mida nägime mõni päev varem laagribaraki peidupaigast. Tule eesmärk oli põletada ohvrid tuhaks ja peita kuriteo jäljed. Kuid

ülesande lõpetamisega kiirustavad mõrtsukad olid ilmselt vajaliku petrooleumi kogust valesti arvestanud ning riidad olid põlenud ainult keskpaigast.

Isegi nüüd, kuuendal päeval pärast seda veretööd, hõõgusid mõned puud ja kehaosad ikka veel. Riitade välisäärtel lebavate ohvrite kehad olid ainult poolenisti põlenud ja neid võis näo järgi ära tunda. Ma nägin nende hulgas mitut inimest, keda olin hästi tundnud, vanu sõpru teisest ajastust, teisest maailmast. Nad ei jäänud ellu. Nende elu võeti Saksa okupatsiooni viimasel, meeleheitlikul hetkel ja nende hõõguvad kehad jäävad tunnismärgiks sakslaste elajalikkusest tulevastele põlvedele.

Klooga surmalaagris tapeti 2500 Vilniuse ja Kaunase juuti. 87 jäi ellu.[19]

Pärast sakslaste veretööde avastamist Kloogal moodustasid nõukogude võimud mitu uurimiskomisjoni. Nõukogude peasüüdistaja palus mul kirja panna üksikasjaliku aruande elust ja surmast Kloogal. Ma kirjutasin selle vene keeles ja andsin talle. Enne kui ma Eestist lahkusin, oli ta nii lahke ja andis selle mulle tagasi ning ma kasutasin seda käesoleva raamatu kirjutamisel. Sellal kui uurimiskomisjonid tööd tegid, levisid uudised Klooga laagri veresaunast üle maailma ning rühmade kaupa välisajakirjanikke tuli laagrit vaatama. Nad avaldasid artikleid ja fotosid, jagades maailmaga esimesi tunnistusi sakslaste jõledatest tegudest. Pärast neli nädalat kestnud uurimistööd andsid nõukogude võimud meile loa märtrite jäänused massihauda matta. Nad tõid meid aitama Saksa sõjavangid, kellel lasti hauda kaevata ja mõrvapaikade ümbrusest kehaosi kokku korjata ning haua äärtesse panna. Me ehitasime haua ümber madala kiviaia ja lugesime surnupalvet *Kaddish*'i. Puhaku nende hinged rahus.

---

[19] Vt nende arvude ja siin kirjeldatud sündmuste kohta laiemalt Riho Västrik, Meelis Maripuu, "Vaivara concentration camp in 1943–1944". — Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle (eds.). *Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006, lk 719–738.

Meie ülesanne Kloogal oli täidetud. Oli aeg koju minna. Novembri keskpaigas teatati meile, et uurimiskomisjon on töö lõpetanud ja me võime vabana tagasi Vilniusse pöörduda. Meile anti vajalikud reisidokumendid, lihtne toidumoon ja rongipilet. Päev enne lahkumist läksime ellujäänute salgaga veel kord oma vendade ja õdede kahe massihaua juurde. Pisarad põski mööda veeremas, lugesin surnute mäletamise palvet *El malei rahamim*, ja nende väheste sõnadega jätsin hüvasti haudadesse maetud tuhandete märtritega, süütute hingedega, kes olid kangelaslikult üle elanud getod ja laagrid ning kellelt võeti elu kõige viimasel hetkel. Elus olid nad särav näide vankumatust tahtest ellu jääda ja väärikalt elada. Surmas liitusid nad märtritega, kes olid läbi aja ja põlvkondade kaupa kaotanud elu sellepärast, et nad olid juudid.

*

Mõni kuu pärast Vilniusse tagasijõudmist sain teate, et mu naine ja tütar on neile osaks saanud põrgus ellu jäänud ning et nad on Poolas. Pakkisime kibekiiresti oma vähesed asjad ja reisisime Poolasse, kus saime uuesti kokku. Peagi lahkusime Poolast, et alustada uut elu Austraalias.

Täname abi eest Olev Liivikut ja Toomas Hiiot. *Toim.*

LAURA KÕIV. Möödudes: Moskva (2012)

IMPEERIUMI USUNDID

Zoroastristid, manilased, juudid ja kristlased

Touraj Daryaee

Tõlkinud Jaan Lahe

ZOROASTRISTIKS OLEMISE MÄRGID

Seni arutatu seondub zoroastrismi intellektuaalse ajalooga. Võime nüüd pöörduda rahvareligiooni valdkonna juurde, mis oli mõnevõrra erinev preestrite intellektuaalsetest lahingutest. Siin on kasulik Sh. Shakedi paradigma. Tema järgi võib Sassaniidide perioodi jooksul täheldada kolme zoroastristliku usundi kihti või tüüpi: 1) ametlik, riigi poolt sanktsioneeritud usund; 2) rahvalik usund, mis põhines maagilistel toimingutel; 3) see, mida ta nimetab tavaliseks religioosseks praktikaks ning mis jagab mõlema eelnimetatud usunditüübi aspekte (Shaked 1994: 97). Mazdak oli populistlik juht ja rahvas ilmselt toetas ta õpetust ka pärast tema surma: pärast Sassaniidide dünastia langemist võitlesid Mazdakit toetavad jõud kalifaadiga (Daryaee 1998a). Sel juhul viis niisiis intellektuaalne diskursus populistlike liikumisteni.

Riigi poolt sanktsioneeritud religioon kirjutas usklikule peale uskumuste ette terve rea spetsiifilisi rituaale. Hommikul peab ta "pesema käsi ja nägu lamba uriiniga ja puhastama neid vee-

---

Algus eelmises numbris.

ga" (*dast ud rōy pad gōmēz ī gōspandān šāyēd ud pad āb pāk šāyēd*) (*Andarz...*, lõik 2) Ta peab sageli palvetama ja palvust pidama: "kolm korda päevas, iga päev mine tule kotta ja palveta tule poole" (*har rōz sē bār andar ō mān ī ātaxšān šawēd ātaxš niyāyišn kunēd*) (*Wāzag ē-Čand...*, lõik 72). Zoroastristina peab ta "õppima pähe *yašt*'e ja *Hādōxt*'i ja *Bagān Yasn*'i ning *Wīdēwdād*'i nagu *hērbed*'id (ja) kuulama lõikhaaval *zand*'i" (*yašt ud hādōxt ud bagān-yasn ud jūd-dēw-dād hērbedīhā warm, gyāg gyāg zand niyōxšīd ēstēd*) (*Husraw ud Rēdag*, lõik 9). Zoroastristliku usu tähisena tuli kanda *kūstīg*'i, "püha vööd". Preestri ees peab usklik "läbima patukahetsuse või pihtima oma patte" (*pad patīt būdan*). Ta peab pühitsema kuut *gahanbar*'i 'hooaja pidustust' ja surres peab ta asetatama *dakhmag*'i, ehitisse, kuhu jäeti surnukehad koerte ja raisakotkaste jaoks.

Rahvareligioonil olid kindlad tunnused, mida preestrid püüdsid tõenäoliselt piirata. Näiteks maagia küsimus, mida ei saa eirata, eriti kuna värskemad uuringud on päevavalgele toonud maagilisi amulette ja kausse Sassaniidide perioodist. Muistses Lähis-Idas võime praktiseeritud maagia jagada tüüpide järgi valgeks ja mustaks maagiaks. Sassaniidide perioodi tekstilised allikad on selles osas napid, sellal kui materiaalne kultuur, eriti pitsatid, heidavad valgust teemale, mida on põhjalikult uurinud R. Gyselen (Gyselen 1995). Valges maagias kasutatavad talismanid ja amuletid olid suunatud kurja, haiguste ja surma tõrjumisele. On säilinud paljud *pazand*-tekstid,[105] mis annavad meile aimu valgest maagiast, millel on omakorda erinevaid eesmärke — sellised nagu hambavalu, peavalu ja palaviku vastu võitlemine; kahjulike ja kurjade olendite peatamine, nagu rotid, kassid, maod ja hundid. "Kuri silm" on oluline mõiste, mis oli ka mureallikas, nagu ta on ikka veel praeguses moodsas Pärsia riigis (Iraanis). Näiteks on selliseid kangelasi/kuningaid nagu Fredon/Feraidun kutsutud loitsu abil sulgema kurja silma ja tooma isikule jõukust (Kanga 1900). Loomulikult on põhjuseks, miks selles palves ilmub Fredon kui tervistaja, see, et iraani traditsioonis mängib ta kolmefunktsioonilist rolli preestrina (avesta *paradāta*, sanskriti *puróhi-*

[105] Kogumik zoroastristlikke tekste.

ta 'ametisolev või peapreester') (Pirart 1992: 7), sõdalaskuningana, kes võitleb (keskpärsia) Dahagi, (pärsia) Zohhaki[106] ja maznia deevade vastu, ja viimaks põlluharimise edendajana, kelle epiteet *aptiya* lubab oletada, et ta on seotud veega, mis ühendab ta ühiskonna kolmanda klassiga. Selle palvega oleme turvaliselt zoroastristlikus religioonimaailmas, kus valge maagia on zoroastristliku preestri kaitse all, kes on tõenäoliselt selle palveteksti autor. Sest loitsu toimimiseks on siiski vajalik, et see oleks üles kirjutatud religioosse võimukandja või kellegi teise käega, kellel on usuväge.

Vähem teame musta maagia ja kuradi teenimise kohta, kuigi seda kindlasti ette tuli, nagu võib järeldada tõendusmaterjalist valge maagia kohta. Kättemaksuks pidi olema võimalik kellelegi needust või kurja silma peale asetada, nagu me näeme mõnes tekstis. Keskpärsiakeelset terminit nõiduse või nõiaväe kohta (*jādūg*) kohtab sageli mitmesugustes tekstides ja juhul, kui zoroastristlik hagiograafia (*Dēnkard* VII, mis sisaldab Zoroastri elu) on peegeldus Sassaniidide ühiskonnast, võib saada mõningaid ideid nõidade funktsioonide kohta selles ühiskonnas (Molé 1967; Amuzegar, Tafazzolī 1372: 55–110). *Dēnkard*'is on neis episoodides, mis on seotud Zoroastri eluga, alalisi viiteid kurjadele *kavi*'dele ja *karapan*'idele, muistsetele indoiraani paganlikele preestritele, kes üritasid hävitada prohvetit maagia abil, mis oli lõppkokkuvõttes siiski edutu. Need maagilised toimingud, mida võib nimetada mustaks maagiaks, hõlmasid laule, mis hüpnotiseerisid kuulaja. Sama kontekst esineb ka keskpärsiakeelses tekstis, mis tegeleb "deemonite abistamise" (*dēw-ayārīh*) ja "kuradi teenimisega" (*dēw-yasnīh*). Nende deemonite tegude tasakaalustamises näib olevat olnud ka zoroastristlikel preestritel eriline roll. Nad olid oma kogukonna usulised ja moraalsed valvurid, eriti pärast Sassaniidide impeeriumi langemist 7. sajandil, kui zoroastristlikku riiki enam polnud. Sel ajal oli saatana või deemonite teenimine võrdsustatud uute sissetungijate usundiga. Sellest johtuvalt samastati iidolite templeid (*uzdēszār*) mošeedega, mis olid ehitatud zoroastristlike tuletemplite kohale. Sel põhjusel on

[106] Ka Zah(h)ak; kuri olend pärsia mütoloogias.

zoroastristlikus apokalüptilises luules igatsus selle protsessi tagasipööramise järele:

> *mazgitīhā frōd hilēm be nišānēm ātaxšān*
> *uzdēsparistīh be kanēm ud pāk kunēm az gēhān.*
>
> Me kisume maha mošeed, rajame tuled,
> me hävitame iidolite kummardamise ja pühime selle minema
> materiaalsest maailmast.

Ajal, mil deemonid olid saanud füüsilise manifestatsiooni ja käisid varjamatult ringi ning religioon oli ohus, oli keskpärsiakeelsete tekstide järgi vaid zoroastristlik preester see, kes suutis kaitsta rahvast kõneosavuse, tõerääkimise ja inimestele ning maale tervise toomise abil (*Dēnkard* VII, vii.36). Loomulikult oleks zoroastristlikele preestritele meeldinud, et rahvas just seda usuks.

On leitud ka mõningad pitsat-amuletid ja nõidusanumad, mis on huvitavad rahvareligiooni ja maagia seisukohast. Amuletid lubavad oletada, et neid võidi kasutada eri usundite järgijate seas (Callieri 2001: 24). Tuleb märkida, et suurim hulk neid nõusid ja amulette pärineb Mesopotaamiast ja tema naaberaladelt, kus on tõendeid seda tüüpi tavadest Uus-Assüüria ja Babüloonia ajajärgust, ent nende olulisus Sassaniidide perioodil ilmneb viiendast kuni kaheksanda sajandini pKr.[107] Lugedes kirju pitsatitel või anumatel, ilmneb, et maagia ja rahvareligiooni puhul on religioosse kuuluvuse piirid segased. Näiteks võis zoroastrist tahta, et preester (võib-olla nõid!) koostaks tema jaoks maagilisi vormeleid deemonite ja kurjade vaimude tõrjumiseks. Maagia kasutamine võis sel juhul pärineda niihästi Mesopotaamia, Vahemere või Lähis-Ida traditsioonist[108] kui ka kohalikust Pärsia traditsioonist. Zoroastrismis ei ole puudust kurjadest olenditest, kes esinevad keskpärsiakeelsetes tekstides ühiskondlike ja moraalsete tabude mitmesuguste manifestatsioonidena.

---

[107]Naveh, Shaked 1998: 13; Morony 2000. Olen tänulik professor Moronyle, et ta andis mulle selle artikli avaldamata mustandi. *Aut.*

[108]Pitsatamulettide ja nende Vahemere ning Lähis-Ida mõjude kohta Sassaniidide perioodil vt Magistro 2000. *Aut.*

Bundahišn'i[109] 12./27. peatükk räägib kurjadest olenditest, kes vaevavad inimkonda. Näiteks leidub deemon, kes põhjustab kurje mõtteid (*akoman*); *nanhais*, kes teeb õnnetuks; valede ja halbade mõtete deemon *mihwakht*; *rashk*, kes põhjustab vaenulikkust ja kurja silma; *chashmag*, kes põhjustab maavärinaid ja tormi; deemon *panī*, kes põhjustab seda, et kogutakse toitu, aga ei sööda seda ega anta ka kellelegi teisele; *āz*, kes põhjustab seda, et mehed on õnnetud oma naistega ja otsivad teisi naisi; *agaš* — deemon, kes tabab inimesi kurja silmaga; *astwihad*, kes on kuri õhk (*wāy ī wattar*) vastandina heasoovlikule õhule (*wāy ī wehttar*) ning kelle vari põhjustab palavikku (*Bundahiš* 1369: 120–121). Mõned neist deemonitest, keda mainitakse Sassaniidide perioodil, ei paista kandvat iraani nimesid ja nõnda võime oletada nende pärinemist Mesopotaamiast või mujalt.[110] Saab näidata, et maagia valdkonnas olid religioosse kuuluvuse piirid ähmased. Ühel pitsat-amuletil, mille tekst hiljuti publitseeriti, on järgnev vormel:

> *Š-RM-OLK MN yy yynw L yyyy W mlgy ŠYDA KON h'ny cygwn ZNE n'mky HZYTN'y ADYNt ZK 'ndlcy 'byd't 'yw [YHW]WNt ZY cygwn-m t [xx] [xxx] m 'lt'dy APš BREryn 'ndlcy krty KON ZNE pylwcdwhty MNW AMY ŠM Apš ABY ŠM W MN MTA mklsy AL YHWWNš Apš AL OHDWN Apt H[t?] OHDWNt HWEt ADYNcš zwty LHLA ŠBW(!)WNn AYKt LA TWB OHDWN Apt PWN LOYŠE pl(?)wt(?) [p't?]pl'sy LHYK xxxx [xxx] Baš KON (kwn?) 'cšc BRA OL cyly AYKš byšzyhy W dlm'n YHWWt PWN yšwdy ŠM.*
>
> Heaolu olgu sinu peal, Jahve Adonailt [---] ja surm deemonile. Nüüd, kus sa võid näha neid kirju, kui sinu jaoks see [---] õiglane, ja ta manitses oma poegi, nüüd see Perozduxt, kelle ema nimi ja isa nimi [---]. Ja ärgu olgu Miklase külast ja ära võta teda kinni ja kui sa oled ta kinni võtnud, siis jätan ka mina ta ruttu [---], nii et ta ei võta sind uuesti ja sinu pea juures allapoole [---] karistus kaugele [---], kuid nüüd sellest samuti välja [---]. Nii võib tervistumine ja abi tema jaoks olla Jeesuse nimes. (Skjærvø 1992: 50.)

[109]Eesti k 'algloomine'; pahlavikeelne zoroastristlik teos, mis käsitleb maailma tekkimist ja ajalugu kuni maailma lõpuni.

[110]Täielikku deemonite loetelu zoroastristlikus traditsioonis vt Christensen 1941. *Aut.*

Meil on siin tegemist iraani-semiidi ideede seguga, mis on kokku saanud Sassaniidide valitsuse all. Mainitud isiku nimi on Perozdukht, kes on kindlasti pärslane, ent jumalus, keda talle või kellelegi muule appi kutsutakse ja kes võis kanda seda amuletti, oli kristlik või manihheistlik. See, nagu on väidetud, ei pea tingimata tähendama, et omanik oli kristlik või manihheistlik pärslane, vaid ta võis olla ka zoroastrist, kuna nime "Jeesus" kasutati sel perioodil "väenimena" (Shaked 1993: 166).

Eriliste mantrate või loitsude lausumist võib zoroastristlikus traditsioonis klassifitseerida valgeks maagiaks. Neid loitsusid on lausutud kurjade vaimude tõrjumiseks, kes on, nagu eespool mainitud, pidevas tegevuses inimeste ja nende keskkonna vastu. Kõige paremini tuntud nendest mantratest on *Yatha Ahu Vairiio* palve, mille kohta on öeldud, et kaks korda retsiteerides peletab see deemonid eemale (*Dēnkard* VII, I.12). Ühes hagiograafilises tekstis, kui deemon *būd*, keda on iseloomustatud kui salaja liikuvat katku ja petturit, valmistus ründama Zoroastrit, asus viimane valjult lugema *Yatha Ahu Vairiio*'t, mispeale deemon sattus segadusse ja laskis jalga (samas, IV.36). Teistel juhtudel põhjustas selle palve lugemine deemonite kehade purunemise (samas, IV.42) ja — mis veel huvitavam — ühes tekstikohas tõi see kaasa selle, et kõik deemonid püüti kinni ja maeti maa alla (samas, IV.45).[111]

Idapiiril vaheldusid ja muutusid religioossed ideed samuti. Kindlasti avaldasid siin mõju niihästi hinduism kui ka budism. Kesk-Aasia rahvareligioonid segunesid samuti zoroastrismiga ja see põhjustas tähelepanuväärsete ja huvitavate religioossete praktikate tekkimise. Näiteks loeme zoroastristlikust tekstist, et surnute leinamine nutmise (*grīstān*) ja kurtmise (*mōyag*) kujul on patt, mis takistab surnut jõe ületamisel ja Činwanti sillani[112] jõudmisel, kuna jõgi saab täidetud nende pisaratest, kes halisevad. Teisest küljest teatavad meile varased islami allikad, mis räägivad

[111]Tähelepanuväärne on siin, et nende kehad maetakse ja see rüvetaks maad, mis on zoroastrismis patt. Lõik kõneleb meile seejärel siiski sellest, et deemonid ei eksisteerinud ihulikul kujul. *Aut.*

[112]Müütiline sild Pärsia mütoloogias, mis ühendab siin- ja sealpoolsust. Surnu hing peab selle silla ületama.

Ida-Pärsiast ja Kesk-Aasiast, et ühel kindlal päeval kaeblesid zoroastristlikud preestrid Pärsia kangelase Siyāwaxši surma pärast. See sündmus, *Sog i Siyawash*, oli hästi tuntud Kesk-Aasias, kus seinamaalingud Pandžakentis[113] kujutavad leinakaeblemise stseene. Samuti laulsid rändlaulikud Buhhaaras[114] laule Siyawashi loo mälestuseks, mida kutsuti "maagide [zoroastristlike preestrite] leinakaebuseks" (*griyistan ī mogān*) (Narshakhi 1967: 28). See on täpselt see, mis on zoroastristlikes keskpärsiakeelsetes tekstides keelatud. Nüüd on meil veel üks visuaalne tõendusmaterjal selle või sellesarnase tseremoonia kohta ühel paneelreljeefil Shumei kollektsioonist. Reljeef kujutab zoroastristlikku preestrit lähenemas tulele pildi keskel ja leinajate rühma tema taga, kes lõiguvad või löövad oma nägusid nugade või teravate esemetega (*Ancient Art...* 1996: 144). Selle kohta ütleb Pärsia õpetlane Bērūnī,[115] et Sogdianas nutsid inimesed surnu pärast, kurtsid teda taga ja lõikusid oma nägu *Khshum*'i kuu viimasel päeval; see sobib hästi kokku Shumei reljeefiga (Bērūnī 1878: 235). Sellest näitest võiks piisata, et näidata religioosset mitmekesisust Sassaniidide impeeriumis, mille ametlik usund oli zoroastrism. Tõenäoliselt varieerus see provintsiti ja rohkem mõjusid naaberpiirkondadest oli Sassaniidide impeeriumi piiriprovintsides kui tuumikalal, kus zoroastristlikud preestrid suutsid ilmselt oma usundit jõulisemalt propageerida. Siiski ei ühtlustatud zoroastristlikku usundit Sassaniidide perioodil iialgi, ning ükskõik kui palju Sassaniidide riik ja kirik ning meie keskpärsiakeelsed allikad üritavad kujutada sellist ühtsust, lubab tekstiline tõendusmaterjal, nagu ka tõendusmaterjal varasest islami perioodist, väita vastupidist.

Kokkuvõttes ei tule arvestada mitte ainult erinevusi varajase ja hilise Sassaniidide zoroastrismi vahel ega selles toimunud arengut, vaid ka usundi piirkondlikke erinevusi. F. Grenet' uurimused

[113]Linn muistses Sogdianas, praeguse Tadžikistani territooriumil.

[114]Muistne linn praeguse Usbekistani territooriumil; tuntud oma keskaegsete ehitusmälestiste poolest.

[115]Abū Rayḥān Muḥammad ibn Aḥmad Al-Bīrūnī (973–1048), Pärsia universaalõpetlane.

Kesk-Aasiast, mis on tegelikult Ida-Iraani maailm, näitavad zoroastrismi ida kontekstis teistsugusena kui see, mida praktiseeriti Farsis/Persises ning Lääne-Iraani maailmas. Seega tuleks pidada meeles erinevusi impeeriumi eri osade vahel: põhi, mis pidas ikka veel kinni zoroastrismieelse Iraani ideedest, segatuna Sassaniidide zoroastrismiga; kagu, mis oli tõenäoliselt mõjutatud ka budismist ja hinduismist; lääs, mis oli mõjutatud hellenismist, Araabia, Süüria ja Mesopotaamia semiidi traditsioonidest, samuti judaismist ja kristlusest. Selles mitmekesisuses üritas Sassaniidide dünastia valida välja oma versiooni "tõest", otsides ortodoksiat. Siiski oli pilt zoroastrismist reaalsuses oluliselt mitmekesisem, kui soovisid Sassaniidid, ent sel kombel mõjutas zoroastrism teisi traditsioone, olles nendega impeeriumi ääreladel vastastikuses seoses.

Sassaniidide teeneks on see, et hilisantiikajal koguti kokku ja loodi *Avesta* kui tekstikorpus. See lõi eeskätt struktuuri, tänu millele on saanud zoroastrism säilida tänini. Loomulikult on teisteks olulisteks aspektideks mistahes religiooni puhul rituaali ja seaduste institutsionaliseerimine. Kindlasti on siiani suurim hulk Iraanist leitud käsikirjadest *Avesta* puhastust ja rituaale käsitlevad osad, s.t *Wīdēwdād*. Sassaniidide riik toetas zoroastrismi, aga alates 5. sajandist saadi aru, et kristlus oli saanud universaalseks usundiks ning selleks, et see poleks usund, mida oleks saanud samastada Ida-Rooma impeeriumiga, oleks kasulik Pärsia kristliku kiriku olemasolu. Kuigi tänapäeval identifitseerib enamik inimesi kristlust hilisantiikaja Ida-Rooma impeeriumiga, oli palju kristlikke rühmi, mis polnud osa tollest traditsioonist. Kristlased koos juutidega moodustasid pluralistliku ühiskonna, mida juhtis nende oma religioosne juht, ent mis oli viimselt vastutav kuninga ja riigi ees. Nii kaua kui hoiti korda, õitsesid kõik religioossed kogukonnad, kuid selle rikkumine tõi kaasa tagakiusamise. Kuigi Sassaniidid olid alustanud zoroastristliku dünastiana, said neist aja jooksul vahendajad ning õiguse ja korra vahekohtunikud juutide, kristlaste, mandalaste, budistide, hindude, zoroastristide ja teiste impeeriumi religioossete kogukondade vahel. Sassaniidide impeeriumi universaalsus ei olnud erinevalt Ida-Rooma impeeriumist üle kantud kristliku korra keelde, vaid pigem oma tuumalt

zoroastristliku korra keelde, ent koos universaalse multietnilise ja multireligioosse aspektiga.

Tõlkija tänab Andreas Johandit tõlke läbivaatamise ja asjakohaste parandusettepanekute eest.

Kirjandus

Allikad

A m m i a n u s M a r c e l l i n u s 1937–1939. *The Surviving Books of the History*. Ed. and tr. by J. C. Rolfe. Cambridge, Mass.

A n d a r z ī Dānāgān ō Māzdēsnān. 1897–1913. *Pahlavi Texts*. Ed. and tr. by J. M. Jamasp-Asana. Bombay, pp. 51–54

A r d ā W i r ā z N ā m a g, The Iranian 'Divina Commedia'. 1986. Ed. and tr. by F. Vahman. London & Malmö: Curzon Press

B ē r ū n ī, A. 1878. *Athār al-Baghīya*. 'an al-qurūnal-akhāliah, E. Sachau. Chronologie orientalischer Völker. Leipzig

B u n d a h i š 1956. Ed. and tr. by B. T. Anklesaria. *Zand ī Akāsīh*. Bombay; into Persian by M. Bahār. *Bondahēš*. Tūs Publishers, 1369

Č ī d a g A n d a r z ī Pōryōtkēšān. 1960. Ed. and tr. into English by M. F. Kanga. *Cītak Handarz I Pōryōtkēšān: A Pahlavi Text*. Bombay; into Persian by by S. Oriān. Tehran: Motūn-e Pahlavī, 1371, pp. 86–93

D ē n k a r d. 1917. *The Dēnkard*. Ed. and tr. by D. P. Sanjana. Vol. xvi. London: Kegan Paul, Trench, Trubner and Co.

H u s r a w u d R ē d a g. 1982. Ed. and tr. into English by D. Monchi-Zadeh. Xusrōv ut Rētak. — *Monumentom Morgenstierne*, Vol. II (Acta Iranica 22), Leiden, pp. 47–91; C. J. Brunner. Khusraw, Son of Kawad, and A. Page, A Middle Iranian 'Didactic' Text. — *Special Supplement to the Grapevine*. Selected Texts from Pre-Islamic Iran

N ā m e - y e T a n s a r. 1965. Ed. M. Mīnovī. Tehran: Kharazmi Publishers, 1311. English translation by M. Boyce. *The Letter of Tansar*. Rome

N a r s h a k h i, Muhammad ibn Ja'far 1967. *Tārīkh-e Bukhāra*. Dar al-Ma'arif

P a h l a v i V e n d i d ā d. 1949. Ed. and tr. by B. T. Anklesaria. Bombay

Šāhnāme. Moscow Edition. Vol. viii

Šahrestānīhā ī Ērānšahr, A Catalogue of the Provincial Capitals of the Ērānšahr. 1931. J. Markwart, ed. G. Messina. Rome: Pontificio Istituto Biblico; T. Daryaee. *Šahrestānīhā ī Ērānšahr, A Middle Persian Text on Geography, Epic and History*. Costa Mesa: Mazda Publishers, 2002

Šāyest nē Šāyest. 1930. Ed. and tr. into English by J. C. Tavadia. Hamburg; into Persian by K. Mazdapour. Tehran: Cultural and Research Institute, 1990

The Supplementary Texts to the Šāyest Nē-Šāyest. 1969. Ed. and tr. by F. M. P. Kotwal. København

Wāzag ē-Čand ī Ādurbād ī Mārspandān. 1897–1913. *Pahlavi Texts*. Ed. and tr. by J. M. Jamasp-Asana. Bombay; into Persian by S. Oriān. Tehran: Motūn-e Pahlavī, 1371, pp. 176–184

Zand ī Wahman Yasn: A Zoroastrian Apocalypse. 1995. Ed. and tr. into English by C. Cereti. Istituto Italiano per il medio ed Estremo Oriente; tr. into Persian as *Zand ī Wahman Yasn*. M. T. Rashid Mohassel. Tehran, 1370

Kirjandus

A d h a m i, S. Roghayeh 2003. A Question of Legitimacy: The Case of Ardašir I (Dēnkard IV). — *Indo-Iranian Journal*, Vol. 46

A m u z e g a r, Jaleh, Ahmad T a f a z z o l ī 1372. *Osture-ye Zendegī-ye Zartošt*. Tehran: Našr Āvīšan

A n c i e n t A r t from the Shumei Family Collection. 1996. New York: The Metropolitan Museum of Art

A s m u s s e n, Jes Peter 1990. Judeo-Persian Translations of the Bible. — *Encyclopaedia Iranica*, Vol. iv. New York & London: Routledge and Kegan Paul, pp. 208–209

B a c k, Michael 1978. *Die Sassanidischen Staatsinschriften, Studien zur Orthographie und Phonologie des Mittelpersischen der Inschriften zusammen mit einem etymologischen Index des mittelpersischen Wortgutes und einem Textcorpus der behandelten Inschriften*. (Acta Iranica, Bd. 18.) Leiden: E. J. Brill

B a r n e s, Timothy D. 1985. Constantine and the Christians of Persia. — *The Journal of Roman Studies*, Vol. 75, pp. 126–136

B a u s a n i, Alessandro 2000. Two Unsuccessful Prophets: Mani and Mazdak. — *Religion in Iran: From Zoroaster to Baha'ullah*. New York: Bibliotheca Persica Press, pp. 80–110

B o y c e, Mary 1975. On Mithra, Lord of Fire. — *Monumentum H. S. Nyberg*. Vol. I. Leiden: E. J. Brill, pp. 69–76

B o y c e, Mary 1996. On the Orthodoxy of Sasanian Zoroastrianism. — *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. lix, Part 1, pp. 11–28

B r o c k, Sebastian 1982. Christians in the Sasanian Empire: A Case of Divided Loyalties. — *Studies in Church History*, Vol. 18, pp. 1–19

C a l l i e r i, Pierfrancesco 1990. On the Diffusion of Mithra Images in Sasanian Iran: New Evidence from a Seal in the British Museum. — *East and West*, Vol. 40, Nos. 1–4, pp. 79–98

C a l l i e r i, Pierfrancesco 2001. In the Land of the Magi: Demons and Magic in the Everyday Life of Pre-Islamic Iran. — *Démons et merveilles d'orient*. Ed. R. Gyselen. (Res Orientales XIII.) Leuven: Peeters, pp. 11–36

C h a u m o n t, Marie-Louise 1988. *La Christianisation de l'empire iranien des origines aux grandes persecutions du IVe siècle*. Leuven: Peeters

C h r i s t e n s e n, Arthur 1941. *Essai sur la démonologie iranienne*. (DVS, Historisk-filologiske meddeleleser, XXVIII/1.) Copenhagen

C o l p e, Carsten 1975. Mithra-Verehrung, Mithras-Kult und die Existenz iranischer Mysterien. — *Mithraic Studies*. Vol. II. Manchester, pp. 378–405

C r o n e, Patricia 1991. Kavād's Heresy and Mazdak's Revolt. — *Iran*, Vol. 29, pp. 21–42

D a r y a e e, Touraj 1998a. Apocalypse Now: Zoroastrian Reflections on the Early Islamic Centuries. — *Medieval Encounters*, Vol. 4, No. 3, pp. 188–202

D a r y a e e, Touraj 1998b. Sasanian Persia. — *Iranian Studies*, Vol. 31, Nos. 3–4, pp. 431–462

D a r y a e e, Touraj 2001. Modafe' Darvīšān va Dāvar dar Zamān-e Sāsānīān. — *Tafazzolī Memorial Volume*. Ed. A. Ashraf Sadeghi. Tehran: Sokhan Publishers, pp. 179–189

D a r y a e e, Touraj 2003a. Clay king or Mountain king. — *Paitimāna: Essays in Iranian, Indo-European, and Indian Studies in Honor of Hanns-Peter Schmidt*. Ed. S. Adhami. Costa Mesa: Mazda Publishers, pp. 339–349

D a r y a e e, Touraj 2003b. The Sect of Gayomartiya. — *Ātaš-e Dorun (The Fire Within): J. A. Sourushian Memorial Volume*. Ed. C. Cereti, pp. 131–137

G i g n o u x, Philippe 1979. 'Corps osseux et âme osseuse': essai sur le chamanisme dans l'Iran ancient. — *Journal Asiatique*, Vol. 267, p. 41–79

G i g n o u x, Philippe 1984. Church-State Relations in the Sasanian Period. — *Monarchies and Socio-Religious Traditions in the Ancient Near East*. Ed. H. I. H. Prince, T. Mikasa. Wiesbaden, pp. 72–80

G r e n e t, Frantz 2002. Pour une nouvelle visite à la "vision de Kerdīr". — *Studia Asiatica*, Vol. 3, No. 1–2, pp. 5–27

G y s e l e n, Rika 1995. *Sceaux magiques en Iran sassanide*. (Studia Iranica, cahier 17.) Paris

H e n n i n g, Walter Bruno 1942. Mani's Last Journey. — *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. x, Part 4, pp. 941–953

H e n r i c h s, Albert 1973. Mani and the Babylonian Baptists: A Historical Confrontation. — *Harvard Studies in Classical Philology*, vol. 77, pp. 23–59

H i n z, Walther 1971. Mani and Kardēr. — *La Persia nel Medievo*. Roma: Accademia Nazionale dei Lincei, pp. 485–499

H i n t z e, Almut 1998. The Avesta in the Parthian Period. — *Das Partherreich und seine Zeugnisse*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, pp. 147–162

H u y s e, Philip 1998. Kerdīr and the first Sasanians. — *Proceedings of the Third European Conference of Iranian Studies*. Ed. N. Sims-Williams. Part 1. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, pp. 109–120

K a n g a, Kavasji Edalji 1900. King Faridun and a Few of His Amulets and Charms. — *K. R. Cama Memorial Volume: Essays on Iranian Subjects in Honor of Mr. Kharshedji Rustamji Cama On the Occasion of his Seventieth Birthday*. Ed. J. J. Modi. Bombay: Fort Printing Press, pp. 141–145

K l i m k e i t, Hans-Joachim 1993. *Gnosis on the Silk Road: Gnostic Texts from Central Asia*. Trans. & presented by H.-J. Klimkeit. San Francisco: Harper Collins

K r e y e n b r o e k, Philip G. 1994. On the Concept of Spiritual Authority in Zoroastrianism. — *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, Vol. 17, pp. 1–15

M a c K e n z i e, David N. 1979a. Mani's Šābuhragān I. — *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, pp. 288–310

M a c K e n z i e, David N. 1979b. Mani's Šābuhragān II. — *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, pp. 500–534

M a c K e n z i e, David N. 1989. *The Sasanian Rock Reliefs at Naqsh-i Rustam*. (Iranische Denkmäler. II. Reihe, Bd. 13.) Berlin: D. Reimer

M a c u c h, Maria 1987. Sasanidische Institutionen in früh-Islamischer Zeit. — *Transition Periods in Iranian History*. Paris: L'Association pour l'avancement de études iraniennes, p. 178–179

M a c u c h, Maria 1991. Charitable Foundations. i. In the Sasanian Period. — *Encyclopaedia Iranica*, pp. 380–382

M a c u c h, Maria 2002. The Talmudic Expression "Servant of the Fire" in the Light of Pahlavi Legal Sources. — *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, Vol. 26, pp. 199–229

M a g i s t r o, Maria Rita 2000. Alcuni Aspetti della Glittica Sacro-Magica Sasanide: Il 'Cavaliere Nimbato'. — *Studia Iranica*, Vol. 29, p. 167–194

M a l a y e r i, Mohammad M. 1374. *Farhang-e Iranī-ye Pēš az Islam wa Asar-e ān dar Tamaddun-e Islāmī wa Adabīyāt-e Arabī*. Tehran: Tus Publishers

M a z d a p u r, Katayoun 1376. Chāštehā, Se Nahle-ye Feghhī dar Rūzegār-e Sāsānī. — *Yād-e Bahār*. Tehran, pp. 383–412

M o l é, Marjan 1960–1961. Le Problème des sectes Zoroastriennes dans les livres Pehlevis. — *Oriens*, Vol. 13–14, p. 12–14

M o l é, Marjan 1967. *La légende de Zoroastre*. Paris

M o m i g l i a n o, Arnaldo 1990. Persian Historiography, Greek Historiography, and Jewish Historiography. — *The Classical Foundations of Modern Historiography*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press

M o r o n y, Michael G. 1991. Mazdak. — *The Encyclopaedia of Islam*. Vol. vi, pp. 449–452

M o r o n y, Michael G. 2000. Magic and Society in Late Sasanian Iraq. — Presented at a symposium on *Prayer, Magic, and the Stars in the Ancient and Late Antique World*, March 3–5, at the University of Washington, Seattle

M u n k, Salomon 1834. *Notice sur Rabbi Saadia Gaon et sa version arabe d'isaïe et sur une version persane manuscrite de la Bibliothèque Royale*. Paris

N a v e h, Joseph, Shaul S h a k e d 1998. *Amulets and Magic Bowls, Aramaic Incantations of Late Antiquity*. Jerusalem: The Magnes Press, The Hebrew University

N e t z e r, Amnon 1974. Some Notes on the Characterization of Cyrus the Great in the Jewish and Judeo-Persian Writings. — *Acta Iranica, Hommage Universel*. Vol. II. Leiden: E. J. Brill, pp. 35–54

N e u s n e r, Jacob 1975. How Much Iranian in Jewish Babylonia? — *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 95, No. 2, pp. 184–190

N e u s n e r, Jacob 1983. Jews in Iran. — *The Cambridge History of Iran*. Vol. 3(2). Ed. E. Yarshater. Cambridge *etc.*: Cambridge University Press, pp. 909–923

N y b e r g, Henrik Samuel 1966. *Die Religionen des Alten Iran*. Osnabrück: Otto Zeller

P i r a r t, Eric Victor 1992. *Kayān Yasn, l'origine avestique des dynasties mythiques d'Iran*. Barcelona: Editorial Ausa

R o s t o v t z e f f, Michael 1938. *Dura-Europos and its Art*. Oxford: Clarendon Press

R u s s e l l, James R. 1990. Kartīr and Mānī: a shamanistic model of their conflict. — *Iranica Varia: Papers in Honor of Professor Ehsan Yarshater*. Leiden: E. J. Brill, pp. 180–193

R u s s e l l, James R. 1993. On Mysticism and Esotericism among the Zoroastrians. — *Iranian Studies*, Vol. 26, Nos. 1–2, pp. 73–94

S a r k ā r ā t i, B. 1378a. Akhbār-e Tārīkhī dar Āthār ī Mānavī: Mānī wa Šāpūr. — *Sāyehā-ye Šekār Šode*. Tehran: Našr Qatre, pp. 163–192

S a r k ā r ā t i, B. 1378b. Akhbār-e Tārīkhī dar Āthār ī Mānavī: Mānī wa Bahrām. — *Sāyehā-ye Šekār Šode*. Tehran: Našr Qatre

S c h a r f e, Hartmut 1992. Sacred Kingship, Warlords, and Nobility. — *Ritual, State and History in South India: Essays in Honour of J. C. Heesterman*. Ed. A. W. Van den Hoek *et al*. Leiden, New York, Köln: E. J. Brill, pp. 309–322

S c h w a r t z, Martin 1989. Saugand Xurdan, 'To take an oath' not *'to drink sulpher'. — *Études irano-aryennes offertes à Gilbert Lazard*. Ed. C.-H. de Fouchécour, Ph. Gignoux. Paris, pp. 293–296

S c h w a r t z, Martin 2006. Kerdīr's Clairvoyants: Extra-Iranian and Gathic Perspectives. Unpublished manuscript. 12 pp.

S e l l w o o d, David 1983. Minor States in Southern Iran. — *The Cambridge History of Iran*. Ed. E. Yarshater. Vol. 3(1), pp. 299–321

S h a k e d, Shaul 1969. Esoteric Trends in Zoroastrianism. — *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities*, Vol. 3, pp. 175–222

S h a k e d, Shaul 1984. From Iran to Islam: Notes on Some Themes in Transmission. — *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, Vol. 4, pp. 31–67

S h a k e d, Shaul 1987. First Man, First King, Notes on Semitic-Iranian Syncretism and Iranian Mythological Transformations. — *Gilgul: Essays on Transformation, Revolution and Permanence in the History of Religions Dedicated to R. J. Zwi Werblowsky*. Eds. Sh. Shaked *et al*. Leiden: E. J. Brill, pp. 238–256

S h a k e d, Shaul 1990. Middle Persian Translations of the Bible. — *Encyclopaedia Iranica*. Vol. iv. London & New York: Routledge and Kegan Paul, pp. 206–207

S h a k e d, Shaul 1992. The Myth of Zurvan: Cosmogony and Eschatology. — *Messiah and Christos, Studies in the Jewish Origins of Christianity Presented to David Flusser on the Occasion of His Seventy-Fifth Birthday*. Ed. I. Gruenwald *et al*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), pp. 229–240

S h a k e d, Shaul 1993. The Pahlavi Amulet and Sasanian Courts of Law. — *Bulletin of the Asia Institute*, Vol. 7, pp. 165–172

S h a k e d, Shaul 1994. *Dualism in Transformation: Varieties of Religion in Sasanian Iran*. Jordan Lectures in Comparative Religion, School of Oriental and African Studies, University of London

S h a k i, Mansour 1372. Drist-Dēnān. — *Ma'ārif*, Vol. 10, No. 1, pp. 28–52

S h a k i, Mansour 1970. Some Basic Tenets of the Eclectic Metaphysics of the Dēnkard. — *Archív Orientální*, Vol. 38, pp. 277–312

S h a k i, Mansour 1978. The Social Doctrine of Mazdak in the Light of Middle Persian Evidence. — *Archív Orientální*, Vol. 46, pp. 289–306

S h a k i, Mansour 1981. The Dēnkard Account of the History of the Zoroastrian Scriptures. — *Archív Orientalní*, Vol. 49, pp. 114–125

S h a k i, Mansour 1985. The Cosmological Teachings of Mazdak. — *Papers in Honour of Professor Mary Boyce*. (Acta Iranica 25.) Leiden: E. J. Brill, pp. 527–543

S h a k i, Mansour 1989. A Signal Catalogue of Sasanian Seals and Bullae. — *Archív Orientální*, Vol. 57, pp. 167–168

S i m s - W i l l i a m s, Nicholas 1990. Sogdian Translations of the Bible. — *Encyclopaedia Iranica*. Vol. iv. New York & London: Routledge and Kegan Paul, p. 207

S k j æ r v ø, Prods Oktor 1983. Kirdir's Vision: Translation and Analysis. — *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, Bd. 16, S. 269–306

S k j æ r v ø, Prods Oktor 1992. A Seal-Amulet of the Sasanian Era: Imagery and Typology, the Inscription, and Technical Comments. — *Bulletin of the Asia Institute*, Vol. 6, pp. 43–59

S k j æ r v ø, Prods Oktor 1995. Iranian Elements in Manichaeism. — *Au Carrefour des Religions: Mélanges offerts à Philippe Gignoux*. Ed. R. Gyselen. (Res Orientales VII.) Leuven: Peeters, pp. 263–284

S k j æ r v ø, Prods Oktor, Helmut H u m b a c h 1983. *The Sassanian Inscription of Paikuli*. Wiesbaden

S u n d e r m a n n, Werner 1993 [1994]. Review of H. Humbach and P. O. Skjærvø, The Sassanian Inscription of Paikuli. — *Kratylos, kritisches Berichts- und Rezensionsorgan für indogermanische und allgemeine Sprachwissenschaft*, Bd. 28

Z a e h n e r, Robert Charles 1955. *Zurvan: A Zoroastrian Dilemma*. New York: Biblio and Tannen [taastrükk 1972]

W a l b u r g, Karin Mosig 1982. *Die frühen sasanidischen Könige als Vertreter und Förderer der zarathustrischen Religion*. Frankfurt & Bern: Peter Lang

W ü s t, Walther 1939–1940. Bestand die zoroastrische Urgemeinde wirklich aus berufsmässigen Ekstatikern und schamanisierenden Rinderhirten der Steppe? — *Archiv für Religionswissenschaft*, Bd. xxxvi

Y a r s h a t e r, Ehsan 1983. Mazdakism. — *The Cambridge History of Iran*. Vol. III (2). Cambridge, Mass., pp. 991–1024

TOURAJ DARYAEE (1967) on Iraani päritolu iranist ja ajaloolane, doktorikraad California Ülikooli Los Angelese harust (1999). Praegu töötab California Ülikooli Irvine'i harus Pärsia uuringute professorina ja dr Samuel M. Jordani nimelise Pärsia uuringute keskuse direktorina. Ta on Rahvusvahelise Iraani Uuringute Assotsiatsiooni president. Tähtsamaid teoseid: *Sasanian Iran (224–651 AD): Portrait of a Late Antique Empire* (2008); *Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire* (2009); *Iranians on the Silk Road: Merchants, Kingdoms and Religions* (2010; koos Khodadad Rezakhani ja Matteo Comparetiga); *Iranian Kingship, The Arab Conquest and Zoroastrian Apocalypse* (2012) ja *From Oxus to Euphrates: The World of Late Antique Iran* (2016).

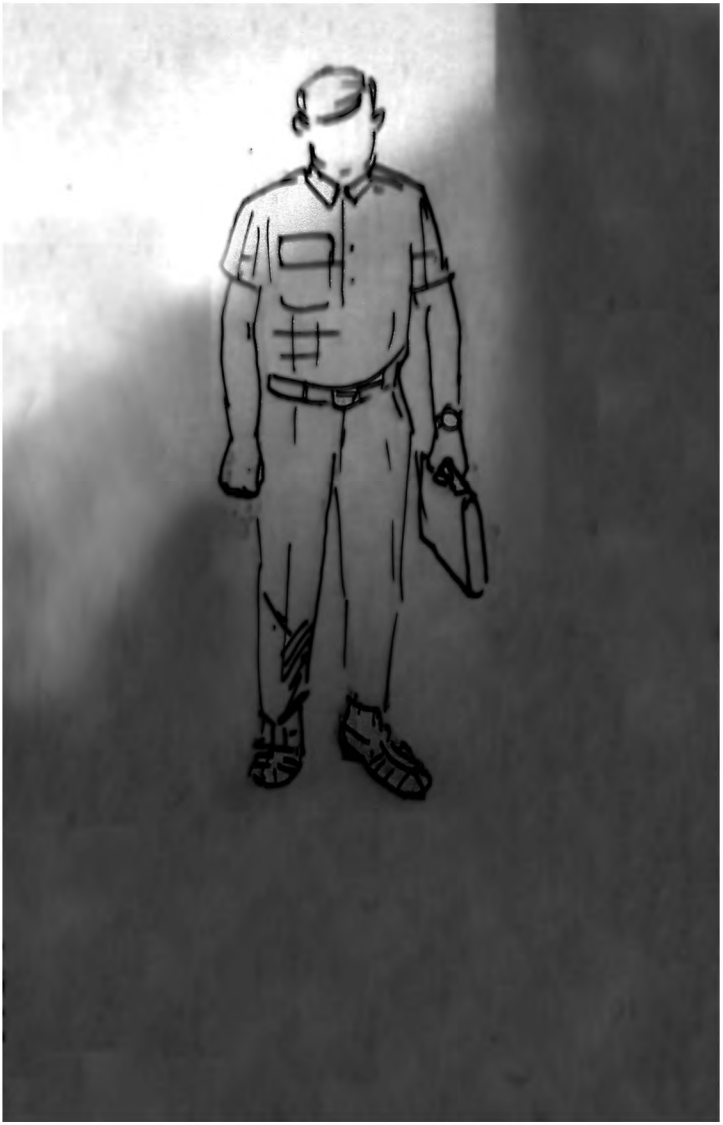

LAURA KÕIV. Möödudes: Tallinn (2019)

“OLEME VIIMASEIL AASTAIL AUSSE SEADNUD OMA RAHVUSLIKU ISETEADVUSE, NIME, LIPU, KODU, KASVATUSE, PEREKONNA JA KULTUURI”

Eesti Vabariigi 21. aastapäevaks 1939

István Csekey[1]

EESTI EESKUJU.

“Uus Eestile” kirjutanud prof. István Csekey, Szegedi ülikooli juura ja riigiteaduse fakulteedi dekaan Ungaris

Nii nagu rahvusliku mõtte ülesehitus võlgneb tänu 19. sajandile, kerkis ka hõimuliikumine alles eelmisel sajandil esiplaanile. Üksteisega suguluses olevate rahvaste vahel arenevad esialgu kultuurilist laadi suhted. Panslavismile[2] panid aluse Saksa õpetlased. Alles hiljem kasvas pansla-

---

Koostanud Mart Orav. — Tekstides on parandatud ilmsed trükivead ning tehtud väiksemaid ortograafiaparandusi. Vt aastapäevade 1919–1938 kohta: *Akadeemia* 2018, nr 1 – 2019, nr 2, 4–9.

[1]István Csekey (1889 – 17. VIII 1963 Pécs), õppis Koloszvári, Strasbourgi, Heidelbergi ja Berliini ülikoolis, riigiteaduste doktor (1911, Koloszvár) ja õigusteaduste doktor (1913, samas), TÜ administratiivõiguse (haldusõiguse) professor 1923–1931, seejärel Szegedi Ülikooli õigusteaduskonna professor.

[2]Panslavism on 19. sajandi keskel tekkinud poliitiline ideoloogia, mille eesmärgiks oli kõigi slaavi keeli kõnelevate rahvaste ühendamine.

vismi mõttest välja poliitiline liikumine, mida paljud inimesed koguni peavad Maailmasõja puhkemise üheks peamiseks põhjuseks. Ja mida tugevamini rahvuslus mõtleb toetuda tõulistele põhialustele, seda suuremat tähtsust omandavad n.n. pannatsionalistlikud püüded.

U n g a r l a s e d elasid pikka aega "oma soo sugulasteta oksana" Euroopa südames, romaani, germaani ja slaavi rahvaste seas. Vaevalt on sellest möödunud poolteist aastasada, kui meie õpetlased avastasid keelesuguluse soome sugu rahvastega. Enne seda tuli aga võidelda lõpuni türgi-ungari keelesõda, et

viia võidule seisukohta soome-ugri ühisest põlvnemisest.

Ühiseks varaks kujunes see uurimuse tulemus alles siis, kui Euroopa kaardile ilmusid kaks soome-ugri riiki, nimelt S o o m e ja E e s t i. Elame meie päevil üle harukordset ajajärku. Rahvad maetakse maha, kuid suurte ajalooliste momentide mõjul kutsutakse nende asemel ellu teisi rahvusi. Kakskümmend aastat tagasi kaotasime meie oma isamaa, eestlased ja soomlased saavutasid aga oma. Milline õilis soome-ugri iseloomujoon on see, et need rahvad oma uuestisünni õnnejoovastuses ei häbenenud räbaldunud, vaesestunud sugulast, vaid ruttasid sirutama temale käsi. Nad leidsid üksteist jällegi, need kolm hõimu, kelle ürgsed esivanemad umbes kolm tuhat aastat tagasi kuskil Uurali orus kasutasid üksteise mõistmiseks neidsamu väheseid-sadu primitiivseid sõnu.

Sentimentaalsusist vaba reaalpoliitik võib nüüd küsida, millist kasu annab too sugulussidemetele rajatud sõprus, kuna me ju siiski oleme üksteisest lahutatud peagu kahetuhande-kilomeetrilise vahemaaga.

Targa sõnade järgi ei leiduvat nii rumalat inimest, kellelt midagi ei olevat õppida. Ja rahvustest kõneldes võib öelda, et maailmas pole nii väikest rahvust, kellelt suuremad ja vanemad rahvused ei võiks midagi õppida. Meid vallutab pelglik tunne küsimust üles tõstes — mida võiks uhke, tuhandeaastase minevikuga rahvus, kes omab igivana kultuuri ja sõltumatu riigi, õppida pihutäielt eesti rahva liikmeilt, kes vabanesid orjusest vast kaks aastakümmet tagasi. See, kes on pikki aastaid elanud selle rahva poegade keskel ning omanud võimalust sügavamalt vaadata selle rahva hinge, leiab nii mõndagi,

mis õigusega võiks olla eeskujuks teistele.

Meie soome ja eesti vendadele on iseloomustav asjaolu, et nende seas ei leidu kirjaoskamatust, lehte loeb koguni lihtsamgi laps rahva hulgast. Olgu meile vaimustavaks eeskujuks see, kuidas need meie sugulased põhjas, kes mitme aastasaja kestel olid painutatud võõra ülevõimu alla, säilitasid oma keele, usu ja rahvakultuuri kuni iseseisvuse ja vaba arengu ajani. Võime uhkelt öelda, et nii Soome kui ka Eesti

rahvaluule, mille keskuse moodustab ühel Kalevala, teisel Kalevipoeg, kuni tänase päevani on püsinud kogu maailmas ainulaadsena oma värvidelt ja rikkuselt. Mõlema naiivse eepose naiskangelannade järgi kannab suurem osa valgejuukselisi ja meresilmalisi soome tüdrukuid Aino nime ja eesti tüdrukud Linda nime. Mida me ei annaks küll selle eest, kui meie ungari esivanemate saagad ja paganliku aegjärgu naiivsed eeposed ristiusu ümberpööramise ajal poleks hävitatud tule ja mõõgaga! Kui võtame arvesse, et meie põhja-hõimude arvuline protsent vene rahvastemeres oli suhteliselt palju ebasoodsamas seisundis, kui ungari vähemus on tänapäeval Maailmasõja järelriikides, siis võime kindlasti loota, et ungari vähemus ei sula ühte enamusega, vaid rikastub kultuurilt kuni selle päevani, millal meiegi rahvale lööb ajalooline tund. Selline, nagu see saabus saledate mändide ja valgekooreliste kaskede kodumaal Balti mere rannikul soomlastele ja eestlastele ning äsja Karpaatide jalal elutsevatele ungarlastele.

Kui poolteist sajandit tagasi Herder[3] ennustas ungarlastele nende rahvuse surma ja Vörösmarty[4] nägi und õilsast surmast rahvuse kalmukünka ääres, Ady[5] pessimistlikult tõstis kaebehäält Doonau oru poolrahvuste üle — võime meie olla uhked oma soole, meie hõimudele põhjas: teraslihastega soome atleetidele ja eesti laulurahvale. Kui seitse sajandit kestnud rõhumine, Rootsi-Saksa ülemvalitsus ja moskoviitide surve ei suutnud hävitada soomlaste-eestlaste rahvusaadet ega keelt, kirjandust ja tõulist iseteadvust, siis pole meilgi põhjust tunda muret ungarluse tuleviku pärast.

Sellest ajast, kui eesti rahvas oma iidse vabaduse kaotas 13. sajandi esimesel poolel, valitsesid nende üle enam kui seitsesada aastat taanlased, sakslased, rootslased ja venelased. Ükskõik millise võõra rahva ülemvalitsus juhtis nende saatust, jäi eestlaste otseseks valitsejaks tema mõisahärra — Balti aadel. Pärisorjus püsis kõige kauem Vene riigi Balti mere äärsetes provintsides. Pärisorjus oli siin püsinud niivõrd valjus vormis, et kui suurte poliitiliste annetega Siebenbürgeni-Ungari vürst ja

[3]Johann Gottfried von Herder (1744–1803), Saksa kirjanik ja filosoof.

[4]Mihály Vörösmarty (1800–1855), Ungari luuletaja ja näitekirjanik.

[5]Endre Ady (1877–1919), Ungari luuletaja ja ajakirjanik.

Poola kuningas Stefan Bathory[6] oma sõjakäigul Ivan Julma[7] vastu vabastas 1582. a. selle maa-ala Vene surve alt, kutsus ta kokku saksa aadli, et arutada allasurutud talupoegade olukorra parandamist. Aadli kokkutulekult on pärit Stefan Bathory ajalooline väljendus, et ta ei tunne teist rahvast, kes oleks elanud nii julma rõhumise all kui eesti talupoeg.

Üks selliseid õnnetuid pärisorje, Bernhard Laipmann[8] — kuulsa eesti maalikunstniku vend — võitles enese üles renditalu pidajaks ja oli üks juhte 1905. a. talupoegade mässus. Ta mõisteti surma, kuid mõisnike eestkostmisel surmaotsus muudeti ümber sajale kepihoobile. Kangekaelne ja uhke eesti talupoeg ei nõustunud selle häbiga ning eelistas surma. Kui sõdurid tema naise, laste ja kogu küla silmade all tõstsid püssid laskevalmis, karjatas mahalaskmisele määratu kuueaastane pojake[9] oma onu süles. Kokkupigistatud hammaste vahelt sosistas surmamineja vend lapsele: "Ära nuta! Sakslane ei tohi näha meie pisaraid!" Väike poiss surus nutu tagasi ja pühkis pisarad põskedelt.

Veri, mis tol korral purskas välja vahva ja uhke Bernhard Laipmanni ajust,

sai enesekindla ühistahte sümboliks,

mis juhtis pärisorjuses närbuva eesti rahva välja oma isamaa vabaduseni. See sümbol aitas rahvast nii kaugele, et kunagised rõhujad on nüüd muutunud pagulasiks, kuna haritud, töökas ja aus eesti kodanik oma vabal kodumaal võib lõigata kuldset vilja vere ja higiga immutatud põlludelt, kus mõisade asemele on astunud 20 kuni 40 ha suurused asundustalud. Eesti rahvas sai 13. sajandil sakslaste vallutamisel kaotatud maa tagasi alles 19. sajandi algul. Kuna aga 58 protsenti maast kuulus suurmaaomanditele ning ülejäänud osa ei andnud talupoegadele võimalust

---

[6]Stefan Bátory (Stefan Bathory, Stephan Batory, István Báthory; 1533–1586), Transilvaania vürst 1571–1576 ja seejärel Rzeczpospolita kuningas 1576–1586.

[7]Ivan Julm (Ivan IV, Ivan Groznõi; 1530–1584), Moskva suurvürst a-st 1533, esimene Moskva tsaar 1547–1584.

[8]Bernhard Laipman (1865 – 29. I 1906 Vigala), Vigala valla Paiba talu rentnik, rahvaesindajate kongressi (nn aulakoosoleku) osavõtja 27.–29. novembril 1905 Tartus, hukati kindral Vladimir Bezobrazovi karistussalklaste poolt, tema surmavalikule pole leitud dokumentaalset kinnitust; kunstnik Ants Laikmaa (1886–1942) vend.

[9]Bernhard Laipmanil oli poeg Aleksander (1886–1920), VR I/3; kirjeldatud sündmuste ajal oli vastavas vanuses tütar Salme (1900–1980).

suuremaid maa-alasid üles harida, oldi sunnitud enamalt jaolt välja rändama — nimelt Siberisse, Vene Kaukasusse ja osalt Ameerikasse. Väljarändajate arvu hinnatakse 200 tuhandele. Ebaterve maaomandi jaotuse ning sellest tuletatud sotsiaalsete ja majanduslike kaalutluste tulemuseks oli äärmiselt radikaalne maareform, mis viidi läbi juba 1919. a. Asutava Kogu poolt väljaantud maaseaduse kaudu. See seadus põlvneb Vene enamlastega peetud Vabadussõja raskemaist päevist ning seisab tugevate sotsialistlike ideevoolude mõju all. Oli vaja maata inimesi kaitseks enamluse vastu siduda maa külge ning Vabadussõjast osavõtnuile anda tasuks maad. Maareformi läbiviimine oli seetõttu hõlpsam, et suurmaaomanikeks oli pea eranditult baltisaksa aadel, kelles eestlased juba 13. sajandist peale nägid oma vaenlasi. Võõrandati 96,6 protsenti suurmaapidamisi, konfiskeeriti nii-öelda. Et too maareform kandis liigagi nähtavalt ajaloolise surve märki, seda jaatavad ka eestlased ise. Teisest küljest on aga päris kindel, et ilma maareformita oleks vaevalt võimalik olnud vältida kommunistlikku hädaohtu. Kunagisi suurmaaomanikke tabas seega kahest pahest kindlasti väiksem. Seejuures pole mingit kahtlust, et maa relvaga tagasivõitmine enamlaste käest oli eesti rahva teene.

Eesti maareformi mõjud

avalduvad kahes teineteisele vastupidises suunas. Ühelt poolt oli tulemuseks teatud poliitiline konsolidatsioon põllupidajate ringides, mis tõstis väikeste talumajapidamiste jõukust. Kõrgel arenemisastmel seisva Soome ühisliikumise eeskujul loodi tarvitajate- ja tootmisühisuste süsteem, mis koondab tänapäeval endasse enam kui ühe kolmandiku elanikkonnast. Põllumajanduse teadusliku ja ratsionaalse arengu ning intensiivse karjakasvatuse põhjal maareform omakorda mõjutas soodustavalt ka väliskaubandust. Teisest küljest polnud maaomandi tükeldamine üleproduktsioonile soodne. Vahepeal alanud põllumajanduslik maailmakriis asetas talundeid jõuproovile, mille järeldusel terve rida maa-majapidamisi sattus haamri alla. Uued asunikud olid sunnitud investeerimisi teostama põllumajandusliku krediidi kaasabil. Seejuures 46 protsenti uutel talunditel lasuvatest krediitidest olid lühiajalised, millede pealt tuli maksta kõrgeid protsente. Õnneks leidsid Eesti või, munad ja peekon Saksas ja Inglismaal soodsat turgu, nii et väike põllumajanduslik riik omab aktiivset kaubabilanssi. Eesti maareformi head ja halvad järeldused võivad olla meile õpetuseks meie eelseisvas suures maaomanduspoliitilises reformis.

Teine küsimus, milles Eestit võib seada eeskujuks, on —

üllas vähemusrahvuste küsimuse lahendamine.

Eestis, nagu Ungari emamaalgi, erirahvaste protsent ei ületa 12-et. Nii võis Eesti suurema riisikota 1925. aastal anda välja maailma kõige liberaalsema vähemusrahvaste seaduse ja nimelt rahvusvähemuste kultuurautonoomia vormis. Iga vähemusrahvus, kelle hingede arv tõuseb 3000-le, omab kultuurse omavalitsuse õigust. Seda õigust kasutasid siiski ainult 16 000 sakslast ja 4500 juudi pere. Enam-vähem piiritletud aladel elavad rootslased ja 90 000 venelast ei võtnud kultuurse omavalitsusega seoses olevaid kulusid endale. Neis omavalitsustes, kus nende arv ületab 50 protsenti, põhiseaduse järgi on neil õigus nii omavalitsuses kui ka kooliõpetuses kasutada oma emakeelt. Vähemusrahvuste kultuurautonoomia kujutab eriti koolide autonoomia osas võimsat relva vastava vähemusrahvuse käes. Kuid teiselt poolt, sellega on seotud suured rahalised koormatised.

Nüüd, kus Ungari valitsus on otsustanud sakslastele ja juutidele ning võimalikult ka teistele rahvusvähemustele kindlustada teatud rahvarühma õigusi, peaks Eesti vähemusrahvuste kultuurautonoomiaga tutvumine olema seda väärtuslikum, et see institutsioon võib tagasi vaadata poolteisekümne aasta rikkaile kogemusile. Mida kiiremini organiseeriksime Ungari vähemusrahvuste kultuurautonoomiat, seda suuremat moraalset väärtust omaks see meie endi suhtes, et võiksime täie õigusega nõuda samasuguseid institutsioone oma naaberriikides elavatele suguvendadele.

Lõpuks märgime siinkohal

veel ühe väärtusliku õpetuse Eesti ajaloost.

Eesti tegi oma sünniajast peale kaasa kriisi, mis pärast Maailmasõda tabas enamust Euroopa riike. Pärast Vene isevalitsuse ja enamlusega peetud võidukat võitlust koostati suurema kiirusega riigi põhiseadus, mis teostas kaugeleulatavamaid demokraatlikke soodustusi. Vahepeal möödunud aastad tõid aga esile juuretu ja liialdatud demokraatia riiki nõrgendavad puudused. Teadlikud ja kogemustega riigimehed, kelle eesotsas seisis praegune President Konstantin P ä t s, tulid veendumusele, et eelkõige tuleb rahvast organiseerida ja kasvatada.

Demokraatias liialdusteni minevale põhiseadusele n.ö. reaktsioonina toimus 1933. a. põhiseaduse revisjon, mida "vabadussõjalased" rahvahääletuse kaudu ette võtsid ning mis vabariigi presidendile kindlustas piiramatu võimu. Juhiprintsiipi tunnustav "vabadussõjalaste" erakond koosnes väga erinevaist elementidest ning kavatses selle autoritaarse põhiseaduse toetusel kindlustada endale diktaatorlikku valitsust.

Vana parlamendi esimehe poolt tehti kogenud ja suurepäraste annetega riigimehele K. Pätsile ülesandeks moodustada valitsus üleminekuajaks. Et päästa oma isamaad antud pineval ajajärgul kodusõjast, võttis viimane uue põhiseaduse põhjal kogu võimu oma kätte, kuid mitte selleks, et üles ehitada autoritaarset riiki ühe erakonna süsteemiga, vaid et päästa kodanlik-demokraatlikku riiki.

K. Päts kasutas rahvuslikku diktatuuri uue põhiseaduse väljatöötamiseks ja ühiskonna organiseerimiseks elukutsete järgi. Ta kutsus kokku Rahvuskogu, mis 1937. a. 17. augustil andis välja uue põhiseaduse. See põhiseadus püüab moodsa aja nõuetele vastavalt ühendada individualismi ja universaalsuse ideesid. Jäädes truuks demokraatia põhimõtetele, soovib see põhiseadus individualismi ja liberalismi ideesid sotsiaalse solidaarsuse suunas edasi arendada. Just seepärast ei näe ta inimese põhi- ja vabadusõigusis külgesündinud õigusi, vaid riikliku ühtekuuluvuse tulemust. Põhiseadus kiidab heaks mitmesuguste võimualade lahutamise põhimõtet, varustab aga aktiivse riigivõimu organisatsiooni kõigega, et ühiskonna ja rahvuse eluhuvisid soodustada. Läbi imbunud 20. sajandi riigiidee nõudeist, kõvendab ta täidesaatvat võimu.

Kuna eesti rahvas individuaalset vabadust armastab samuti nagu ungarlasedki, püüdis uus põhiseadus isiklikku vabadust sotsiaalse solidaarsuse suunas üles ehitada. Kuna omavalitsuse idee tänu varematele päranditele on tugevasti välja ehitatud, oli uue põhiseaduse tähtsamaks ülesandeks vanade omavalitsuste kohalike ja uuesti organiseeritud kutseliste institutsioonide kooskõlla viimine kindla keskvõimuga.

*

Täna, 24. veebruaril, on sellest 21 aastat tagasi, millal Eesti Vabariik välja kuulutati. Et väikese põhja-hõimuriigi Presidendi sünnipäev langeb sellega kokku, on väga omapärane, võib öelda koguni saatuslik ühtesattumine. Tänasel kahekordsel pidupäeval, Eesti Vabariigi 21-sel ja tema Presidendi 65-dal sünnipäeval, läkitame oma tulisemad vennalikud tervitused üles põhja. Me ei tea, keda soojemalt õnnitella. Kas peab see olema Eesti, kes omab nii õilsat ja isamaa-armastajat riigipead, kes oma võimu ei kasuta enda huvides, vaid rakendab selle oma palavasti armastatud isamaa teenistusse? Või peame tervitama Vabariigi Presidenti, kuna temal on õnnestunud oma isamaale kätte võidelda mitte üksi vabadust ja iseseisvust, vaid teda päästa ka kodusõjast, ja kuna ta oma rahvast praeguses poliitiliste ideede käärivas aegjärgus õnnistas põhiseadusega, mis omab jäävat väärtust?

Elagu Eesti ja elagu Eesti Vabariigi President Konstantin Päts!

Uus Eesti, nr 54, 24. II 1939, lk 4.

H. K.[10]

VABARIIGI AASTAPÄEVAL

Täna mööduv aasta Eesti Vabariigi ja rahva vabas, rippumatus elus oli esmajoones kujunenud uue põhiseaduse elluviimise aastaks. Kuid käsikäes sellega teostati sel aastal nii mõnigi põhjapanev uus üritus. Tõsteti esile ka uusi laialdasi tegevusvälju ning uudseid elulisi tegevuspõhimõtteid. See kõik annab järeldada, et algav iseseisvusaasta kujuneb mitte üksi tegevusrohkeks, vaid ka nii mitmetegi põhimõtteliste otsingute selgumise aastaks.

Mullu Vabariigi aastapäeval toimusid hoogsalt Riigivolikogu valimised, milledest rahva osavõtt oli suurem ja üksmeelsem kui valimistel kunagi varem. Sellele järgnes Riiginõukogu[11] moodustamine, esmakordne avaldus Eesti rahva elus, kus tegeliku töö põllult kutsealased kojad, omavalitsused ja asutused otseselt saatsid oma esindajad riiklikule tööle. See oli Eesti rahvaesinduse uuestisünd raske katsumisaja järele ja selliste olude järele, mis mõneski teises maas on viinud rahvaesinduse kadumisele. Riigikogu mõlema koja ja omavalitsuste esinduskogu osavõtul valiti põhiseaduslikus korras suure üksmeelsusega esimene Vabariigi President, ja varsti toimus ka esimese Vabariigi Valitsuse ametisse kutsumine uue põhiseaduse alusel.[12] Need on riigivõimu püsiva kestvuse seisukohast tähtsamad momendid uue põhiseaduse elluviimisel,

---

[10]Hugo Villi Kukke (1898 – 3. VIII 1942 Sverdlovsk), *Postimehe* toimetuses 1923–1928 ja 1931, *Pärnu Postimehe* toimetaja 1928–1929, *Pärnu Päevalehe* toimetaja 1930, *Uue Eesti* peatoimetaja 1935–1937 ja 1937–1940, IV Riigikogu liige Eesti Rahvaerakonna rühmas 1931–1932, V Riigikogu liige Rahvusliku Keskerakonna rühmas 1932–1937, Rahvuskogu II koja liige 1937, Riigivolikogu liige Põhiseaduse Elluviimise Rahvarinde nimekirjas 1938–1940, Konstantin Pätsi valitsuse haridus- ja sotsiaalminister 1932–1933, siseministri II abi 1934, Propagandatalituse juhataja 1934–1935, Riikliku Propagandatalituse juhataja 1937, Isamaaliidu keskjuhatuse liige 1935–1940; vangistati 14. VI 1941 Tallinnas, viidi Sevurallagi, Erinõupidamise otsusega mõisteti 1942. a juulis surma ja hukati.

[11]1938. aasta Eesti Vabariigi põhiseaduse järgi oli kahekojalise Riigikogu esimene koda Riigivolikogu ja teine Riiginõukogu. Riiginõukogu kuus istungjärku toimusid 21. aprillil 1938 kuni 19. aprillini 1940. Riiginõukogu valis endale juhatuse koosseisus esimees Mihkel Pung, I abiesimees Heinrich Lauri ja II abiesimees Alfred Maurer.

[12]9. maist 1938 kuni 12. oktoobrini 1939 ametis olnud valitsusse kuulusid peaminister Kaarel Eenpalu, haridusminister Aleksander Jaak-

mis meil kujunes täiesti kindlalt, ilma ühegi häirivuseta või segaduseta rahva elus. See on seda hinnatavam, et teoreetiliselt kui ka praktiliselt on üleminek ühelt põhiseaduselt või riigikorralt teisele alati väga raske küsimus, mis paljude rahvaste juures on toonud rohkem kui suuri segadusi. Meil arenes see kõigiti õnnelikult, ja sellest võime jälle tõestatuna täie teadvusega järeldada niihästi meie rahva õigusloomingu kui ka riigijuhtimise oskuse täit võimet. Käsikäes riigi kõrgemate organite kujunemisega ja tegevusse astumisega toimus veel paljude tähtsate seaduste andmine, nagu valitsemise korralduse seadus, õiguskantsleri tegevuskorra seadus, seltside ja ühingute seadus, trükiseadus, Riigikogu poolt vastuvõetuna amnestia seadus j.t.[13]

Nüüd tagasi vaadates kõlab see kõik lühidates sõnades öelduna üsna lihtsalt, aga tegelikult oli see riigi ja rahva elus üheks suuremaks tööks, mis nõudis rohkesti jõupingutusi kui ka tõsielus karastatud oskusi. See kujunes tõepoolest ilusamaks kingituseks Eesti Vabariigi XX-ndale juubeliaastale, kus valimiste eel tõotati, et paneme üksmeelselt kindla aluse uue põhiseaduse elluviimisele.

Eestil õnnestus rahulikul teel lahendada suured põhiküsimused riigikorra uuendamise alal, ja elu ning töö võis kindlalt tõusvat rada edasi minna. Seejuures ei või jällegi meelest minna lasta ka uut võitu rahva meeleoludes ning enesetundes, mida andsid need ühiselt hästi teostatud suursaavutused. Samuti võime täie õigusega märkida, et riigireformi õnnelik teostamine ning hea elluviimine tõstis tunduvalt Eesti riigi head nime teiste rahvaste peres ja võimaldas veelgi tulemusrikkamalt arendada läbikäimist heas sõpruses kõigi naabritega kui ka kaugemate riikidega. Suur tähelepanu, tunnustav hinnang, mis Eestile sel puhul väljastpoolt osaks sai, on väga väärtuslik tänapäeval, aga ka tuleviku kohta.

Ühes kõige sellega näeme rõõmustavalt, et Eesti elu ei ole suurte reformide ja võitlusaastate järele mitte väsinud ega n.ü. loorberitele

---

son, kohtuminister Albert Assor, majandusminister Leo Sepp, põllutööminister ja peaministri asetäitja Artur Tupits, siseminister Richard Veermaa, sotsiaalminister Oskar Kask, sõjaminister Paul Lill, teedeminister Nikolai Viitak, välisminister Karl Selter ja Ants Oidermaa (minister, alates 24. I 1939 ühtlasi Riikliku Propaganda Talituse juhataja).

[13]S.t Riigihoidja dekreediga antud "Valitsemise korraldamise seadus" (8. IV 1938), "Õiguskantsleri tegevuse korraldamise seadus" (7. IV 1938), "Ühingute ja nende liitude seadus" (19. IV 1938), "Trükiseadus" (19. IV 1938); "Amnestiaseaduse" võttis vastu Riigivolikogu ja Riiginõukogu ning president kuulutas selle välja 6. V 1938. a.

puhkama jäänud. Terve hulk vajalikke suuri ülesandeid on aasta jooksul teostatud või käsile võetud, mis kõik kokku annab sellele aastale rikkalikuma töösisu kui mõnigi tavaline aasta varemail aegadel.

Sel põhjal tagasi vaadates võime märkida, et Vabariigi XX juubeliaastat tähistanud suvipidustused — laulupidu,[14] Kaitseliidu päevad, võimlemis- ja rahvatantsu pidustused — möödusid elavas äratundmises, et aastate ühised suured jõupingutused on vilja kandnud, Eesti elu on paranenud ja tasakaalustunud, kõikjal areneb terve rõõm edasi ehitada.

Üks suurem ja vajalikum reform, mis varemail aastail oleks olnud kui mitte üldse võimatu, siis vähemalt väga tülikalt raske, nimelt valdade ümberkorraldus, — see lahendati nüüd põhjalikult ja üldise rahulolemisega.[15]

Majanduslikus elus saadi võtta käsile kavasid, milledest osa on juba teostatud, osale aga alus pandud elluviimiseks. Eramajanduse sektori arendamisega käsikäes näeme siin riikliku majanduspoliitika teisigi iseloomustavaid külgesid, mis ka tegudes on avaldunud. Põllumajanduse mitmekülgne arendamine on kujundatud suureks programmiks, mis haarab maa viljakuse tõstmise, hindade hoidmise tasuvuse piires senistel (nagu või, teravili, peekon) ja uutel toodangu aladel (nagu kanamunad, ristikuseeme), turgude korraldamise (nahad, lina, karjasaaduste eksport), põllutöö mehhaniseerimise ja varustamise masinatega, põllumajandusliku tööjõu muretsemise, odavama ehitusmaterjali, väetisaine jne. Tööstusalal näeme omatööstuse kavakindlat ülesehitamist meie oma maapõue ja loodusvaradele, milleks käimas ka tarvilik teaduslik uurimistöö, ja tööstusseadete ning tööoskuse moderniseerimise protsessi ulatuslikku käsilevõtmist.

Ühes sellega paistab silma, et ka sotsiaalse heaolu küsimuste lahendamine on toimunud edukalt. On suudetud ellu viia mõnigi hüve, mis endisel, lõhestatud ja vastastikuse võitluse ajal tegemata jäi. Suuremad majanduslikud või sotsiaalsed üritused on meie juures teostatavad seda edukamalt siis, kui rahvast ei lõhuta leeridesse, vaid seatakse koostööle, ühistunde alusele, teades, et neid üritusi on vaja kogu rahvale, et nad tulevad kasuks igaühele. Seda tunneme eriti selliste ürituste puhul, mis teostuvad pikema aja jooksul, nagu kõigi töötajate üldine kindlustus haiguse, vanaduspäevade ja töövõimetuse vastu, kui meil kord järk-järgult selleni jõutakse.

---

[14] XI üldlaulupidu toimus 23.–25. juunini 1938 Tallinnas, sellel osales 569 esinejate rühma 17 501 laulja- ja pillimängijaga.

[15] 8. oktoobril 1938 kinnitas Konstantin Päts valdade reformi alates 1. aprillist 1939: 363 valla asemele moodustati 248.

Meie liiklemisolud ja transportvahendid — maanteed, külateed, talveteed, vanad ja uued raudteed, laevandus, autoühendused, lennuasjandus, iga päev posti saamine võimalikult üle kogu maa — see on nüüd võetud uuele käsitlusele. Tööd on siin palju, aga küsimused on seatud õigele alusele, ja tulemusi võime kindlasti loota.

Ühe suurema kavana on käsile võetud maa üldine elektrifitseerimine, mis on tähtis jõuallikana, valgusallikana, aga ka maa kultuurilise taseme tõstmise vahendina.

Rahvaelu kultuurilise ja kombelise taseme tõstmine ning uus sisustamine ehk elureform, nagu seda osalises tähenduses nimetatakse, on tõsiselt käsile võetud. Siin on üks külg Eesti elust, mis võrreldes ülesehitustöö eduga iseseisvuse ajal muudel aladel on tunduvalt maha jäänud, kui mitte mõnedes joontes isegi halvenenud võrreldes sellega, mis oli enne iseseisvust. Tõsise uuendusliikumise vajadust siin ei saa keegi eitada, kes tunneb suurt vahet n õ u e t e s iseseisva rahva elus, võrreldes ajaga enne seda. Koolitööle, kus viimaseil aastail on tänuväärselt rõhku pandud kutseharidusele, kasvatusele, tegeliku töö, oma rahva ja kodu austamisele kogu tegumoes, sellele peab lisaks tulema uusi korrastusi, mis aitavad rahva üldist elu sisustada, mõtestada, tervendada ja senisest paremini arendada. Seda on hädasti vaja niihästi seltskondliku elu põllul kui ka noorsootöös.

*

Rahvusvaheline olukord tänapäeval on mitmeti tõsine, ja meil tuleb seda kõigekülgselt arvestada. Kuid meil ei ole põhjust langeda pessimismi enda kodus. Riigireformi teostamine ning kriisist oma jõuga ülesaamine, riigikaitselise külje kavakindel arendamine ja esmaklassiline juhtimine, samuti põhiseaduse õnnelik elluviimine ühes loova töö innuka jatkamisega kõigil aladel kogu rahva keskel, — see on õigeaegselt kindlustanud meie olemasolu aluseid ka rasketeks aegadeks ja meie võime tulevikule vastu minna suurema julgusega, kui seda tundsime varem lõhestatud olekus kriisi aastail.

Vabadussõda, mille sangarlikkuse mälestuse jäädvustamisele meil nüüd on asutud monumendi püstitamisega kogu rahva poolt; kättevõidetud vabadus, maa ja kultuurivarad; võimalus üldse siin päikese all elada ja töötada; kogu iseseisvusaegne töövili, ja lõppeks viimaste aastate suured viljakad ühispingutused, — kõik see moodustab meie rahva teadvuses v ä ä r t u s e d, millede kaitsmiseks oleme alati valmis. Me näeme täie rahuldustundega, et meil kaitsevõimet kõigekülgselt arendatakse. Rahvas töötab sellele kõigil aladel kaasa. Kulud, mis selleks möödapääsmatult vajalikud, ei tekita enam kaksipidi mõtlemisi nagu varemal ajal.

Meie riiklik ja majanduslik kindlustumine viimaseil aastail, rahva pidev viljakas töö ja kustumatu kaitsetahe on sel aastal Eesti riigile võimaldanud asuda oma rahvusvahelise heaseisundi arendamisele n e u t r a l i t e e d i ehk erapooletuse alusel.[16] See on suur programm, millele ainult esimene nurgakivi pandud, ehitis peab alles järgnema. Meil tuleb kavakindlalt töötada Eesti neutraliteedi püsivaks tunnustamiseks teiste poolt. Aga meil tuleb nüüd sellesse olekusse ka sisse elada, sisse töötada, ja tuleb nii mõningaidki järeldusi teha oma siseelu korraldamisel, et riiklik neutraliteet tõesti võiks anda seda tulemust, mida me soovime.

Vaadatagu millisest küljest tahes, kahtlemata kuulub neutraalset olekut võimaldavate tegurite hulka esmajoones riiklik kindelolek, riigivõimude püsivus ja korralik töötamine. Seepärast, kui meil ka nüüd rõhutatakse riigivõimude püsivuse ja hea koostöö vajadust ka poliitilises elus, siis ei ole see mitte üksikute võimuküsimus, vaid selle ainsa õige tee äratundmine, mis meile sisemiselt kui ka väliselt kõige suuremat edu võib tagada. Uuena siia juurde tuleb nüüd terve rida jooni meie siseelu viisides, poliitilises organisatsioonis ja avaliku korra alal, kus veel kaugeltki mitte kõik ei ole kujunenud kindlaks sellise normaalse viisi alusele, mis ei oleks vastuolus ülesseatud riikliku neutraliteedi põhimõtetega ja nende võimaliku teostamisega. Meie ei tea praegu mitte, missuguse reaktsiooni neutraliteedipüüetele võiks anda näiteks praeguse sisepoliitilise valitsemiskorra järsk lõpetamine, ilma et enne seda oleks meie kaugemate eesmärkidega kooskõlla viidud kõik need tegurid, mis sissepoole ja väljapoole mõjutavad riigi iseolemise ja erapooletuse hoidmist või teevad selle raskeks, võib-olla koguni võimatuks. Siia hulka kuuluvad kahtlematult sõna- ja trükivabaduse kasutamise viisid, parteide küsimus, poliitilise võitluse viisid ja mitmesugused võitlusideoloogiad, mis kõik kaugeltki ei ole ainult siseelust mõjutatavad asjad. Meil ei ole veel jõudnud selguda ettekujutuski, kuidas neid küsimusi tuleks õieti lahendada normaalseks eluks Eesti olemasolu ja eesmärkide seisukohast. Seepärast ei saa ka mängida niisuguse kaardi peale, et laseme minna, eks asjad kujune iseendast, mis seal siis ikka katki on. Mõistlikum on siiski, kui olevatest hüvedest kinni peetakse, kuni uued võimalused selguvad, et neid siis samm-sammult teostada.

Ka nende paljude küsimuste selgitamine jääb algavale iseseisvusaastale.

---

[16] Välisminister Karl Selter kinnitas 19. septembril 1938 Genfis, et Eesti ei tunnusta sanktsioonide sunduslikkust ja deklareeris Eesti erapooletust. "Erapooletuse korraldamise seaduse" võttis vastu Riigikogu ja president kuulutas selle välja 3. XII 1938. a.

*

Algavale iseseisvusaastale vastu minnes ei taha meie suurt ja ilusat näha a i n u l t minevikus, möödunud aastais. Meie rahva keskel tuntakse, et minevikusündmused ja mineviku suursaavutused ei ole meie ainsaks rahvusliku energia aluseks, ja meie ei ela oma mõtetega ainult minevikus, meie pilgud ei ole pöördud ainult minevikule. Vabariigi aastapäeva mõte on suunatud t u l e v i k u t ö ö l e ja selleks uue tahte kogumisele. Meil tuntakse väga õieti, et oma suurt võitlusjõudu ammutame minevikust edasi ehitades ikkagi suurtest t u l e v i k u t ä h i s t e s t ja t u l e v i k u k a v a t s u s t e s t. Neid on meie rahva eluulatuses palju, ja ka kindlamad ideoloogilised sihtjooned on kujunemas. Nii on algaval iseseisvusaastal häid eeldusi edukaks tulevikutööks.

Töö ja võitlus selle eest kestab edasi uue hooga Eesti rahva edukäigus, milleks Vabariigi aastapäeval soovime üksteisele vastastikku kõige paremat õnne.

Uus Eesti, nr 54, 24. II 1939, lk 1, ka *Järva Teataja*, nr 23, 23. II 1939, lk 3, *Lääne Elu*, nr 23, 23. II 1939, lk 3, *Pärnumaa Teataja*, nr 23, 23. II 1939, lk 3, *Tartumaa Teataja*, nr 23, 23. II 1939, lk 3, *Teataja*, nr 23, 23. II 1939, lk 3.

L.[17]

ISESEISVUSEPÄEVAKS

Oma iseseisvuse 21. aastasse astub meie riik sisemiselt rahulikus, kuid väliselt üha pinevamas õhkkonnas, mille tõttu viimase aasta jooksul meiegi välispoliitikas on põhjalik pööre toimunud: seniselt kollektiiv-

[17]Eduard Laaman (1888 – 1. IX 1941 Kirov), *Tallinna Teataja* toimetuse liige 1912–1913 ja *Tartu Päevalehe* toimetuse liige 1913–1915, Tallinna linnavolikogu sekretäri abi 1915–1917, Eestimaa Toitluskomitee sekretär 1917–1918, Tallinna Eesti Liidu sekretär 1917, Eesti Ajutise Valitsuse sekretär 1918, Eesti rahudelegatsiooni ajakirjandussekretär Pariisis 1918–1919, ajakirjandusatašee Eesti Londoni saatkonna juures 1919–1920, Välisministeeriumi infobüroo juhataja 1920–1923, ajalehe *Vaba Maa* peatoimetaja 1924–1929 ja 1930–1938, *Rahvalehe* peatoimetaja 1938–1939, ajakirjandusatašee Eesti saatkonna juures Moskvas 1939–1940, Rahvuskogu II koja liige 1937; Eesti Tarbijate Kooperatiivi kooliosakonna tõlk 1940–1941; vangistati 24. II 1941 Tallinnas, mõisteti tribunali otsusega 1941. a juulis surma ja hukati Kirovi vanglas.

se julgeoleku aluselt oleme asunud erapooletuse poliitikale, nagu seda meie põhjanaabrid juba varem ees on teinud.

Tahame loota, et pilved Euroopa taevast jälle mööduvad. Ometi peame nagu kõik ka halvemaikski võimalusteks valmis olema. Peame isegi valmis olema seks, et meil oma iseseisvust nagu 20 aasta eest tarbe korral relvadega tuleb kaitsta.

Just tänavu elame oma Vabadussõja 20 aasta mälestuspäevi. Seega on kaks põhjust korraga neid suuri aegu meele tuletada. Ja kolmas veel see, et varsti läheneb meie noore riigi esimese veerandsaja juubel ning lihtne aukohus nõuab, et seda oma pealinnas väärilise mälestusmärgiga tähistaksime.[18]

Neil päevil täiendati Vabadussõja mälestusmärgi püstitamise komitee koosseisu seltskonna ja ajakirjanduse esindajatega, kusjuures vabariigi president peakomitee auesimehena rõhutas, et see on kogu meie rahva auküsimus. Oleme selle poolest oma lõunanaabritest maha jäänud, kuigi võime uhked olla, et meie Vabadussõda aitas määrata kogu Balti riikide saatuse. Eesti oli tol ajal nagu proovikiviks, kelle kallal Maailmasõja võitnud suurriigid katsetasid Balti rahvaste tuleviku statuute. Ja kuna ükski katse meid vanasse ikkesse tagasi suruda enam ei õnnestunud, siis oli enesestmõistetav, et sama vabadus mis meile, tuleb anda ka kõigile Balti riikidele.

Sealsamas arutati ka peakomitee töökava, kusjuures vägede ülemjuhataja kindral Laidoner õigusega tähendas, raske olevat öelda, mis ülesanne on esmajärguline, kas rahakogumine või mälestusmärgi projekti valmistamine. Igatahes tulevat juhatusel hea projekti saamiseks rohkem vaeva näha. Kuid teiselt poolt näib samuti, et hea projekt rahakogumiseks suurt hoogu võib anda. Tuletagem meele, missuguse meeleolutõusu kutsusid esile omal ajal "Vanemuise" ja "Estonia" hoonete suurejoonelised kavandid meie vanema põlve seas, kes endal veel midagi niisugust polnud näinud. Loodame, et meie Vabadussõda meie kunstnikke seks vääriliselt inspireerib.

*

[18] "Vabadussõja üleriikliku monumendi püstitamise korraldamise seaduse" võttis vastu Riigikogu ja president kuulutas selle 3. XII 1938 välja. Vt ka "Vabariigi Presidendi kõne Vabadussõja monumendi püstitamise peakomitees". — *Uus Eesti*, nr 51, 21. II 1939, lk 3.

Iseseisvuspäevaks on ilmunud suurem tagasivaatlik koguteos "Eesti 20 aastat iseseisvust",[19] mis oma pildistuselt ja väljanägemiselt meie oludes on esmakordne, sellegipärast oma suure tiraazhi tõttu ka laiemale lugejaskonnale võiks olla kättesaadav.

Kui teda võrrelda Läti samalaadilise väljaandega, siis näib, et Lätis on enam rõhku pandud teksti ülevaatlikule lihtsusele ja piltide maalilikkusele. Eesti omas on asjale lähenetud realistlikumalt, võiks vast nüüdse aja sõnaga koguni öelda — funktsionalistlikumalt seisukohalt. Nii sõnas kui pildis on paljud erialade tundjad püüdnud anda kõige kokkusurutumat ülevaadet meie riigi ja rahva elu üksikute alade üle, kusjuures paljuis piltides eriti reljeefset muljet teevad paralleelid: enne ja nüüd.

Peab tunnistama, et ka pildi-, nimelt sügavtrükitehnika on ületanud kõik senised kodumaa rekordid. Nii on toime tulnud album, mis võib olla iga kodu ehteks, ühtlasi aga ka näitlikuks õpetuseks, mida meile meie iseseisvus on annud.

Rahvaleht, nr 47, 24. II 1939, lk 2.

A. Murumets, Vabadussõja veteraan.[20]

VALITSEGU EESTI VAIM JA
OLGU AUKOHAL EESTI NIMI

Kahekümne esimese Eesti Vabariigi aastapäeva puhul ei saa kuidagi nagu sellega leppida, et meil igal pool ei valitse eesti vaim ja eesti nimi pole igal eestlasel.

Tõsi ju on, et rahvustunne on meil selle 21-e aasta kestel teinud suuri edusamme, kuna on kadunud tuhanded kadakasaksad ja mitmed tu-

[19]Vt *Eesti: 20 aastat iseseisvust sõnas ja pildis*. Toim. Eduard Laaman, Bernhard Linde, Albert Pullerits, Valter Soo, Antoni Tooms. Tallinn: Konjunktuurinstituut, 1939, 260, [6] lk (faksiimiletrükk Tallinn: Terrigan, 1996).

[20]Andres Murumets (Mikalai; 1900 – 31. V 1977), võttis osa Vabadussõjast 9. polgus, Püüste talu omanik Audru vallas, Audru valla Vabatahtliku Tuletõrjeühingu esimees, Audru kihelkonna Vabadussõjas Langenute Mälestamise Komitee esimees; oli 1949. a märtsis küüditatavate nimekirjas, kuid pääses (asumisel Novosibirski oblastis surid tema abikaasa Aliide Murumets (1908–1949) ja isa Andres Mikalai (1869–1950)); vangistati 8. IV 1950 Järvamaal Särevere vallas, Erinõupidamise otsusega mõisteti 1950. a novembris 10 aastaks vangilaagrisse, kandis karistust Komi ANSV Minerallagis.

handed pajuvenelased, kes olid omal ajal eesti rahva kehas nagu võõrkehad, kes küll liha meie lihast ja veri meie verest, kuid kes pidasid kasulikumaks ennast nimetada mõne suurrahva liikmeks ja salgasid omakasuliselt eesti rahvuse. Niisugused ülejooksikud lõid raskeid haavu meie rahvusele, kuid nüüd õnneks ei paista neid enam palju juure siginevat. Aga ega neid aeg veel siiski päriselt pole suutnud kaotada. Sest kes näiteks liigub kas või Pärnugi tänavatel, see võib sagedasti kuulda-näha, kuidas kadakasaksad vadistavad saksa keelt, kuigi rääkijatel enestel pole rahvuse poolest vähematki sidet saksa rahvaga. Ja seda ei tee mitte üksi vanad "antvärkide" prouakesed, vaid seda harrastavad meelsamini eesti haritlaste naised, kelledest teada on, et nende vanemad on olnud puhtad eestlased. — Häbi, häbi, häbi!

Mitte vähem häbiväärt on kanda võõrapäraseid priinimesid, kui ollakse kindlas teadmises, et selle kandja esivanemad on olnud eestlased. Maarahvas on võõrapäraste nimede asjas annud pea igalpool head eeskuju ja võõrapärane nimi on mõnest vallast otse kui raudse luuaga välja pühitud. Aga teisiti näikse lugu olevat linnades ja meie haritlastega. Millegi, vististe küll nõrga rahvustunde pärast, ei ole paljud linnakodanikud ja nende hulgas isegi tuntud tegelased veel oma võõrapäraseid nimesid eestistanud. — Häbi peaks ka neilgi olema!

Kui me, Vabadussõja veteraanid, siin-seal kokku puutume, siis mõistame neid kindlal sõnal hukka, kes ei lase meie Vabariigis valitseda eesti vaimul ja eesti nimel. Mõistame neid hukka sellepärast, et teame, kui suuri ohvreid see meie sõjaväelt nõudis, kui kaitsesime oma palavasti armastatud isamaad, oma armast emakeelt ja ühtlasi kõiki, mis on seotud eesti rahvaga. See oli suur ohver, mis tuli tuua Vabadussõjas, ja nende tuhandate langenute nimel oleme õigustatud nõudma, et meil igavesti jääks valitsema sangarlik eesti vaim!

Audru-Püistel, 22.II.39.

Pärnumaa Teataja, nr 23, 23. II 1939, lk 11.[21]

[21] Käesoleva valimiku pealkiri pärineb artiklist: Alf. Kivirähk, "Riigi ja presidendi sünnipäev". — *Oma Maa*, nr 23, 23. II 1939, lk 1.

JAH TÕDEDELE! JAH VABADUSELE!

Toomas Kiho

kultuuriminister nägi tammsaare pargis neegreid
muidugi ta ei ütelnud otse nii
aga me kõik saame ju aru
ise veel poliitik
näost ütles et need küll tuumafüüsikat ei tunne
puhtalt võõravihaselt
eugeenilistele järeldustele ei ole meie sajandil kohta
meie maailm on muutunud elame avatuse ajastul
iga inimene on väärtus
maha aegunud ja arengut pärssivad seisukohad
me ei taha suletud riiki valget
getot kus on kurb surragi elamisest kõnelemata
ei valedele! jah tõele!

kultuuriminister soovitas inspektsiooni koputama minna
muidugi ta ei ütelnud otse nii
aga me kõik saame ju aru
ise veel ajaloolane
teab ju hästi milliseid kannatusi on koputamine
toonud me rahvale
kas soovib tagasi totalitarismi kommunismi
pealekaebamiste aega sunnitööd vangilaagreid
ükski keel ei saa olla eelistatud teiste ees
kedagi ei tohi diskrimineerida
me ei taha riiki umbükskeelset
õigusriigis on kõik võrdsed
jah vabadusele! jah õigusele!

*

vargamäel neegreid ei nähtud
vargamäel ei teatud midagi tuumafüüsikast
vaat vargamäe, vargamäe jah,
vargamäe oli tõe- ja õigusriik

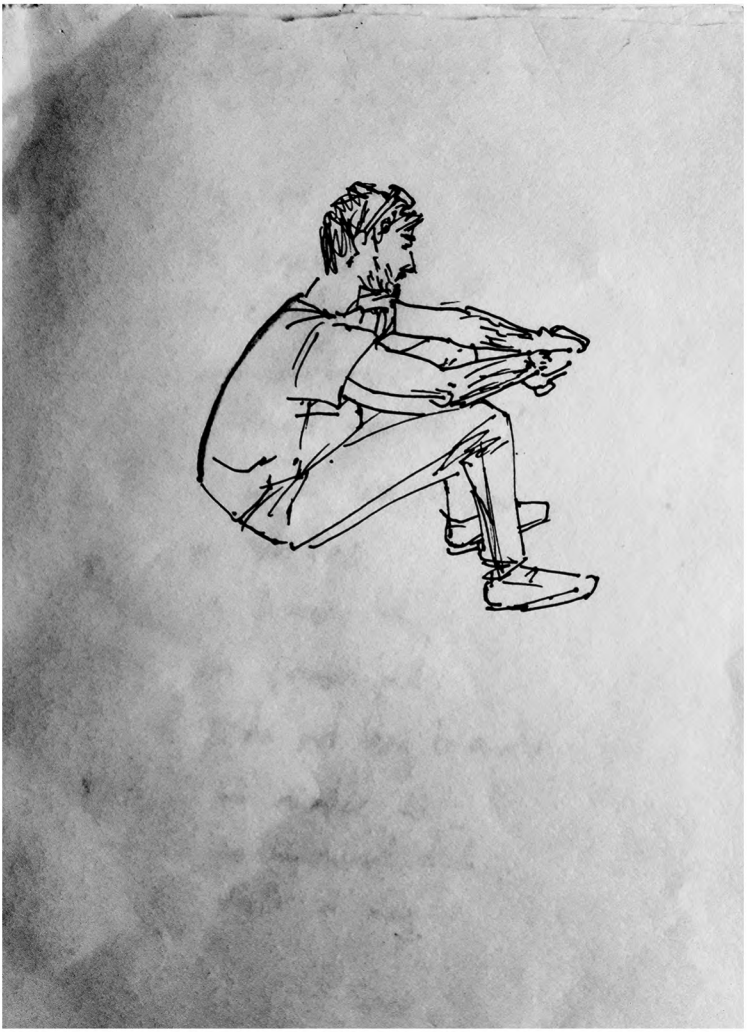

LAURA KÕIV. Möödudes kanepisuitsetajast (2019)

MEDITSIINIREGISTRID, EPIDEMIOLOOGIA, ÕIGUSAKTID

Lähiminevikust tänapäeva

Mati Rahu

TABUDEGA KAMMITSETUD TEADUSTÖÖ

Nii nagu registrite tegevust mõjutab ka registripõhiste epidemioloogiliste uuringute korraldamist suuresti õiguslik keskkond. Kui Eesti epidemioloogid tutvusid 1990. aastatel Euroopa ametivendade olelusvõitluses sündinud teaduskirjutistega ELis valmiva andmekaitsedirektiivi kohta, sugenes loetust pelgalt silmaringi avardav teadmus. Direktiivi 1990. ja 1992. aasta eelnõudes peituvad takistused isikustatud terviseandmete paindlikuks kasutamiseks tundusid häirivana, ent näisid asuvat meist väga kaugel. Eelnõu vastuvõtmine direktiivina tähendanuks autorite kaalutletud hinnangul epidemioloogia (ja sotsiaalteaduste) hävingu seadustamist (Bernier 1991; Knox 1992; Protecting... 1992), kirjeldavate ja analüütiliste epidemioloogiliste uuringute halvamist (Vanchieri 1993), epidemioloogiliste linkimisuuringute nurjamist (Lynge 1994) ja kattevarju pakkumist neile, kel on vaja rahvastiku tervist kahjustavaid mõjureid varjata (Olsen jt 1995).

Stsenaariumi kurbloolus seisnes selles, et taheti 1) keelata isikustatud terviseandmete kasutamine andmesubjekti kirjaliku informeeritud nõusolekuta; 2) muuta (pöördumatult) anonüüm-

---

Algus eelmises numbris.

seks andmekogud, mille moodustamise algne eesmärk on täidetud; 3) keelata andmekogu kasutamine tema loomise esialgsest eesmärgist erineval põhjusel; 4) kehtestada nõue, et andmesubjekti peab iga kord teavitama, kui tema andmed edastatakse kolmandale isikule.

Epidemioloogiale on äärmiselt vastukarva ettekirjutus anonüümida või hävitada kogutud isikuandmed pärast nende esialgse töötlemise eesmärkide täitmist. Epidemioloogia jaoks on tragöödia, kui hävitatakse arhiivides talletatud isikustatud andmekogud. Suur osa inimkonna teadmistest haiguste põhjuste kohta on saadud tänu säilitatud meditsiinidokumentidele, tänu asjaolule, et lingiti teadusuuringute andmekogusid või meditsiiniregistreid (sh arhiiviandmeid) muude andmekogudega, mis olid loodud mingil teisel, sugugi mitte rahvastiku tervise uurimise eesmärgil (nt rahvaloendus,[1] rahvastikuregister, töötajaskonna nimistu, kutseühingu liikmete nimistu, ajateenistujate register, sõjaveteranide register). Piirangute väljatöötajad ei adunud, et andmesubjekti teavitamine järjekordsest andmetöötlusest või selleks loa küsimine häirib eraelu rohkem kui küsimata jätmine.

Kui kaks esimest, Saksa ja Prantsuse õigussüsteemist tugevasti mõjutatud eelnõu jäeti kõrvale (Pearce, Platten 1998) ja kolmas võeti 20. veebruaril 1995 vastu andmekaitsedirektiivina, olid sellesse teadusetegemist soosivad sätted lisatud erandite kujul. Erandid lubavad kõrvale kalduda delikaatsete isikuandmete üldkeelust oluliste üldiste huvidega seotud põhjustel rahvatervishoiu ja sotsiaalkaitse, riikliku statistika ning teadus- ja ajaloouuringute valdkonnas. Seda kõike tingimusel, et pakutakse konkreetseid tagatisi eraelu puutumatuse kaitseks. Direktiivis anti liikmesriikidele kaalutlusõigus erandite kehtestamisel siseriiklikus õiguses.

Erandite sätestamine riigi andmekaitseseaduses tähendab, et riigis ei teostu need ohud, mida eespool kirjeldatud stsenaarium aimata lasi. Erandid võimaldavad epidemioloogilistes (lin-

[1]Näiteks Põhjamaade epidemioloogilises uuringus (Pukkala jt 2009) lingiti isikukoodi abil nelja rahvaloenduse ja vähiregistrite andmed 15 miljoni inimese kohta, et teada saada vähiriski suurus eri kutserühmades.

kimis)uuringutes kasutada isikustatud andmekogusid nõusolekut küsimata ja ühtlasi piirata andmesubjekti juurdepääsu oma andmetele, kui neid töödeldakse ainult teadusuuringutega seotud eesmärgil (Lynge 1995; Soskolne 1996). Tänu eranditele võis osa Euroopa riikide epidemiolooge ja teiste erialade teadusetegijaid kergemini hingata.

Eestil ei vedanud, sest IKS 1996 ja IKS 2003 võeti vastu andmekaitsedirektiivi eranditeta. Kõige otsemas mõttes tähendas see, et sisuliselt tuginesid meie IKSid andmekaitsedirektiivi 1992. a eelnõule. IKSi koostajad võtsid lisaeeskuju Saksamaa Liitvabariigi ja liidumaade õigusaktidest,[2] mis on Euroopa rangeimad ja teinud paksu pahandust selle riigi epidemioloogiale (Becker 1993). Vististi on nende IKSide puhul maksev muus kontekstis öeldu: "Õigus on üle võetud vaid osaliselt või konarlikult ning kogu süsteemi järgimata" (Pärnamägi 2014: 4).[3]

Seega oli juba eos vääramatult ette määratud, et mitme aasta vältel teostuvad Eestis ohud, mille eest paljud, eeskätt Põhjamaade epidemioloogid, olid oma artiklites hoiatanud.[4] IKS 1996 ja IKS 2003 puhul kehtib Taani epidemioloogi Jørn Olseni (2014: 1353) tähelepanek: "Andmekaitse eeskirju koostavad tihtipeale inimesed, kel on vähe teadmisi paljudest oma kirjapandu tagajärgedest. Nad tunnevad tavaliselt rohkem muret üksikisikute õigus-

[2]Riigikogu stenogrammist (08.11.1995) nähtub, et IKS 1996 eelnõu koostajad hankisid teadmisi külaskäigul Saksamaa andmekaitse järelevalveasutusse.

[3]Tõenäoselt 99 juristi 100-st tunnistaksid ekslikuks vägisi keelele kippuva väite, et IKS 1996 ja IKS 2003 ei ole kooskõlas ELi andmekaitsedirektiiviga: liikmesriikide seadusandjad võivad nende hinnangul andmekaitseseadusest jätta välja erandid teadusuuringute jms kohta. Too ülejäänud üks jurist arvab (Greenleaf 1995), et erandid on sama kohustuslikud kui vastavad üldised eeskirjad; siseriiklikud õigusaktid, milles sätestataks rangem eraelu puutumatuse norm erandite eiramise või vähendamisega, oleksid vastuolus andmekaitsedirektiiviga.

[4]2000. aastate alguses valitses ka Ühendkuningriigis oht, et rahvatervishoiu ja terviseteenuste valdkonnas lubatakse vaatlusuuringuid teha ainult andmesubjekti nõusolekul või anonüümsete andmetega. Mis kõik võib järgneda, sellest kirjutasid paljud autorid (nt Adam 2001; Strobl jt 2000; Traylor 2001; Wald, Law 2001).

te kui ühiste õiguste pärast; neid pooldavad poliitikud, kes pelgavad ühiste õiguste toetamist ega näe mingit kasu andmete nähtavaks muutmisest, sest nii võidakse kriitiliselt hinnata nende endi tegevust. Ühtekokku on paljudes riikides tegu ohtliku kokteiliga."

Miks Eestis need teadusevaenulikud seadused vastu võeti? Omal ajal pakkusime mitut põhjust (Rahu 2013b; Rahu, McKee 2008), nende seas seaduse koostajate teadusevaenulikkus, rahvatervishoiu ja epidemioloogia alaareng (tegijate ja seega lobistide vähesus), ühiskonna ähmane ettekujutus isikuandmetega (meditsiini)registrite tähendusest riigi toimimisele ja kasinad teadmised terviseteaduste köögipoolest, sh teadustöö metoodika mitmekesisusest (ei või ühte patta panna isikustamata ja isikustatud andmetega või ilmtingimatu informeeritud nõusolekuga ja selleta tehtavaid uuringuid).

Asjahuvilistest teaduritele oli IKS 1996 ilmaletulek ootamatu. Eelnõu kooskõlastusringi nad ei kuulunud ja ega nad olekski osanud tekstist välja lugeda, mis kõik juhtuma hakkab. Et seadusega tekitatud takistused osutusid suureks, püüti kursis olla järgmise andmekaitseseaduse ettevalmistamisega.

Riigikokku esimeseks lugemiseks 21. novembril 2002 esitatud eelnõu sisendas optimismi, sest selle § 14 lg 3 ja lg 4 ning § 15 lg 2 lubasid *teadusliku ja uurimistöö tegemise eesmärgil* töödelda ja edastada kolmandale isikule delikaatseid isikuandmeid andmesubjekti nõusolekuta; andmesubjekti ei kohustatud teavitama tema isikuandmete töötlemisest. Ent kooskõlastusringil haihtusid tekkinud lootused ruttu, sest põhiseaduskomisjoni ettepanekul eemaldati eelnõu algtekstist need eluliselt tähtsad lõiked;[5] avalikkust sellest ei teavitatud ja teisel lugemisel (12.02.2003) võeti eelnõu seadusena vastu poolthäälte enamusega: kõigi 23 saalis viibinud riigikogu liikme otsus oli üksmeelne. Ometigi IKS 2003-s teadust "märgati": tekstis seisis, et AKI juht tohib teha palgalist teadustööd.

[5]Eriti irooniliselt mõjus ametnike hilisem etteheide, et kooskõlastusringis oleks SoM pidanud ohte nägema [s.t ennustama teadustööd puudutavate sätete eemaldamist eelnõu kiirmenetlemisel riigikogus] ja edastama need SiMile (Padrik 2004).

Kümmekond päeva hiljem saatsid Eesti Käitumis- ja Terviseteaduste Keskus, EKMI ja Tartu Ülikooli kardioloogiakliinik presidendile palve seadust mitte välja kuulutada. Pärast seaduse jõustumist 1. oktoobril 2003 asuti otsima abi selle muutmiseks. 10. novembril 2003 tegi Kalev Katus Eesti Demograafia Assotsiatsiooni pöördumise presidendile, riigikogu esimehele ja peaministrile. Pöördumisega olid ühinenud ja selle allkirjastanud 13 institutsiooni või allüksust: Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus (Allan Puur); Eesti-Rootsi Suitsidoloogia Instituut (Airi Värnik); SA TÜ Kliinikumi kardioloogiakliinik (Jaan Eha) ja sisekliinik (Margus Lember); ESA (Rein Veetõusme); TAI teaduskeskus (Toomas Veidebaum); Tallinna Pedagoogikaülikooli sotsiaalteaduskond (Aleksander Pulver); Tallinna Tehnikaülikooli majandusteaduskond (Alari Purju); Tartu Ülikooli anestesioloogia ja intensiivravi kliinik (Joel Starkopf), kardioloogia kliinik (Rein Teesalu), närvikliinik (Toomas Asser), Tervise- ja Käitumisteaduste Keskus (Jaanus Harro) ning tervishoiu instituut (Raul Kiivet). Rõhutati, et *tänapäeva Euroopa andmekvaliteet lähtub isikustatud terviseandmete, sh delikaatsete andmete töötlemisest riigistatistika, teaduse ja tervishoiu vallas*. Tehti ettepanek täiendada konkreetseid IKSi paragrahve kooskõlas andmekaitsedirektiivi sätetega isikuandmete töötlemisest ennetava meditsiini, meditsiinilise diagnoosi, meditsiinilise abi, ravi võimaldamise, tervishoiuteenuse juhtimise, riikliku statistika, ajaloo- ja teadusuuringute vallas.

Siseminister Margus Leivo vastuskirjas (10.12.2003 nr 1-4-3/9220) tunnistati probleemi, kuid lahendust ei pakutud. Et järgnenud kuudel mingit tegevust IKSi muutmiseks ei täheldatud, esitas Kalev Katus Eesti Demograafia Assotsiatsiooni toimkonna nimel kirja peaministrile (02.09.2004 nr k/9-4). Kirjas anti teada aruteludest haridus- ja teadusministeeriumi, rahandusministeeriumi ja SoMi töötajatega ning tehtud järeldustest. Tõdeti, et *IKSi järgimine isoleerib Eesti rahvusvahelisest koostööst teabepõhistes valdkondades, eriti riigi julgeoleku, riigiandmekorralduse, tervishoiu, hariduse ja teaduse alal*. Samas ametnikkond tegutses oma töökohuseid täites IKSi vaimus, millest mõned järgnevad näited.

2001. a mais keelas SoM (kiri 07.05.2001 nr 1-5/3041) vähiregistri vastutava töötlejana linkida 152 diabeedihaige andmeid. Tartu ülikooli doktorant soovis uurimistööks teada haigestumise fakti, diagnoosimise kuupäeva ja diagnoosikoodi. Keeldumist põhjendati sellega, et doktorandil puudub *õiguslik alus andmete saamiseks, s.t tegemist ei ole seadusekohaste ülesannete täitmisega ega isiku elu, tervise ja vabaduse kaitsega.*

Kevadel 2002 selgus (Eelrand 2002), et Tartu ülikoolis viljatust käsitleva doktoritöö raames ei tohi postiküsitlust juurdunud metoodika järgi enam korraldada. Eeluuringu tegemiseks oli kavas tellida rahvastikuregistrist teatud tingimustele vastav valim (400 inimest) ning saata selle liikmetele postiga koju ankeet, seletuskiri ja ettemakstud tagastamisümbrik. Sellel ümbrikul ja ankeedil vastaja nime ega aadressi pole, ankeedile on kantud tema koodnumber (võimaldab jälgida ankeedi tagastamist jms). Doktoritöö metoodika nägi ette, et anketeerimisega sõelutakse välja inimesed, kes hiljem kutsutakse arsti vastuvõtule. Kogutavate *andmete delikaatsusele* osutades keelduti andmast doktorandile valimisse sattunute nime, vanust ja rahvust (SiMi rahvastiku osakonna kiri 09.04.2002 nr 10.1-4/3203). Doktorandi kolleeg mainis seepeale, et nime puududes tuleks ankeet postitada rahvastikuregistrist saadud aadressil, aga kes pere- või leibkonnast vastaks? Ei sünni ju ümbrikule kirjutada *seksuaalselt aktiivsele naisele...*

Septembris 2003 taotles kirurgiaresident vähiregistri andmeid Eestis 11 aasta jooksul süljenäärmevähki haigestunute kohta. Kavas oli vaadata haiglate arhiivides üle kliiniline algdokumentatsioon, et saada võimalikult täielik ülevaade haiguse diagnoosimisest ja kulust ning teha ettepanekud diagnostika ja ravi parandamiseks. Väites, et resident oma uuringuga *ei täida talle seadusega pandud avalikku või üldist huvi silmas pidavat ülesannet*, ei lubanud ametnikud talle anda haigestunute nimesid ega isikukoode (SoMi kiri 26.09.2003 nr 1-6/4959).

Mais 2004 ilmnes (Sepper 2004), et insuldi epidemioloogiat uuriv Tartu ülikooli doktorant on poole aasta jooksul esitanud AKI-le neli taotlust uuringu tegemiseks, kuid saanud eitava vastuse. Haiguslugudele ligipääsuks pidavat ta hankima kirjaliku nõusoleku kõigilt Eesti insuldihaigetelt (!). Andmekaitsjate selgi-

tusel tohib isikustatud andmeid *kasutada vaid erandkorras ja alati isiku nõusolekul*. Doktorant toonitas, et seaduse puudulikkuse tõttu ta oma tööd tegemata ei jäta. Mõni aasta varem olid briti teadlased (Roberts, Wilson 2001) jõudnud järeldusele, et õiguslike tõkete kehtestamine terviseandmetele tugineva teadustöö ohjeldamiseks paneb uurijad ebamugava valiku ette: kas kasutada nõrku ja vildakaid meetodeid või rikkuda seadust?

Märtsis 2006 oli TAIs aeg hakata postitama Eesti täiskasvanud rahvastiku tervisekäitumise uuringu ankeete rahvastikuregistris koostatud valimi 5000 inimesele. AKI keelas teaduritel küsida neilt nõusolekut kogutavate andmete linkimiseks teiste andmekogudega tulevastes teadustöödes. Keeldumist põhjendati eelkõige sellega, et uurijad *ei järgi* isikuandmete töötlemise *eesmärgipärasuse põhimõtet* ega ole kirja pannud nende andmekogude koosseisu ega edaspidiste uuringute täpseid eesmärke.[6] Veto panek läks vastuollu andmekaitsjate endi varem antud soovitusega võtta teovõimeliselt isikult tema esimesel kokkupuutel terviseteenistuse-

[6]Selles näites tulnuks AKI soovitust järgides viielt tuhandelt 16–64-aastaselt inimeselt küsida tulevasteks uuringuteks nõusolekut nende andmete linkimiseks esmajoones surmapõhjuste registriga (millest võetakse surmakuupäev ja surmapõhjused) ning vähiregistriga (vähi diagnoosimise kuupäev ja vähidiagnoos). Kas selliste üksikasjade kirjapanekut soovitigi?! Samal ajal märgib andmekaitsedirektiivi preambuli punkt 29: "Isikuandmete täiendavat töötlemist ajaloo, statistika või teadusega seotud eesmärkidel ei peeta tavaliselt andmete kogumise esialgse eesmärgiga vastuolus olevaks tingimusel, et [---] andmeid ei kasutata ühegi konkreetse isikuga seotud meetmete või otsuste toetamiseks." Käsitletavast ajalõigust ette rutates ütleb andmekaitsemääruse preambuli punkt 33: "Sageli ei ole isikuandmete kogumise ajal võimalik täielikult kindlaks määrata teadusuuringute eesmärgil toimuva andmetöötluse eesmärki. Seetõttu peaks andmesubjektidel olema võimalik anda oma nõusolek teatavates teadusuuringuvaldkondades, kui järgitakse teadusuuringuvaldkonna tunnustatud eetikanorme." USA riiklikus tervise- ja toitumisuuringus piisab, kui intervjueeritav annab nõusoleku, et temalt kogutud andmeid kasutatakse täiendavates terviseuuringutes linkimiseks rahvastikustatistika, tervise-, toitumis- ja teiste seonduvate andmetega.

ga nõusolek tema kõigi terviseandmete kasutamiseks tulevastes terviseteenuse- ja teadusuuringutes.[7]

Ühena vähestest Euroopa riikidest sisaldas Eesti õigus (AKS 1997) linkimise regulatsiooni. Et linkimist käsitati lisaohuna perekonna- ja eraelu puutumatusele ning seepärast eriti kahtlase toiminguna, polnud AKI viie aasta jooksul andnud ühtegi linkimise/linkimisuuringu luba (jutt ei käi ainult tervisevaldkonnast). Keeldumistest heidutatuna ei hakatudki enam luba taotlema ja linkimised tehti selleta (Lillemaa 2002a, 2002b). IKS 2003 eelnõu menetlemisel loobuti sinna algul üle toodud AKSi sätetest linkimise kohta, sest linkimisloa küsimise kohustus tunnistati *eesmärgituks nõudeks*.

Aastatepikkune andmekaitseline surutis mõjus teadusetegijatele seda ängistavamana, et Põhjamaad kui *epidemioloogide paradiis* (Adami 1996)[8] asusid käeulatuses ja sealsetele kolleegidele oli keeruline seletada meile endilegi hoomamatut: miks meid hoolimatult koheldakse? Enim kannatav osa Eesti teadlaskonnast ja kaasatundjad rääkisid aastaid mitmel rindel IKSi lünklikkusest tingitud hädadest. Ülikoolid ja teadusasutused saatsid seletusi ja järelepärimisi asjaosalistele institutsioonidele, oma vaate esitasid Eesti Bioeetika Nõukogu (kiri AKIle 29.11.1999), Eesti Teadusfond (kiri siseministrile 10.12.2004 nr 327) ja Eesti Teaduste Akadeemia[9] (Kaasik 2004; Lauren 2007: 147–154;

[7]TAI teadusdirektori kiri (09.03.2006 nr 1-11/21-2) AKI peadirektorile. Juba varem oli SoM oma kirjas SiMile (17.12.2003 nr 1-4/7106) rõhutanud, et tervishoiuteenuse osutajale pandav kohustus koguda igalt patsiendilt kirjalik kõikehõlmav informeeritud nõusolek tema andmete töötlemiseks ei ole praktikas rakendatav ning viib ravi kättesaadavuse ja kvaliteedi languseni. Seda liiki nõusolekuallkirjade mõttetust on selgitatud hiljemgi (Nõmper 2007).

[8]Paradiisis on hea kvaliteediga ajaloolised andmekogud, täielik rahvastikusündmuste isikustatud registreerimissüsteem, palju meditsiiniregistreid, unikaalne isikukood registrite andmekvaliteedi tagamiseks, isiku terviseseisundi jm jälgimiseks ning linkimiseks, epidemioloogilistes uuringutes linkimist võimaldavad õigusaktid ja registripõhise teadustöö käsitamine registriandmete kvaliteedi tagamise hoovana.

[9]Teaduste Akadeemia president Richard Villems rõhutas akadeemia üldkogu aastakoosolekul 26. aprillil 2006, et terviseuuringute te-

Päärt 2006; Toomiste 2006). Selgitusi jagati avalikkusele kirjasõna kaudu (nt Lõhmus 2003; Paaver 2003; Puss 2008; Rahu 2002, 2004; Saar 2004; Talvik 2006; Tiit 2003, 2006; Vestlusring 2004) ning olukorda arutati paljudel seminaridel ja konverentsidel (Eesti Geenivaramus, Eesti Statistikaseltsis, Eesti Teadusfondis, Eesti Teaduste Akadeemias, eetikakomiteedes, TAIs, Tallinna Sotsiaal- ja Tervishoiuametis, Tartu Ülikooli geograafia instituudis, Vabariigi Presidendi mõttekojas, Ühiskondliku Leppe Sihtasutuse ümarlauas ja mujalgi).

IKSist põhjustatud raskuste olemusse süüvimata süüdistasid selle seaduse kaitsjad tervise- ja rahvastiku-uuringute tegijaid ja statistikuid mitmeti. Üldsusele suunatud ütlemistes ja arupidamistel (nt Eelrand 2002; Padrik 2004; Rahu 2003; Roonemaa 2004; Toomiste 2007; Tänavsoo 2004) näidati seaduse arvustajaid sovetiaja mõtteviisi kandjatena, kellel jääb vajaka oiust mõista isikuandmete kaitsmise tähtsust ja tegutseda uutmoodi. Teadlasest isikuandmete töötleja stereotüübina kujutati uudishimulikku seaduskuuletut isikut tänavalt, kes hoiab mälus inimeste saladusi, lobiseb palju, lubab igaühel sobrada delikaatsetes isikuandmetes ja kaotab, müüb või laseb dokumente ära varastada. Loo koletuslikkus tipnevat sellega, et teadusinimesed soovivad andmesubjekti nõusolekuta töödelda isikuandmeid *täiesti piiramatult*.[10]

---

gemise on ohtu seadnud arusaama puudumine ühiskonna ja rahva tervise huvidest, "ilmselt ka asjaomaste ametnike isiklik küündimatus ja ettekujutus sellest, et just nemad on kutsutud ja seatud interpreteerima "isikuandmete kaitse" eesmärgi ja mõttega seotud õigusakte" (www.akadeemia.ee/et/tegevus/uudised/teated/presidendi_kone).

[10] 2007. aastal töötas Eestis 3690 teadlast (www.etag.ee/tegevused/uuringud-ja-statistika/statistika/teadlaste-arv-palk-ja-vanuseline-jaotus). Kui massiline ja piiramatu on isikuandmete töötlemine teaduses? Kui palju inimesi Eestis ühe kalendriaasta jooksul vajab oma teadustöö mingil etapil isikustatud terviseandmeid, mille töötlemine toimub andmesubjekti nõusolekuta (muidu muutuks uuringu eesmärkide saavutamine võimatuks või tõsiselt takistatuks)? Laias laastus ja ülepakutult on see arv kõige rohkem 40. Sama palju võiks lisanduda muude delikaatsete isikuandmete kasutajaid teistest teadusvaldkondadest. Seega 80 oma ala professionaali pärast, kel on juriidiline kohustus hoida ametisaladust ja kes võivad uuringut alustada alles eetikakomitee

Kõige sagedamini heideti teadlastele ette, et nad ei küsi inimestelt luba nende isikuandmete kasutamiseks teadustöös. *Seadus näeb ette, et delikaatseid isikuandmeid tohib töödelda vaid inimese enda nõusolekul. Kas tõesti on raske inimestelt endilt nende andmete töötlemise nõusolekut küsida? Aga millegipärast kardetakse suhtlemist inimesega* (Roonemaa 2004). *Mis on selles halba, kui inimese käest küsitakse, kas võime tema andmeid edastada teadusuuringuteks? Kui on meditsiiniline uuring, siis on põhiinfo arsti käes, arst küsib patsiendilt, kas võib tema andmeid edastada teadlasele. ELi liikmesriikides võib isikuandmeid töödelda ainult juhul, kui andmesubjekt on andnud ühemõttelise nõusoleku* (Padrik 2004).

Informeeritud nõusoleku saamine kirjalikku taasesitamist võimaldavas vormis on ammuilma kohustuslik epidemioloogiliste katsete ja sekkumisuuringute ning mõne muu uuringukavandi korral.[11] Need, kes kohustavad küsima nõusolekut (linkimis)uuringute jaoks, milles valim võetakse nt mingist haigusregistrist (sh arhiivis olevatest haiguslugudest) ja mille puhul puudub teaduslik vajadus andmesubjektiga ühendust pidada, peavad arvestama järgmisi asjaolusid (Gostin, Hadley 1998): kirjaga tülitatakse (rasket) haigust põdevat või põdenud inimest; talle tuletatakse seeläbi meelde tema haigust, mille tõttu ta kannatab praegu või kannatas varem; kui tema haigusest ei ole lähikondlastel või pereliikmetel aimu, võib kirja saabumine tekitada uudishimu, mida andmesubjekt peab rahuldama; kiri võib sattuda pereliikmete, naabrite või võhivõõraste kätte [Eesti rahvastikuregistris on 20–25% inimeste aadressid väärad (Pungas 2019)]; teadur teab niikuinii andmesubjekti diagnoosi (millest lähtudes uuring üldse ette võetaksegi), tema nime ja aadressi (milleta ei saa kirja saata ega nõusolekut küsida); üht ja sama inimest võidakse nõusoleku saamiseks tülitada korduvalt, sest ta on sattunud eri uuringute va-

heakskiidu korral, käis Eestis aastaid andmekaitsealane tramburai. Samas leidub Eestis tuhandeid inimesi teistelt elualadelt, kes kasutavad oma igapäevatöös delikaatseid isikuandmeid.

[11] Eestis tehtud töödest nimetagem kilpnäärmesõlmede levimusuuringut Tšernobõli veteranide kohordis (Tekkel jt 1999) ja hormoonravi uuringut 1823 menopausis naise hulgas (Veerus jt 2007).

limisse; epidemioloogiliste uuringute valimi suurus võib ulatuda tuhandetesse ja miljonitesse; tuleb otsustada, mida teha nendega, kelle surmafakt on teada või kes on riigist ära kolinud.

Mõistaandmine, et mujal Euroopas võib isikuandmeid töödelda vaid andmesubjekti ühemõttelise nõusoleku korral, on väga pehmelt öeldes võhiklik ja vastutustundetu.

Mida arvata väitest: *osa meditsiiniteadlasi on möönnud, et nende tööd on võimalik teha ka isikustamata andmete põhjal* (Toomiste 2007)? *Vähiuuringuid ja -registrit on võimalik teha ja pidada isikustamata, juhtumipõhiselt. Kas andmed on siis kvaliteetsemad, kui nad on isikustatud* (Padrik 2004)? Jah, suur osa epidemioloogilisi uuringuid tehaksegi isikustamata andmetega. Aga mitte kõiki. Ja et mitte kõiki, ongi nende teiste jaoks andmekaitsedirektiivis sätestatud erandid. Isikustamata andmetega Saksamaa vähiregistrite kehv (Andersen, Storm 2015) ja isikustatud andmetega Põhjamaade vähiregistrite hea kvaliteet (Pukkala jt 2018) on üldtuntud tõik.

William Lowrance (1997: 36) on loetlenud seitse põhjust, miks terviseuuringutes vajatakse isikustatud andmekogusid:

> 1. See võimaldab dokumentide tehnilist kontrolli, et avastada sisulisi vigu või võltsimist, nt teha kindlaks, kas isik on üldse olemas, või kinnitada andmete ja andmesubjekti vastavust.
> 2. Aitab vältida duplikaate või ülearuseid (haigus)juhte, nt olla kindel, kas kaks dokumenti on eri isikute või ühe ja sama isiku kohta.
> 3. Hõlbustab andmete teaduslikku kvaliteedikontrolli, nt lubab minna tagasi algdokumentide juurde või koguda lisaandmeid.
> 4. Võimaldab uuritava edasist jälgimist, kui vajatakse rohkem andmeid või tõendusmaterjali.
> 5. Võimaldab kontrollida [teatud tüüpi uuringutes] isiku uuringus osalemise nõusolekut kinnitavaid dokumente või vaadata üle eetikakomitee erinõuded ja arvamused.
> 6. Võimaldab jälgida mingi sekkumisuuringu tulemusi, et hiljem vajaduse korral teavitada nendest patsienti või arsti ning soovitada uut arstlikku läbivaatust või teisi tegevusi teadusuuringutest kuni tervishoiuteenuste osutamiseni.
> 7. Tagab eri failides või andmekogudes andmesubjektide, juhtude, inimrühmade või proovide täpse vastavuse linkimiseks pika

ajavahemiku, isegi aastakümnete jooksul ja võimalikul jälgimisel põlvkonniti.

Pidevalt räägiti, et IKSis ei peagi asuma erandid ajaloouuringutele, teadusuuringutele, statistikale ega tervishoiule, sest nende koht on ainult eriseadustes. *Kui hakata IKSis erisusi sätestama, kaob üldseaduse mõte üldse ära. Ei saa IKSi kui üldseadusse panna sätet, et teadustööks võib isikuandmeid kasutada ilma isiku nõusolekuta — siis mahuks sinna alla kõik alates vihmausside loendamisest ja lõpetades vähiuuringutega* (Padrik 2004).

Väide, et Eesti õigusloome loogika ei võimalda teha IKSis erandeid, jääb ütlejate südametunnistusele. Aga igal juhul sai teadlaskond tervitada teistsugust loogikat, kui IKS 2007 §-s 16 "Isikuandmete töötlemine teadusuuringu või riikliku statistika vajadusteks" sätestati tuttavad andmekaitsedirektiivi erandid.

Mida veel? *Siseministeeriumi õigusosakonna nõunik ei leidnud, et uus seadus* [IKS 2003] *uuringutele veto paneks* (Eelrand 2002). *Seadusel pole häda midagi* (Tänavsoo 2004). *Ametkondadevahelised isikuandmete kaitse teemalised emotsionaalsed süüdistused ei ole kantud mitte seaduse puudulikkusest...*[12] Ammu oodatud ülestunnistuse andis justiitsminister Rein Lang riigikogus 6. detsembril 2006: "Täna kehtiva isikuandmete kaitse seaduse alusel ei saaks nad [s.o teadlased] tegelikult üldse oma uuringuid teha. Need uuringud valdavas enamuses on ebaseaduslikud."[13] Just sellest — seaduse nirususest — teadlaskond kümmekond aastat rääkiski.

IKS 2007 kehtima hakkamise ja uue AKI peadirektori ametisse astumisega lõppes teadlaskonna alavääristamine jalamaid. ELis aga kordus andmekaitsemääruse ettevalmistamisel kõik see, mida 20 aastat tagasi kogeti andmekaitsedirektiivi eelnõude arutamisel. Jälle pidid Euroopa teadlased hakkama kaitsma oma õigust töötegemisele. Teadusartiklite pealkirjad kõnelevad iseenda eest: *Õigusaktide ühtlustamine võib olla kahjulik — vähemalt nendes Euroopa osades, kus tervishoid toimib tõhusalt* (Ha-

[12] BNSi pressiteade 26.10.2004.

[13] Riigikogu stenogramm 06.12.2006.

kulinen jt 2011), *Kavandatav ELi isikuandmete kaitse määrus ohustab meditsiiniuuringuid* (Ploem jt 2013), *Euroopa Parlamendi ettepanek uue ELi isikuandmete kaitse üldmääruse kohta võib rangelt piirata Euroopa epidemioloogiauuringuid* (Nyrén jt 2014).

Mõistagi osales andmekaitsemääruse kujundamises ka Eesti. AKI hinnangus eelnõu 2011. a 29. novembri versioonile nenditi, et kui määrus säärasel kujul jõustub, peaksid "Põhja- ja Baltimaad ning teised avatuma ühiskonnaga riigid omaks võtma saksainglise-romaani suletuma ühiskonna väärtused. Meie arusaamad isikukoodi kasutamise, andmekogude ristkasutamise, andmekogude avalikkuse (sh isikupõhiste päringute lubatavuse), isikuandmete teadusuuringuiks kasutamise kohta jms kohta erinevad Euroopa peavoolu nägemusest. [---] Eesti peaks leidma liitlasi ja alustama tõsist selgitustööd eelnõu sellisel kujul vastuvõtmise vältimiseks."[14]

Pikkade läbirääkimistega, milles kaasa löönud teadlaste seisukohti toetasid patsientide esindusühingud (Veen 2018), saavutati 2016. aastal vastu võetud andmekaitsemääruse soosiv suhtumine terviseuuringuisse. Teadus- ja ajaloouuringute ning statistika vajadusteks toimuva isikuandmete töötlemise eesmärkide täitmiseks sisaldab määrus erandeid,[15] mille puhul on liikmesriikidele jäetud vabadus otsustada nende sissekirjutamise üle õigusakti-

[14]Autori käsutuses olev käsikiri "Andmekaitse Inspektsiooni esmased tähelepanekud andmekaitsemääruse eelnõu kohta" (versioon 16.12.2011). Viide hilisemale ja mõnevõrra "ametlikumale" dokumendile "Andmekaitse Inspektsioon Euroopa Komisjoni algatatud andmekaitsereformist" (versioon 07.06.2012) asub AKI kodulehel kättesaadavas väljaandes "Avaliku teabe seaduse ja isikuandmete kaitse seaduse täitmisest aastal 2012" (aprill 2013, lk 30). Paraku sealne link ei tööta ja AKI vastuse järgi ametlikule teabenõudele (08.05.2019 nr 1.2.1/19/1709) neil soovitud dokumenti enam pole.

[15]Omaette probleem on, miks isikustatud terviseandmetele tuginev ja rahvastiku tervise hüvanguks tehtav teadustöö peab toimuma mingite erandite raames. Hollandi epidemioloog Jan Vanderbroucke (1998: 1332) on lausunud: "Äkki peaksime selle erandite mängu lõpetama? [---] Meditsiin areneb tänu pidevale õppimisele mineviku vigadest ja edusammudest. Säilitatavate haiguslugude, kuvade ja biomaterjali ka-

desse. IKS 2018-s on nimetatud erandid kehtestatud ja kui võtta arvesse veel andmekaitsemääruses sätestatu, võivad need terviseteaduste valdkonna teadurid, kes vajavad oma töös isikustatud terviseandmeid, praegu kergendatult hingata. Teoreetiliselt tunduvad asjad laabuvat.[16]

KUIDAS EDASI?

Vähiregistri kohta öelduna, kuid kõigi meditsiiniregistrite käekäiku arvestades on epidemioloogid hoiatanud (Coebergh jt 2015): "Andmekaitse ja e-tervisega liialdamise mürgine kooslus ähvardab katkestada või isegi lõpetada vähiregistrite tegevuse." Andmekaitsemääruse kilpi ees hoides kibeletakse (meditsiini)registrites rakendama moodsaid privaatsustehnoloogiaid, mis neile, kes ihkavad Põhjamaade kombel tegutseda (Hakulinen jt 2011), mitte kuidagi ei sobi. Riigil on valikuvabadus.

E-tervis on Eestis olnud tähelepanu all pidevalt (Ellamaa 2014; Kiivet 2019; Kund 2012; Värk, Tammeorg 2014), mistõttu selle lahkamine siinkohal oleks liiast. Uute e-tervise plaanide ja visioonide järgi ehitatakse üles *sünkroniseeritud ja harmooniline andmete edastamise süsteem*, mille raames *seniseid riiklikke registreid ja muid andmekogusid arendatakse tulevikus koostöös tervise infosüsteemi arendustega*. [---] *Tulevikus pakub e-tervis statistika ning teadus- ja arendustegevuse toetuseks head platvormi*.[17] Päevakorras seisab SoMi haldusala andmekogude ja kom-

---

sutamine ei peaks olema erandite tegemise küsimus, vaid seda tuleks näha seireülesandena, mis on sama hädavajalik kui iga patsiendi hooldus."

[16]Samas võib mitme autori vaatepunktist (nt Mourby jt 2018; Rumbold, Pierscionek 2017; Stevens 2015) andmekaitsemääruses sisalduv pseudonüümimisnõue muuta isikuandmete töötlemise teadustöö eesmärgil keerukaks. Puudub õiguslik selgus, kas isikuandmete pseudonüümimise tulemusel tekkinud pseudonüümitud andmed kuuluvad isikuandmete kategooriasse või mitte.

[17]Eesti Tervise Strateegia 2020. E-tervise visioon 2025. E-tervise strateegiline arenguplaan 2020. Www.sm.ee/sites/default/files/content-

petentsi *konsolideerimine* ning meditsiiniregistrite *kulude vähendamine*.

EVRiga tihedalt seotud inimestel, kes hoolitsevad registri andmete kvaliteedi eest ning kasutavad neid andmeid riigi ja rahvusvahelise vähistatistika koostamiseks ning teadustööks, on varnast võtta igipõline tarkusetera: *kui töötab, ära torgi*. Eesti on alates 1992. aastast olnud esindatud üleilmse vähiseire andmebaasides. EVRi andmete najal on antud panus riigi teaduse produktsiooni: 2013–2017 ilmus 55 1.1 kategooria teadusartiklit.[18] Keerulises teadmuse tekitamise maailmas etendavad oma kindlat osa nii meditsiiniregistrid, epidemioloogia kui ka õigusaktid — sel määral, kuis neist igaühes kätkev vägi võimenduda saab.

Kas õppetund, mis olemuslikult näitab ametnike ja poliitikute suhtumist teadusse ning kujutab endast killukest Eesti arenguloos, võib korduda? Ikka võib.

Tänuavaldus. Tänan teekaaslasi, kes artikli kirjutamise käigus mind julgustasid, aitasid käsikirja mustandi või selle mingi osaga tutvudes üht-teist täpsemini ja paremini üles tähendada või juhatasid mind oluliste tekstide juurde: Tiiu Aareleid, Tiiu Aro, Linda P. Bernier, Gleb Denissov, Pille Elismäe, Ingrid Kalev, Helle Karro, Reet Malbe, Margit Mägi, Ants Nõmper, Priit Potisepp, Allan Puur, Kaja Rahu, Piret Veerus, Toomas Veidebaum, Riina Vibo. Ühtlasi mõistan, et käsikirja lugemine võis teist mitmegi silme ette manada ängist tulvil ajad.

Kirjandus

A a r e l e i d, Tiiu, Margit M ä g i 2007. Vähihaigestumus ja vähiregister. — *Eesti Arst*, nr 11, lk 797–803

A d a m, David 2001. Data protection law threatens to derail UK epidemiology studies. — *Nature*, Vol. 411, No. 6837, p. 509

editors/eesmargid_ja_tegevused/Eesti_e_tervise_strateegia/e-tervise_strateegia_2020.pdf.

[18]Kaire Innos. "Vähiregister teaduses". Ettekanne EVRi 40. aastapäeva teaduskonverentsil Tervise Arengu Instituudis 16. jaanuaril 2018.

A d a m i, Hans-Olov 1996. A paradise for epidemiologists. — *Lancet*, Vol. 347, No. 9001, pp. 588–589

A l l v e e, Kärt, Helle K a r r o 2017. *Eesti Meditsiiniline Sünniregister 1992–2016. Eesti Abordiregister 1996–2016*. Tallinn: Tervise Arengu Instituut

A m m a s, Anneli 1998a. Anti Liiv näeb riigi omavoli. — *Eesti Päevaleht*, 19. september

A m m a s, Anneli 1998b. Isikuregistritest puudub ülevaade. — *Eesti Päevaleht*, 19. september

A n d e r s e n, Mette Rye, Hans H. S t o r m (Eurocourse Work Package 2 Group) 2015. Cancer registration, public health and the reform of the European data protection framework: Abandoning or improving European public health research? — *European Journal of Cancer*, Vol. 51, No. 9, pp. 1028–1038

B e c k e r, Nikolaus 1993. Cancer epidemiology and privacy laws: Recent trends in Germany. — *European Journal of Cancer*, Vol. 29A, No. 5, pp. 661–663

B e r n i e r, Roger H. 1991. Proposed European data protection laws threaten exchange of epi data. — *Epidemiology Monitor*, Vol. 12, No. 8, pp. 1–3

B e r r i n o, Franco, Roberta D e A n g e l i s, Milena S a n t, Stefano R o s s o, Magdalena B. L a s o t a, Jan W. C o e b e r g h, Mariano S a n t a q u i l a n i, the EUROCARE Working group 2007. Survival for eight major cancers and all cancers combined for European adults diagnosed in 1995–99: Results of the EUROCARE-4 study. — *Lancet Oncology*, Vol. 8, No. 9, pp. 773–783

C o e b e r g h, Jan Willem, Corina van den H u r k, Stefano R o s s o, Harry C o m b e r, Hans H. S t o r m, Roberto Z a n e t t i, Lidia S a c c h e t t o, Maryska J a n s s e n - H e i j n e n, Melissa T h o n g, Sabine S i e s l i n g, Janny van den E i j n d e n - v a n R a a i j 2015. EUROCOURSE lessons learned from and for population-based cancer registries in Europe and their programme owners: Improving performance by research programming for public health and clinical evaluation. — *European Journal of Cancer*, Vol. 51, No. 9, pp. 997–1017

E e l r a n d, Helen 2002. Seadusenõuded pidurdavad teadlastel uuringute tegemist. — *Eesti Päevaleht*, 12. oktoober

E l l a m a a, Andres 2014. E-meditsiin seestpoolt. — *Postimees*, 28. veebruar

E n n e t, Priit 1998. Hirm andmebaaside ees tuleb teadmatusest. — *Postimees* 28. september

E r i l a i d, Tõnis 2013. Kuidas esimene superandmebaas lekkis nagu sõel. — *Õhtuleht*, 9. november

E S A 2004. Eesti Statistikaameti aastaaruanne 2004. Www.stat.ee/dokumendid/19401

E u r o l i i t mures andmekaitsjate pärast. 2004. *Eesti Ekspress*, 10. juuni

G o s t i n, Lawrence O., Jack H a d l e y 1998. Health services research: Public benefits, personal privacy, and proprietary interests. — *Annals of Internal Medicine*, Vol. 129, No. 10, pp. 833–835

G r e e n l e a f, Graham 1995. The European Privacy Directive — completed. — *Privacy Law and Policy Reporter*, Vol. 2, No. 5. pp. 1–9

G ü n e k o l o o g i l i s e d andmed vedelesid tänaval. 1998. *Eesti Ekspress*, 23. oktoober

H a k o l a, Reijo 1998. Rekisteri tuntee kaikki. — *Helsingin Sanomat*, 10. oktoober

H a k u l i n e n,Timo, Marc A r b y n, David H. B r e w s t e r, Jan Willem C o e b e r g h, Michel P. C o l e m a n, Emanuele C r o c e t t i, David F o r m a n, Mika G i s s l e r, Alexander K a t a l i n i c, Tapio L u o s t a r i n e n, Eero P u k k a l a, Mati R a h u, Hans H. S t o r m, Reijo S u n d, Sven T ö r n b e r g, Laufey T r y g g v a d o t t i r 2011. Harmonization may be counterproductive — at least for parts of Europe where public health research operates effectively. — *European Journal of Public Health*, Vol. 21, No. 6, pp. 686–687

H e r m, Toomas 1998. Laste isikuandmed vedelesid prügikastis. — *Postimees*, 7. juuli

H ä k k e r i d ründasid NASA-t ja Pentagoni. 1998. *Eesti Päevalehe lisa Uus Meedia*, 12. märts

I n i m e s e d, ärge end maha müüge. 2006. Delfi, 2. november

I r s, Alar 1998. Ametnike armetu hinge paljastus. — *Postimees*, 16. november

J a a d l a, Hannaliis 2016. Mortality in the Lutheran Population of Tartu at the End of the 19th Century. Tallinn University. Dissertations of Social Sciences, 109. Tallinn: Tallinn University

J u t t e, Douglas P., Leslie L. R o o s, Marni D. B r o w n e l l 2011. Administrative record linkage as a tool for public health research. — *Annual Review of Public Health*, Vol. 32, pp. 91–108

J õ g e d a, Tiina 1998. Andmed suguhaiguste põdejate kohta on ripakil. — *Postimees*, 24. september

K a a s i k, Ain-Elmar 2004. Arvamusi akadeemikutelt. — Jüri Engelbrecht (vast. toim.). *Eesti Teaduste Akadeemia aastaraamat IX* (36). Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, lk 169–170

K a l a m e e s, Kai 1998. Riigikogu keelas abordiregistri. — *Eesti Päevaleht*, 22. november

K a l a m e e s, Kai 2004. Viimase kolme kuu sünnid ja surmad jäid registreerimata. — *Eesti Päevaleht*, 5. jaanuar

K a r p a, Kärt 1996. Politsei hakkas infoleket uurima. — *Eesti Päevaleht*, 12. november

K a r p a, Kärt 1998a. Abordiregistriga kohtusse. — *Eesti Päevaleht*, 10. november

K a r p a, Kärt 1998b. Raviandmete kogumine peatati. — *Eesti Päevaleht*, 14. november

K a r p a, Kärt, Rasmus K a g g e 1996. Salaandmed mustal turul. — *Eesti Päevaleht*, 9. november

K a r p a, Kärt, Jaanus P i i r s a l u 1998. Riik kogub naiste intiimsaladusi. — *Eesti Päevaleht*, 18. september

K a t u s, Kalev, Allan P u u r (koost.) 2006. *Eesti rahvastikuarengu raamat. Population Development in Estonia*. Tallinn: Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus

K i i v e t, Raul-Allan 2019. Eesti arstiabi vajab läbimõeldud digilahendusi. — *Eesti Arst*, nr 3, lk 132

K i r s s, Kristel 1998. Haigla jättis patsientide paberid laiali. — *Eesti Päevaleht*, 14. november

K n o x, E. George 1992. Confidential medical records and epidemiological research. — *British Medical Journal*, Vol. 304, No. 6829, pp. 727–728

K r u g, Etienne G., Kenneth E. P o w e l l, Linda L. D a h l b e r g 1998. Firearm-related deaths in the United States and 35 other high- and upper-middle-income countries. — *International Journal of Epidemiology*, Vol. 27, No. 2, pp. 214–221

K u k k, Urmas 2004. Ühiskonda ei saa kaitsta inimese õiguste arvelt. — *Postimees*, 31. mai

K u n d, Oliver 2012. E-tervise infosüsteem lonkab. — *Postimees*, 24. aprill

K u u s, Agnes 1998. Abordiregistrit toetab seadus. — *Sõnumileht*, 27. november

K ä ä n i k, Kaspar (toim.) 2008. Pressisõber on Ivari Padar ja -vaenlane Urmas Kukk. — *Õhtuleht*, 10. november

K ü n g a s, Peep, Hele-Mai H a a v, Jaak T e p a n d i, Lauri T e p a n d i, Mihkel L a u k, Triin T a r s 2014. Uuring "Lingitud Eesti". Lõpparuanne. Tallinn, PricewaterhouseCoopers Eesti. Www.mkm.ee/sites/default/files/lingitud_eesti_lopparuanne_2.0.pdf

L a u r e n, Andrus (koost.) 2007. *Isikuandmete kaitse seadus. Isikuandmete kaitse seaduse seletuskiri*. (Tallinn): OÜ Agitaator

L i l l e m a a, Priit F. 2002a. Andmete ristkasutus. — *Arvutimaailm*, nr 7, lk 25–26

L i l l e m a a, Priit F. 2002b. Märkusi isikuandmete kaitse seaduse eelnõu kohta. — *Juridica*, nr 7, lk 447–453

L o w r a n c e, William W. 1997. *Privacy and Health Research: A Report to the U.S. Secretary of Health and Human Services*. Washington: U.S. Department of Health and Human Services

L õ h m u s, Alo 2003. Seadus peatas meditsiiniregistrite põhjal tehtavad teadustööd. — *Postimees*, 15. oktoober

L y n g e, Elsebeth 1994. European directive on confidential data: A threat to epidemiology. — *British Medical Journal*, Vol. 308, No. 6927, p. 490

L y n g e, Elsebeth 1995. New draft on European directive on confidential data. — *British Medical Journal*, Vol. 310, No. 6986, p. 1024

M a i m e t s, Andri 2001. Haigusregistrite tulevik satub küsimärgi alla. — *Postimees*, 6. juuni

M a t t s o n, Toomas 1996. Eesti arvutivõrgud on alasti. — *Postimees*, 7. september

M o u r b y, Miranda, Elaine M a c k e y, Mark E l l i o t, Heather G o w a n s, Susan E. W a l l a c e, Jessica B e l l, Hannah S m i t h, Stergios A i d i n l i s, Jane K a y e 2018. Are "pseudonymised" data always personal data? Implications of the GDPR for administrative data research in the UK. — *Computer Law & Security Review*, Vol. 34, No. 2, pp. 222–233

N õ m p e r, Ants 2007. Isikuandmete töötlemine tervishoiuteenuse osutamisel. — *Lege Artis*, nr 2, lk 38–39

N y r é n, Olof, Magnus S t e n b e c k, Henrik G r ö n b e r g 2014. The European Parliament proposal for the new EU General Data Protection Regulation may severely restrict European epidemiological research. — *European Journal of Epidemiology*, Vol. 29, No. 4, pp. 227–223

O i t, Monika 1995. Registrid, katastrid ja muud andmebaasid. 2. — *Arvutimaailm*, nr 2, lk 5–8

O l s e n, Jørn 2012. Registripõhise teadustöö metodoloogiast. — *Akadeemia*, nr 4, lk 630–641

O l s e n, Jørn 2014. Data protection and epidemiological research: A new EU regulation is in the pipeline. — *International Journal of Epidemiology*, Vol. 43, No. 5, pp. 1353–1354

O l s e n, Jørn, Gérard B r é a r t, Edith F e s k e n s, Vilius G r a b a u s k a s, Norman N o a h, Miquel P o r t a, Rodolfo S a r a c c i 1995. Directive of the European Parliament and of the Council on the protection of individuals with regard to the processiong personal data and on the free movement of such data. — *International Journal of Epidemiology*, Vol. 24, No. 2, pp. 462–463

O o n e, Kaidi, Urmas E i n b e r g 1998. *Andmekogude käsiraamat*. Tallinn: Riigikantselei riigi infosüsteemide osakond

P a a v e r, Marika 2003. Individualistlikke väärtusi tähtsustatakse üle. — *Universitas Tartuensis*, 14. veebruar

P a d r i k, Jaana (intervjueerija) 2004. Vestlusring — lisaintervjuu siseministeeriumis 23. märtsil. [Käsikiri]

P a r m a k s o n, Priit (toim.) 2019. Arendussõnastik. Https://agiil.github.io/sonastik

P e a r c e, Graham, Nicholas P l a t t e n 1998. Achieving personal data protection in the European Union. — *Journal of Common Market Studies*, Vol. 36, No. 4, pp. 529–547

P e e n s o o, Piret 1998. Tallinn võtab kodukoerad arvele. — *Eesti Päevaleht*, 26. september

P i i r s a l u, Jaanus 1999. Riik vähendab ülesandeid. — *Päevaleht*, 4. jaanuar

P l o e m, Martine C., Marie-Louise E s s i n k - B o t, Karien S t r o n k s 2013. Proposed EU data protection regulation is a threat to medical research. — *British Medical Journal*, Vol. 31, No. 346, f3534

P r o t e c t i n g individuals; preserving data [editorial]. 1992. *Lancet*, Vol. 339, No. 8796, p. 784

P u k k a l a, Eero 2011. Biobanks and registers in epidemiologic research on cancer. — *Methods in Molecular Biology*, Vol. 675, pp. 127–164

P u k k a l a, Eero, Gerda E n g h o l m, Lise Kristine H ø j s g a a r d S c h m i d t, Hans H. S t o r m, Staffan K h a n, Mats L a m b e, David P e t t e r s s o n, Elínborg Ó l a f s d ó t t i r, Laufey T r y g g v a d ó t t i r, Tiina H a k a n e n, Nea M a l i l a, Anni V i r t a n e n, Tom Børge J o h a n n e s e n, Siri L a r ø n n i n g e n, Giske U r s i n 2018. Nordic Cancer Registries — an overview of their procedures and data comparability. — *Acta Oncologica*, Vol. 57, No. 4, pp. 440–455

P u k k a l a, Eero, Jan Ivar M a r t i n s e n, Elsebeth L y n g e, Holmfridur Kolbrun G u n n a r s d o t t i r, Pär S p a r é n, Laufey T r y g g v a d o t t i r, Elisabete W e i d e r p a s s, Kristina K j a e r h e i m 2009. Occupation and cancer — Follow-up of 15 million people in five Nordic countries. — *Acta Oncologica*, Vol. 48, No. 5, pp. 646–790

P u n g a s, Enel 2019. Uus rahvastikuregistri seadus. — *Õiguskeel* [võrguteavik], nr 1, lk 1–12

P u s s, Fred 2008. Andmekaitsjate liigne agarus või kirjaoskamatus. — *Eesti Päevaleht*, 18. veebruar

P ä r n a m ä g i, Illimar 2014. Saksa mõju Eesti õiguses. — *Õiguskeel* [võrguteavik], nr 1, lk 1–6

P ä ä r t, Villu 1998. Koormatäis toimikuid vedeles prügimäel. — *Postimees*, 22. juuli

P ä ä r t, Villu 2006. Teadlased kardavad seadusest andmesulgu. — *Postimees*, 23. november

R a h u, Mati 2001. Eesti Vähiregister. — *Hippokrates*, nr 25, lk 241–245

R a h u, Mati 2002. Ärge minu andmeid korjake. — *Eesti Päevaleht*, 19. november

R a h u, Mati 2003. Privaatsuse trummi peibutav põrin. — *Universitas Tartuensis*, 14. veebruar

R a h u, Mati 2004. Eesti terviseteadused seaduse kaitse alla. — *Postimees*, 15. mai

R a h u, Mati 2006. Usalduskriisi ja hirmutamistaktika virvarr. — *Meditsiiniuudised*, 5. detsember

R a h u, Mati 2013a. Epidemioloogiakeel: 45 aasta rännak. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1616–1649

R a h u, Mati 2013b. Epidemioloogilised uuringud ja indiviidi privaatsus. — *Hippokrates*, nr 42, lk 188–197

R a h u, Mati 2018. Eesti Vähiregistri loomise lugu ja käekäik. — *Akadeemia*, nr 1, lk 96–129

R a h u, Mati, Martin M c K e e 2008. Epidemiological research labelled as a violation of privacy: The case of Estonia. — *International Journal of Epidemiology*, Vol. 37, No. 3, pp. 678–682

R a h u, Mati, Martin M c K e e, John L. Y o u n g Jr, Lyly T e p p o, D. Max P a r k i n, Hans H. S t o r m 1998. Andmebaasid teenivad kodanike huve. — *Luup*, nr 20, lk 14–16

R o b e r t s, Lesley, Sue W i l s o n 2001. Argument for consent may invalidate research and stigmatise some patients. — *British Medical Journal*, Vol. 322, No. 7290, p. 858

R o o n e m a a, Henrik 2004. Andmekaitsjate juht näeb hiiglasliku infolekke ohtu. — *Postimees*, 25. oktoober

R o o v ä l i, Küllike 1998. Sotsiaalminister keelas andmete kogumise. — *Postimees*, 13. november

R u m b o l d, John Mark Michael, Barbara P i e r s c i o n e k 2017. The effect of the General Data Protection Regulation on medical research. — *Journal of Medical Internet Research*, Vol. 19, No. 2, e47

S a a r, Jüri 2004. Kui delikaatsed on isikuandmed? — *Postimees*, 19. oktoober

S e p p e r, Siim 2004. Mitu kooliõpilast on Eestis? Aga kui palju eestlasi sureb insulti? — *Eesti Päevaleht*, 29. mai

S i l d a m, Toomas 2000. Siseminister kahtlustab superandmebaasi loomist. — *Postimees*, 2. juuni

S o s k o l n e, Colin L. 1996. Population health research wins "reprieve" in Europe. — *Epidemiology*, Vol. 7, No. 4, pp. 451–452

S t e v e n s, Leslie 2015. The proposed Data Protection Regulation and its potential impact on social sciences research in the UK. — *European Data Protection Law Review*, Vol. 1, No. 2, pp. 97–112

S t r o b l, Judith, Emma C a v e, Tom W a l l e y 2000. Data protection legislation: Interpretation and barriers to research. — *British Medical Journal*, Vol. 321, No. 7265, pp. 890–892

T a l v i k, Raul 2006. Isikuandmete kaitse seadus ja tervishoid. — *Kliinikumi Leht*, nr 91, november

T e k k e l, Mare, Toomas V e i d e b a u m, Mati R a h u (uurimisrühma nimel) 1999. Tšernobõli veteranide Eesti kohortuuring. IV. Kilpnäärmesõlmede levimus. — *Eesti Arst*, nr 6, lk 498–503

T i i t, Ene-Margit 2003. Kuidas tohib andmeid kasutada. — *Postimees*, 5. märts

T i i t, Ene-Margit 2006. Eestile on tarvis statistikat, statistika vajab andmeid. — *Akadeemia*, nr 5, lk 993–1001

T i k k, Eneken, Ants N õ m p e r 2007. *Informatsioon ja õigus*. Tallinn: Juura

T o o m i s t e, Malle 2005. Vähiregistril läheb raisku veel üks aasta andmeteta. — *Meditsiiniuudised*, 22. november

T o o m i s t e, Malle 2006. Akadeemikud vaidlevad seaduse koostajatega teaduse nimel. — *Meditsiiniuudised*, 21. november

T o o m i s t e, Malle 2007. Mõni teadlane peab võimalikuks töötada kodeeritud andmetega. — *Meditsiiniuudised*, 30. jaanuar

T r a y l o r, Ben 2001. Consenting adults. — *Journal of Medical Screening*, Vol. 8, No. 2, pp. 59–60

T ä n a v s o o, Hille 2004. Seadus takistab isikuandmete töötlemist. — *Postimees*, 22. oktoober

V a n c h i e r i, Cori 1993. New EC privacy directive worries European epidemiologists. — *Journal of the National Cancer Institute*, Vol. 85, No. 13, pp. 1022–1023

V a n d e n b r o u c k e, Jan P. 1998. Maintaining privacy and the health of the public. — *British Medical Journal*, Vol. 316, No. 7141, pp. 1331–1332

V e e n, Evert-Ben van 2018. Observational health research in Europe: Understanding the General Data Protection Regulation and underlying debate. — *European Journal of Cancer*, Vol. 104, pp. 70–80

V e e r u s, Piret, Krista F i s c h e r, Mati R a h u, Helle K a r r o, Sirpa-Liisa H o v i, Elina H e m m i n k i 2007. Hormoonravi efekt vereringehaiguste, luumurdude ja vähi esinemisele: juhuslikustatud kliiniline uuring EPHT [ISRCTN35338757] postmenopausis Eesti naiste hulgas. — *Eesti Arst*, nr 7, lk 441–448

V e s t l u s r i n g. Kas suretame riigi andmekorralduse ja teaduse välja? 2004. *Postimees*, 24. märts

V i k i p e e d i a. 2017. Imre Perli. Https://et.wikipedia.org/wiki/Imre_Perli

V ä r k, Joosep, Teele T a m m e o r g 2014. Riigikontrolli audit andis riigi tervise infosüsteemile hävitava hinnangu. — *Eesti Päevaleht*, 5. veebruar

W a l d, Nicholas J., Malcolm L a w 2001. The threat to the use of records and stored blood samples in medical screening research. — *Journal of Medical Screening*, Vol. 8, No. 2, pp. 58–59

W i l l e m s o n, Jan, Arne A n s p e r, Monika O i t 2006. Isikuandmete kaitse delikaatsetes registrites. Versioon 1.0. Cybernetica, aruanne nr Y-97-8, 28. veebruar. Http://research.cyber.ee/∼jan/publ/delikaatsedregistrid.pdf

Õ i g u s k a n t s l e r peab otsuse tegema. 2004. *Sakala*, 19. mai

MATI RAHU (1942) on Tervise Arengu Instituudi juhtteadur. Lõpetanud 1968. a Tartu Ülikooli meditsiinigeograafia erialal ja kaitsnud 1975. a Moskva Eksperimentaalse ja Kliinilise Onkoloogia Instituudis bioloogiakandidaadi väitekirja onkoloogia erialal. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Epidemioloogiakeel: 45 aasta rännak” (2013, nr 9, lk 1616–1649), “Epidemioloogidega juhtunud tõsilu-

gusid" (2014, nr 9, lk 1577–1603), "Teadusartikkel: autorsus ja tänuavaldus" (2015, nr 1, lk 3–43; koos Talis Bachmanniga), "Akadeemiline posteroloogia" (2015, nr 5, lk 895–927; koos Kenn Konstabeliga), "Tšernobõli veteranide mured ja kõhklused: vastus internetikommentaaridele" (2016, nr 4, lk 635–669; koos Kaja Rahu ja Merike Sisaskiga), "Teadusartikkel: eelretsenseerimisprotsess" (2017, nr 1, lk 38–71; koos Talis Bachmanniga) ja "Eesti Vähiregistri loomise lugu ja käekäik" (2018, nr 1, lk 96–129) ning Jørn Olseni kirjutise "Registripõhise teadustöö metodoloogiast" tõlge (2012, nr 4, lk 630–641).

LAURA KÕIV. Möödudes puhkavast bussijuhist (2019)

ESIMESTE KAUKAASIASSE VÄLJA RÄNNANUD EESTI TALUPOEGADE KÄEKÄIK

Leeni Langebraun

EESTIMAA JA LIIVIMAA KUBERMANGUDEST STAVROPOLI KUBERMANGU, SEALT KUBANI OBLASTISSE JA OSALT TAGASI STAVROPOLI KUBERMANGU

Mitmes Stavropoli kuberneri kirjas Balti kindralkubernerile[106] on öeldud, et Stavropoli kubermangu saabus 1869. ja 1870. aastal suurel hulgal — nii üksikult kui rühmadena — peresid Eestimaa ja Liivimaa kubermangudest. Eespool juba viidatud ülevaates Kaukaasiasse ümber asunud eestlaste kohta, mille Kaukaasia krai sõjaväelise ja tsiviilvalitsuse ülema kantselei esitas 1886. aastal Eestimaa kubernerile, on kirjas, et Stavropoli kubermangu asus 1869. aastal ümber 51 ja 1870. aastal 129 eesti peret.[107] Sel-

Algus 2019. aasta augustinumbris.

[106]Riias resideerinud Balti kindralkuberner (Прибалтийский Остзейский генерал-губернатор) oli keisri määratud kõrgeim Vene keisririigi tsiviil- ja sõjalise võimu esindaja Eestimaa, Liivimaa ja Kuramaa kubermangus, mille kohta kasutati ühisnimetust Прибалтийский край ehk Остзейский край (eesti keeles "Balti kubermangud"). Balti kindralkuberneri ametikoht likvideeriti 25. jaanuaril 1876. aastal. Eestimaa ja Liivimaa kubermang suhtlesid teiste Venemaa kubermangudega peamiselt Balti kindralkuberneri kaudu.

[107]RA, EAA.29.2.2276, l. 7.

lest dokumendist ei ole võimalik välja lugeda, kas need arvud kajastavad ainult Eestimaa kubermangust või ka Liivimaa kubermangust välja rännanuid ja millal nad Stavropoli kubermangu tulid.

Tegelikult võttis pika teekonna Balti kubermangudest Kaukaasiasse aastatel 1869–1870 ette tunduvalt rohkem eesti peresid, kuid väga paljude jaoks lõppes teekond Peterburis või mõnes teises Venemaa linnas, kust nad tapiga kodumaale tagasi saadeti. Rahvusarhiivis on toimikuid[108] Peterburi politsei poolt kinni peetud ja tagasi saadetud eestlaste kohta, kes olid soovinud Kaukaasiasse välja rännata. Peamiseks takistuseks oli plakatpassi puudumine, paljudel polnud ka raha, et Kaukaasiasse edasi sõita. Sajad kinnipeetud eesti pered[109] saadeti tapiga kodukohta tagasi,[110] vahel ka siis, kui neil olid plakatpassid olemas.[111] Eestlaste rohkearvulise rände pidurdamiseks palusid Peterburi võimud Eestimaa ja Liivimaa kubernere abinõud tarvitusele võtta: mitte anda välja plakatpasse kogu perele[112] ega neile, kel pole sõiduraha[113]; pidada kinni vankritel väljarändajad veel enne, kui nad jõuavad Narva[114]; ja mitte lubada talupoegi Riiast Peterburi suunduvatele laevadele[115]. Peterburi võimud pahandasid Eestimaa kuberneri Galkiniga[116], kes avaldas *Eestimaa Kubermangu Teatajas* enda nimel teadaande[117] Kaukaasiasse ümber asuda soovijatele, hoiatades, et need, kes lähevad Peterburi eesmärgiga sealt edasi Kaukaasiasse suunduda, saadetakse tagasi. Peterburi võimude arvates aga mõjus see talupoegadele vastupidi ja hoogustas

[108]RA, EAA.29.2.171; RA, EAA.29.2.135.

[109]RA, EAA.29.2.135, l. 310–323 on üks pikemaid tagasisaadetud perede nimekirju.

[110]RA, EAA.29.2.135, l. 13, 156, 234, 235 ja 342.

[111]RA, EAA.29.2.135, l. 3 ja 280.

[112]RA, EAA.29.2.135, l. 12.

[113]RA, EAA.29.2.135, l. 14 ja 66–66p.

[114]RA, EAA.29.2.135, l. 27–28.

[115]RA, EAA.29.2.135, l. 25–25p.

[116]Mihhail Galkin-Vraskoi (Михаил Николаевич Галкин-Враской; 1832–1916), Eestimaa kuberner aastatel 1868–1870.

[117]RA, EAA.29.2.171, l. 58.

väljarännet veelgi.[118] Seejärel keelas kuberner Galkin plakatpasside väljaandmise[119] mitmele isikute kategooriale: Peterburis töötle asuda soovivatele peredele, sest seda kasutati ettekäändeks, et Lõuna-Venemaale edasi rännata; vanadele ja puudega talupoegadele ning nende naistele; täisealise pojata lesknaistele; alaealistele; pimedatele ja vigastele; soldatite ja nekrutite naistele. Samuti avaldas Galkin 17. mail 1869 kogukondadele suunatud eestikeelse ringkirja,[120] kus ta muu hulgas soovitas mitte teele tormata, vaid rahulikult enne kõik vajalikud dokumendid korda ajada.

Seatud takistustest hoolimata jõudsid aga sajad eesti pered Eesti- ja Liivimaa eri kihelkondadest ilma riigivarade ministeeriumi loata Stavropoli. Dokumentidest olid neil kaasas vaid ajutised — kolmeks või kuueks kuuks või üheks aastaks välja antud — plakatpassid. Stavropoli kubermangu võimude jaoks sai nendest üks suur rühm: eestlased Balti kubermangudest, keda püüti dokumentides niiviisi eristada 1866. aastal Krimmist ja Samara kubermangust Kaukaasiasse saabunud eestlastest.

Krasnodari arhiivist tulid välja dokumendid, mis võimaldavad oletada, et osa esimestest otse kodumaalt Kazinkasse saabunud eestlastest soovis asuda Kubani oblastisse, kuid arvatavasti see neil ei õnnestunud. Kubani oblasti Urupi ringkonna ülem kirjutas 7. augustil 1869 Kubani oblasti ülema abi (mägivalitsuse alal) kantseleisse, et tagastab 29 eesti pere palvekirja ja annab teada, et neid tema ringkonnas ei ela.[121] Seepeale saatis Kubani oblasti ülema abi kantselei selle, Kaukaasia armee ülemjuhatajale (s.o asevalitsejale) adresseeritud palvekirja 18. augustil 1869 kaaskirjaga[122] Kubani oblasti Zelentšuki ringkonna ülemale, paludes välja selgitada, millal ja kust palvekirja esitajad Zelentšuki ringkonda saabusid ning kus nad elavad, sest kantseleil

[118]RA, EAA.29.2.135, l. 58–59p.

[119]RA, EAA.29.2.135, l. 67–67p.

[120]RA, EAA.29.2.135, l. 120.

[121]ГАКК.774.1.465, l. 142; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/kuban_186908.pdf (l. 1).

[122]ГАКК.774.1.465, l. 143; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/kuban_186908.pdf (l. 2).

nende kohta andmeid ei ole ning palvekirjas nimetatud Kazinka küla ei asu Kubani oblastis — või on eestlased küla nime valesti kirjutanud. Kui palvekirja esitajad asuvad Zelentšuki ringkonnas, tuleb nende palvele vastata eitavalt. Zelentšuki ringkonna ülem vastas 30. augustil 1869, et Kazinka küla asub Pjatigorski maakonnas, mille politseivalitsusele ta on kantselei palve koos Eestimaa kubermangu 29 eesti pere palvekirja edasi andnud.[123] Kahjuks ei ole selles toimikus eestlaste palvekirja ennast, kust oleksid selgunud vähemalt esitajate nimed.

Kazinkas ennast juba 1866. aastal sisse seadnud eestlased ja Balti kubermangudest hiljem juurde tulnud ei leidnud omavahel ühist keelt ning nii tekkis Kazinkast kuue versta kaugusele mäe alla teine eesti küla, mille kohta kasutati dokumentides nime Kazinka-Podgornaja,[124] sest ametlikult arvati selle küla elanikud Kazinka kogukonna liikmete hulka. Hiljem, arvatavasti pärast eestlaste Kazinkast lahkumist, sai Podgornaja ehk Allmäe iseseisvaks, s.o Kazinkast eraldiseisvaks eesti külaks — mis aastal täpselt, vajab veel selgitamist.

Rahvusarhiivis leidub tollest ajast ka Stavropoli kuberneri Vlastovi kirju Balti kindralkubernerile.

Esimese kirja[125] sisu andis Balti kindralkuberner Albedinski[126] Eestimaa kubernerile edasi 27. septembril 1869: Stavropoli kuberner on teatanud, et tema kubermangu saabus kaks rühma (37 peret ja 74 peret) eestlasi Eestimaa ja Liivimaa kubermangust. Stavropoli kuberneri sõnul peatusid nad stepis[127] ning esitasid passid ja vabastustunnistused, paludes kuberneril asustada nad Stavropoli kubermangu. Stavropoli kuberner märkis, et

[123]ГАКК.774.1.465, l. 144; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/kuban_186908.pdf (lk 3).

[124]Vene keeles Казинка-Подгорная; eestipäraselt tollal Alt-Mäe, hiljem ja praegugi Allmäe, ametliku nimega Podgornaja (Подгорная).

[125]RA, EAA.29.2.135, l. 177–178; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/kasinka_18690927.pdf.

[126]Pjotr Albedinski (Пётр Павлович Альбединский; 1826–1883), Balti kindralkuberner aastatel 1866–1870; alates 1866 kindralleitnant.

[127]Arvatavasti on silmas peetud sedasama Kazinka-Podgornaja maaala.

kuigi Stavropoli kubermangus peaaegu pole vaba maad asunduste jaoks, pidi ta võtma arvesse esiteks talve lähenemist ning seda, et nii suure hulga inimeste, sealhulgas väikeste laste tagasisaatmine kodumaale võib lõppeda halvasti; teiseks aga seda, et oma kodukohast lõplikult lahkunud ja varata inimeste kubermangust väljasaatmine laostaks need inimesed täielikult. Seetõttu oli Stavropoli kuberner halbade tagajärgede ärahoidmiseks sunnitud eestlaste esitatud dokumendid läbivaatamiseks vastu võtma ja lubama nendel, kellel oli õigus ümber asuda, ühineda Kazinka uhtorgu rajatud asundusega, kus juba elas 88 eesti peret. Need, kel ei olnud seaduslikku õigust ümber asuda, pidi siiski tapiga kodumaale tagasi saadetama. Stavropoli kuberner kutsus Balti kubermangude kubernere koostööle, et Stavropoli kubermangu saabunud eestlased võetaks uues kohas kogukonda arvele.

Teises kirjas[128] märkis Stavropoli kuberner Vlastov 17. juulil 1870, et viimasel kahe aasta jooksul on hakanud saabuma palju eestlasi Eestimaa ja Liivimaa kubermangudest: nad tulevad koos peredega ainult passi ja kindla veendumusega, et saavad takistusteta ümber asuda — ilmselt lähtudes kirjadest, mida nende varem saabunud usukaaslased on kodukohta sugulastele saatnud. Stavropoli kubermangus on eestlastele asumiseks vaba ainult üks sobiv maatükk Kazinka oru lähedal, kuid sinna on kogunenud juba nii palju eestlasi, et uute tulijate jaoks on jäänud vähe vaba maad. Kuna eestlasi saabub üha juurde ja arvatavasti on paljud ka alles teel, on ette näha selle maa-ala lõplikku täitumist. Vlastov andis teada, et kõik, kellele maad ei jagu, saadetakse tagasi. Selleks et säästa inimesi kurnavast tagasiteest, palus ta Balti kubermangudes igal pool teatada, et eestlastele ette nähtud maad Kazinkas on juba asustatud ja muid maid asustamiseks ei ole ning eestlased peaksid loobuma Stavropoli kubermangu ümberasumise kavatsustest, sest nad saadetakse sealt tagasi.

Gruusia Rahvusarhiivi ajaloo keskarhiivis Kaukaasia asevalitseja peavalitsuse departemangu toimikus on talletatud osa selle peavalitsuse ülema Nicolay ja Stavropoli kuberneri kirjavahetu-

[128] RA, EAA.2054.1.1555, l. 279–280p; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/kasinka_18700717.pdf.

sest, mis käsitleb Eestimaa ja Liivimaa kubermangudest ümber asunud eestlaste palvekirju ja telegramme Kaukaasia asevalitsejale.

15. jaanuari 1871. aasta kirjas[129] Kaukaasia asevalitseja peavalitsuse ülemale märkis Stavropoli kuberner Vlastov, et vürst Trubetskoi[130] on talle 29. juulil 1870 telegrammi teel teatanud, et 115 eesti pere esindajad olevat saatnud Kaukaasia asevalitsejale telegrammi,[131] milles nad kirjutasid, et esitasid 29. mail Stavropoli kubernerile palve asustada nad Kazinkasse, kuid ei leidnud kohapeal voolavat vett ega ühtegi kaevu, ning paluvad asevalitsejalt kaasabi ja soodustusi. Asevalitseja olevat käskinud neil pöörduda Stavropoli kuberneri poole. Vürst Trubetskoi palus kubernerilt tagasisidet. Seepeale kutsus Stavropoli kuberner enda juurde nende eestlaste esindajad Madis Kurkuse ja Mart Almani, et küsida neilt täpsustusi asevalitsejale saadetud telegrammis soovitud soodustuste ja abi kohta.

Oma kirjas täpsustas kuberner, mida eestlased soovivad:

1) abi sisseelamiseks: a) tagastamatut rahalist toetust nii palju, kui võimud otsustavad, aga kui tagastamatut toetust ei saa, siis laenu; b) samuti vilja laenuks nii palju, kui võimud võimaldavad perede toitmiseks kuni uue saagi koristamiseni;

2) et valitsus rajaks Kazinka maatükile kaevu, sest kuna kaev peab olema väga sügav, pole eestlastel endil selleks vahendeid; kui sellist kaevu pole aga rajada võimalik, siis endi ümberasustamist teise kohta;

3) kõiki neid toetusi nad nimetavadki soodustusteks.

---

[129] CHA.12.11.378, l. 53–62; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/kasinka_18710115.pdf.

[130] Arvatavasti Sergei Trubetskoi (Сергей Никитич Трубецкой; 1829–1899), kes oli Kaukaasia asevalitseja adjutant ja dokumendist nähtuvalt tema välikantselei (*походная канцелярия*) ülem; aastatel 1866–1877 kindralmajor.

[131] Telegramm, millele on alla kirjutanud Madis Kurkus ja Mart Alman, on saadetud 28. juulil 1870; CHA.5.1.7465, nummerdamata esimene leht; ümberkirjutus ja originaal: ida.aule.ee/dokumendid/kasinka_18700728.pdf.

Edasi kirjutas kuberner samas kirjas, et tema korraldusel pidi Pjatigorski maakonna politseiülem eestlastele vastuseks edasi andma järgmise sõnumi: Stavropoli kubermangus ümberasujatele mingeid soodustusi ega toetusi ei anta — juba neile antud võimalus Stavropoli kubermangu asuda on eriline armulikkus. Eestlased peavad selgelt väljendama soovi Kazinkasse asuda. Kui nad seda ei taha, lubab kuberner anda käsu peatada kirjavahetuse nende ümberasumise kohta ning eestlastel tuleb otsustada, kuhu nad ära kolivad, sest Stavropoli kubermangus muud vaba maad ei ole ning kuberner ei saa lubada neil elada kroonumaal, mille eest nad riigimakse ei maksa ega täida muid kohustusi. Kui nad aga soovivad Kazinkasse asuda ja nende arvelevõtmiseks takistusi ei ole, on kuberner nõus esitama nende laenutaotluse Kaukaasia asevalitsejale, kuid hoiatab, et nad ei saa loota selle rahuldamisele, sest selleks ei ole raha ette nähtud. Kui eestlased ei soovi abi saamata Kazinkasse asuda, asuvad tuhanded vene rahvusest asunikud hea meelega nende asemele. Mis puudutab valitsuse kulul vee maa seest kättesaamist eestlaste jaoks, ei ole võimalik seda palvet täita, sest valitsus pole kohustatud võtma enda peale külade majanduslikku korraldamist; kui eestlastele ei meeldi maa, kuhu nad on palunud end asustada, võivad nad otsida teise koha, kus neile meeldib.

Kuberner selgitas, et talle esitatud hinnangu järgi on nimetatud 115 eesti peret kui ka teised aastatel 1869 ja 1870 tulnud eestlased — kokku 195 peret — väljendanud soovi jääda Kazinkasse, kuid paluvad kuni uue saagi lõikuseni laenuks vilja, sest nad jõudsid Kazinkasse aastaajal, mil viljakoristus oli juba läbi ja oma töö eest vilja saada polnud võimalik ning muul viisil elatise teenimine on samuti võimatu, sest nad pole veel tuttavad kohalike olude ja elanikega. Ühtlasi vajavad nad elamuid, sest mõned neist elavad lausa lageda taeva all, mistõttu on terved pered haiged, mis omakorda takistab elatise teenimist. Kaasa nad ka midagi tuua ei saanud, sest olid samas olukorras ka endises elukohas.

Lisaks mainis kuberner, et eestlaste esindajad Madis Kurkus ja Juhan Peri on esitanud temalegi palvekirja, milles nad kordavad soovi vilja laenata ja selgitavad, et peale viljalaenu soovivad veel ka maksudest soodustusi ja vabastust nekrutikohustusest.

Seejärel analüüsis kuberner põhjalikult seda, kuidas eestlaste palved on vastuolus seadustes ette nähtud soodustuse andmise korraga, mille võib lühemalt (ilma viideteta õigusaktidele) kokku võtta nii:

1. maksusoodustuste asjus: soodustused on lubatud talupoegadele, kellele riigivarade ministeerium on andnud loa ümber asuda piirkondadest, kus on maapuudus ja muu kitsikus, kuid kuna eestlased tulid Stavropoli kubermangu üldistel tingimustel ilma nimetatud ministeeriumi loata, ei ole neil õigust sellistele soodustustele;
2. nekrutikohustusest vabastamise asjus: seaduse järgi saab nekrutikohustusest vabastada maata talupoegi, kes ei soovi maad; eestlased seesuguste hulka ei kuulu ning peaksid oma nekrutikohustuse täitma eelmises elukohas, kuid äsja on siseministeerium telegrammi teel teatanud, et nüüdsest saavad teistest kubermangudest tulnud isikud, kes elavad Stavropoli kubermangus passi alusel, täita nekrutikohustust Stavropoli kubermangus;
3. viljalaenu asjus: seaduse järgi saab viljalaenu anda külakogukonna liikmetele vastavalt kogukonna otsusele, kuid need eestlased ei kuulu veel Kazinka kogukonda (nende arvelevõtmise asjus alles peetakse kirjavahetust) ja seetõttu ei saa seda korda nende suhtes kohaldada, pealegi ei ole Kazinka kogukonnal endal viljavarusid ja neil juba lasuvad vilja- ja rahalaenud, mille nad said valitsuselt Krimmist ümberasumisel.

Edasi kirjutas kuberner, et võttes arvesse eestlaste soovi asuda Kazinkasse ja nende äärmiselt suurt vaesust, on hädasti vaja neile laenu anda, sest muidu võivad nad jääda toidupuuduse tõttu nälga ja haigeks ning võib korduda see, mis juhtus Vjatka ümberasujatega.[132] Selle viljalaenupalve rahuldamine aga ei käi üle jõu mitte ainult Kazinka kogukonnale, vaid tervele Naguti vallale, sest teisedki sealsed asundused on rajatud hiljuti. Niisiis oleks

[132]Mis täpselt Vjatka ümberasujatega juhtus, ei ole teada. Kaudsetest vihjetest mõnes allikas võib järeldada, et paljud neist jäid haigeks ja surid. Seepärast üritasid võimud kehvas majanduslikus olukorras ümberasujaid toetada, et see ei korduks.

õigusaktide järgi võimalik sellist viljalaenu saada ainult toitluskapitalist toitluskomisjoni[133] korraldusel.

Kuberner esitas põhjalikud arvutused viljakoguse kohta, mida oleks vaja laenata kuueks kuuks (1871. aasta 1. veebruarist 1. augustini) 145 eesti perele — lisades, et kuigi Kazinkasse elama asumise ja laenu taotlejate nimekirjas, mille esitas Pjatigorski maakonna politseiülem, on 195 peret, selgus selle nimekirja võrdlemisel Stavropoli kuberneri kantseleis olevaga, et 50 peret kantselei nimekirjast ei leitud ja kolmele perele on ümberasumiseks ära öeldud. Seega saab viljalaenu anda kokku 508 hingele (289 mees- ja 219 naishinge). Kuberner pidas vajalikuks eraldada iga hinge kohta nii palju vilja, nagu on ette nähtud alamastme sõjaväelasele. Seejärel arvutas ta toiduks vajaliku viljakoguse rahasse ümber, saades novembri keskmise viljahinna põhjal kogusummaks 3549 rubla 57 kopikat. Seejärel arvutas ta, kui palju on iga meeshinge kohta vaja nisu- ja rukkiseemet, ning sai külvi jaoks vajalikuks summaks 939 rubla. Laenusummaks kokku tuli 4488 rubla 57 kopikat.

Seejärel juhtis kuberner asevalitseja peavalitsuse ülema tähelepanu sellele, et kuna laenusaajad ei ole üheski tema kubermangu kogukonnas arvel, ei saa neile seaduste järgi viljalaenu anda, kuid kuberner palub asevalitsejat teha erand. Kuberner lisas, et teda sunnivad sellise palvega asevalitseja poole pöörduma ainult nälja ja haiguste oht. Veel märkis kuberner, et kuni eestlaste kogukonda arvamiseni tuleks see laen arvestada igale perele eraldi. Lõpuks lubas ta veel kord kirjutada Balti kindralkubernerile ja kolmandat korda paluda tal avalikult teatada, et Stavropoli kubermangus ei ole eestlastele ümberasumiseks vaba maad.

Selle Stavropoli kuberneri kirja saatis Kaukaasia asevalitseja peavalitsuse riigivarade valitsuse (endise riigivarade departemangu) juhataja 26. jaanuaril 1871 edasi asevalitseja peavalitsuse departemangu direktorile, et ta teeks asjakohased korral-

[133] Senati korraldusel 1822. aastal asutatud Stavropoli kubermangu toitluskomisjoni (коммиссия народного продовольствия) ülesanne oli aidata elanikkonda ikaldusaastatel ning jälgida viljavarude olemasolu ja viljahindu.

dused.[134] Koos selle kirjaga saatis ta endise riigivarade departemangu 29. juuni 1866. aasta toimiku eestlaste asumise kohta Kazinkasse (needsamad peavalitsuse departemangu toimiku dokumendid, mida on siin seni käsitletud) ja peavalitsuse ülema 18. jaanuari 1871. aasta vahekirja, mis oli adresseeritud Stavropoli kubernerile.

Nagu näha, saatis peavalitsuse ülem Nicolay vahepeal, 18. või 19. jaanuaril 1871 Stavropoli kubernerile Vlastovile isiklikult veel ühe kirja[135] eestlaste poolt Kaukaasia asevalitsejale saadetud telegrammi asjus, paludes andmeid selle kohta asevalitsejale ettekande tegemiseks. Tõenäoliselt on selles kirjas silmas peetud eestlaste telegrammi,[136] mille saatsid 12. jaanuaril 1871 asevalitsejale Madis Kurkus ja Peeter Mellikov, kurtes taas veepuuduse üle ning paludes seekord ka toiduabi, rahalist toetust, laenu ja soodustusi nekrutikohustustes.

Stavropoli kuberner vastas Nicolay kirjale 27. jaanuaril 1871 ja märkis, et ta juba on avaldanud oma arvamuse 14. jaanuaril saadetud kirjas.[137] Edasi väljendas kuberner selles kirjas otsekoheselt oma suhtumist Stavropoli kubermangu saabunud teistest rahvustest sisserändajatesse. Ta pidas mõttetuks asustada töötõudu vajavasse kubermangu selliseid inimesi, kes aina taotlevad kroonult soodustusi ja rahalisi toetusi. Näiteks tõi ta 1866. aastal Krimmist saabunud eestlased ja kreeklased,[138] kes tema sõnul

[134]CHA.12.11.378, l. 51–52; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/kasinka_18710126.pdf.

[135]CHA.12.11.378, l. 63–63p; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/kasinka_18710118.pdf.

[136]CHA.12.11.378, l. 74; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/kasinka_18710112.pdf.

[137]CHA.12.11.378, l. 68–70, ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/kasinka_18710127.pdf.

[138]Kuberner Vlastov oli ka ise kreeklane, kelle esivanemad asusid 18. sajandil Venemaale elama (Wikipedia andmed), ja seetõttu pidi ta mõistma Türgist välja rännanud rahvuskaaslaste rasket olukorda. Eri andmetel saabus ajavahemikus 1863–1865 Türgist Stavropoli kubermangu Venemaa võimude kutsel kuni 4000 kreeklast, kelle hulgast paljud surid esimestel aastatel raskete olude tõttu, teised üritasid pöörduda

olid saanud kroonult laenu nii rahas kui viljas, kuid ei püüdnudki neid tagasi maksta, vaid hiilisid sellest igatpidi kõrvale ja aina palusid laenude tühistamist, olles valitsusele ainult koormaks.

Tema sõnul selgus 195 pere küsitlemisel, et taotluse esitanud saadikud on omavoliliselt lisanud taotlusesse mõne osa, mida ülejäänud taotlejad ei kinnitanud. Tegelikult soovivad eestlased peamiselt abi esimeseks aastaks. Seepärast pidas ta soovitavaks, et need eestlased, kes peale viljalaenu küsivad veel mingeid soodustusi või toetusi, lahkuksid Stavropoli kubermangust, sest küsimus nende kogukonda arvamise kohta pole veel lahendatud ja piirkond neid ei vaja.

Sellele kirjale lisas kuberner Vlastov koopia oma 14. jaanuari vastusest eestlaste 9. oktoobri 1870. aasta ja 12. jaanuari 1871. aasta palvekirjadele, mille olid esitanud Madis Kurkus ja Peeter Mellikov ning mis olid adresseeritud otse kubernerile. Selles vastuses oli ta märkinud, et 1) soodustusi antakse neile, kes on saanud ümberasumiseks loa riigivarade ministeeriumilt — kuna eestlastel luba ei ole, ei saa nad ka soodustusi; 2) nekrutikohustustest kedagi ei vabastata ja niikaua, kui nad ei ole arvatud Kazinka kogukonda, peavad nad kindlasti täitma seda kohustust oma eelmise kogukonna järgi, kuid nüüd on saadud luba Stavropoli kubermangus passi alusel elavate isikute nekrutikohustuse täitmiseks kohapeal; 3) viljalaenu neil mingit õigust saada ei ole, sest nad pole veel Kazinka kogukonna liikmed ega saa seega millegagi tagada selle tagasimaksmist, seda enam, et keegi ei ole neid siia elama kutsunud ning neil pole mingeid takistusi leida endale väljaspool Stavropoli kubermangu teine elukoht, kui nad seda soovivad. Sellegipoolest on ta palunud Kaukaasia asevalitsejalt nende jaoks viljalaenu toiduks ja külviks, kuid tuleb ära oodata suurvürsti otsus.

---

tagasi, kuid see õnnestus vähestel. Arvatavasti nõudsid nad võimudelt alatasa mitmesuguseid soodustusi, mida neile olevat lubatud enne ümberasumist.

Nagu selgub samasse toimikusse köidetud kirjast,[139] mille saatsid 1871. aasta veebruaris Kaukaasia asevalitsejale tema peavalitsuse ülem ja peavalitsuse departemangu direktor, oli Valitsev Senat[140] 23. mail 1866 avaldanud, et Stavropoli kubermangu toitluskapital on viidud Kaukaasia asevalitseja alluvusest siseministri valitsusalasse. Kirjas on märgitud, et kui asevalitseja suvatseb pidada kuberneri palvet anda eesti ümberasujatele 4488,57 rbl suurune laen kaalukaks, tuleb pidada nõu siseministeeriumiga. Peavalitsuse ülem Nicolay märkis sealsamas, et tema peab Stavropoli kuberneri ettepanekut tähelepanu väärivaks.

Sellele järgnes 1871. aasta veebruaris asevalitseja allkirjaga kiri[141] siseministrile, milles asevalitseja palus eraldada eesti peredele Stavropoli kuberneri näidatud rahasumma; selgituses on samad põhjendused, mis Stavropoli kuberner oli esitanud.

Nii sai Eesti- ja Liivimaalt aastatel 1869–1870 Kazinkasse tulnud talupoegade näljahäda Stavropoli kuberneri ettepanekul lahendatud. Viljalaen pidi aitama neil hakkama saada kuni 1871. aasta sügiseni. Selleks aga, et nad saaksid jääda ümberasujatena elama Stavropoli kubermangu, oli vaja vabastustunnistusi koduvaldadest. Kõik eestlaste ülejäänud nõudmised lükati tagasi: selle kohta on olemas Kaukaasia asevalitseja peavalitsuse ülema Nicolay 12. veebruari 1871. aasta kiri[142] Stavropoli kubernerile Vlastovile, milles on teatatud, et kuberneri poolt asevalitsejale 27. jaanuaril 1871 esitatud ettekandest lähtudes andis asevalitseja korralduse viia kuberneri ettepanekud ellu ning keelduda eestlastele nende palutud soodustuste ja rahalise abi andmisest.

---

[139] CHA.12.11.378, l. 64–65p; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/kasinka_187102_asevalitsejale.pdf.

[140] Valitsev Senat (Правительствующий сенат) oli Vene keisririigi kõrgeim riigiorgan.

[141] CHA.12.11.378, l. 66–67p; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/kasinka_187102_siseministrile.pdf.

[142] CHA.12.11.378, l. 75; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/kasinka_18710212.pdf.

Vabastustunnistuse saamine võttis mõnikord mitu kuud, isegi aastaid aega. Peamiseks põhjuseks oli hingemaks,[143] sest kui lahkumise ajal olidki talupojal kõik kohustused kogukonna ees täidetud ja maksud, sh hingemaks vahel ka pool aastat ette makstud, tuli poole aasta pärast ikkagi maksta juba uus summa. Nii pidi vabastustunnistuseta väljarändaja, kes elas Krimmis või Kaukaasias, tasuma hingemaksu ka edaspidi oma koduvallale. Vallalt omakorda nõudis kroonupalat maksude tasumist hingerevisjoni alusel ja kuna kehtis kogukondlik vastutus, pidi vald maksma maksu kõigi kogukonnas arvel olevate maksukohustuslaste, sh väljarännanute eest. Vald omakorda nõudis hingemaksu sisse väljarännanult: vabastustunnistus anti välja tingimusel, et maksud on makstud. Kazinkasse väljarännanu sai maksu tasuda maakonnakeskuses Pjatigorskis ja saata maksekviitungi koduvalda. Kui väljarändajal ei olnud aga maksu jaoks raha, sattus ta võlgnikuna surnud ringi: ilma vabastustunnistuseta ei võetud teda uues elukohas arvele, s.t ei mõõdetud välja maad, mis andnuks võimaluse saada raha võla maksmiseks, et saada vabastustunnistus. Selle aja peale, kui võlgnik sai makstud eelmise temalt nõutava summa, kogunes juba uus võlg.

Rahvusarhiivis Eestimaa kuberneri kantselei fondis on muu hulgas toimik,[144] mis sisaldab pikka kirjavahetust Stavropoli kubermangu ümber asunud talupoegade vabastustunnistuste asjus, kust on näha, kui suureks probleemiks vabastustunnistuse saamine väljarännanute jaoks kujunes ja kui järjekindlalt hingemaksu sisse nõuti. Seda käsitleme käesoleva ülevaate eraldi peatükis allpool.

---

[143] Hingemaks ehk pearahamaks, ka lihtsalt pearaha (*подушный оклад* või *подушная подать*) oli riigimaks, mille kehtestas 1724. aastal Peeter I. Hingemaksu pidid maksma maksustatud seisuste mehed vanuses 15–60 aastat ning 1860. aastatel oli see sõltuvalt piirkonnast 1 rubla 15 kopikat kuni 2 rubla 61 kopikat aastas, mida tasuti poole aasta kaupa. Oklaadiraamatutest näib, et Eestimaa kubermangus oli aastamaks eri aastatel erinev, nt 1870. aastate algul 1 rubla 87 kopikat meeshinge pealt. Hingemaks kaotati 1. jaanuarist 1887 (v.a Siberis).

[144] RA, EAA.30.5.4703.

2. märtsil 1871 kirjutas Balti kindralkuberner Bagration[145] kirja[146] Eestimaa kubernerile Šahhovskoile[147]. Selles edastas ta Stavropoli kubernerilt saadud kirja sisu: 1869. ja 1870. aastal Stavropoli kubermangu saabunud eestlased on kehvas olukorras; kuna neil puuduvad vabastustunnistused, ei ole tal seaduse järgi võimalik neile abi pakkuda, kuid arvestades nende äärmiselt kehva olukorda ning kartes nälga ja haigusi, on Stavropoli kuberner palunud Kaukaasia asevalitsejat teha neile erand viljalaenu andmisel — ent Stavropoli kuberner on mures selle laenu tagasisaamise pärast, sest eestlased pole üheski kogukonnas arvel ja võivad asuda mujale, mistõttu tuleb tema arvates võimalikult kiiresti lahendada nende Stavropoli kubermangus arvelevõtmise küsimus; ta on palunud, et Eestimaa kubermangu kroonupalat edastaks kiiremas korras Stavropoli kubermangu kroonupalatile talupoegade arvelevõtmiseks vajalikud andmed, sh andmed nende kohta, keda seaduste järgi arvele võtta ei saa.

Selle peale kirjutas Eestimaa asekuberner Polivanov[148] Eestimaa kroonupalatile, edastades saadud kirja koopia ja paludes lahendada kroonupalatis Stavropoli asunud eestlaste arvelt mahavõtmise küsimused.[149] Eestimaa kroonupalat teatas 27. märtsil 1871. aastal oma vastuses[150] Eestimaa kubernerile, et ta tegeleb ümberasujate revisjoniandmete ja vabastustunnistuste hankimisega kogukondadest. Ümberasujate andmed on saabunud pika aja jooksul ja kuigi seaduse järgi peavad vabastustunnistuste hankimise eest hoolt kandma ümberasujad ise, tuleb Eestimaa kroonu-

[145]Pjotr Bagration (Пётр Романович Багратион; 1818–1876), Balti kindralkuberner aastatel 1870–1876; alates 1865 kindralleitnant.

[146]RA, EAA.29.2.408, l. 1–2.

[147]Mihhail Šahhovskoi (Михаил Валентинович Шаховской; alates 1864 Mihhail Šahhovskoi-Glebov-Strešnev (Михаил Валентинович Шаховской-Глебов-Стрешнев; 1836–1892), Eestimaa kuberner 1870–1875; aastatel 1870–1881 kindralmajor.

[148]Viktor Polivanov (Виктор Петрович Поливанов; 1831–1889), Eestimaa asekuberner 1869–1875 ja Eestimaa kuberner 1875–1885; alates 1870 tõeline riiginõunik, hiljem salanõunik.

[149]RA, EAA.29.2.408, l. 3.

[150]RA, EAA.29.2.408, l. 6–7.

palat Stavropoli kubermangu kroonupalatile vastu ja on võtnud selle töö enda peale. Paraku võtab kogukondadest vabastustunnistuste saamine kaua aega, sest kogukonnad reageerivad aeglaselt ja ebapiisavalt. Siiski on juba õnnestunud 130 peret Stavropolis arvele võtta ning 23. märtsil 1871 on saadetud Stavropoli kroonupalatile revisjonilehtede koopiad ja vabastustunnistused veel 79 pere kohta. Nüüd aga on saabunud nekrutiks võtmise aeg ja arvestust ei tohi muuta; kogukondadelt ei ole võimalik vastuseid saada, mistõttu tuleb oodata nekrutiks võtmise lõppu ja siis kogukondadelt uuesti andmeid küsida, kuid kroonupalat loodab siiski, et varsti on võimalik kõik vajalikud andmed edastada.

Siiski oli ka valdu, kes ise hoolitsesid selle eest, et väljarändajad arvelt maha võetaks. Näiteks on Rahvusarhiivis dokumendid, milles Viru maakonna Kiikla valla valitsus pöördus 22. mail 1871 Eestimaa kuberneri poole palvega,[151] et 1870. aastal Stavropoli kubermangu lahkunud 17 vallaliiget vallaelanike revisjonist 1871. aasta seisuga maha arvataks. Vallavalitsus kirjutas, et 1870. aasta suvel küsis Alutaguse adrakohtunik[152] Kiikla valla valitsuselt vabastustunnistusi ja vallavalitsus andis need adrakohtunikule. 1871. aasta märtsis küsiti uuesti vabastustunnistusi ja vallavalitsus andis need jällegi adrakohtunikule. Sellest hoolimata ei ole neid hingi Kiikla valla revisjonist välja arvatud ja vald peab endiselt tasuma nende eest 50 rubla 35 kopikat hingemaksu. Ühtlasi märkis vallavalitsus, et väljarändajate hulgas oli ka neid, kes pidid nekrutiliisku[153] võtma, mis nüüd teiste peale langes. Kirjale oli lisatud Stavropoli kubermangu läinud meeshingede nimekiri. Tundub, et sellest Kiikla vallavalitsuse kirjast kuber-

[151] RA, EAA.30.5.4608, l. 188–189.

[152] Alutaguse adrakohtunik (saksa keeles *Allentakscher Hakenrichter*) ehk Vaivara adrakohtunik tegutses Jõhvi, Lüganuse ja Vaivara kihelkonnas. Täpsemalt adra- ehk haagikohtu ja -kohtunike kohta vt www.eha.ee/fondiloend/frames/struc_prop.php?id=39&lid=207.

[153] Alates 1816. aastast võeti Eestimaa kubermangus nekruteid liisutõmbamise teel. Aluseks võeti hingerevisjonide põhjal koostatud liisunimekirjad, kuhu olid kantud kõik nekrutikohustuse alla kuuluvad mehed. Liisualused, kes numbri järgi pidid nekrutiks minema, võisid palgata endale asendaja; ka liisunumbrite vahetamine oli lubatud.

nerile oli kasu, sest 31. juulil 1871 teavitas[154] Eestimaa kroonupalat kubermangu valitsust, et 12 meeshinge sellest nimekirjast on 1871. aasta juunis Stavropoli kubermangus Kazinkas arvele võetud, ja lisas, et ülejäänud viie kohta pole menetlust algatatud.

Eesti- ja Liivimaalt saabunud peredele ei meeldinud see koht Kazinka-Podgornajas, kuhu võimud lubasid neil asuda, sest seal oli suur veepuudus. Seepärast hakkasid eestlased paluma võime asustada nad teise, paremasse kohta. Eriti aktiivne uue koha otsimise eestseisja oli Madis Kurkus. Kaukaasia asevalitseja peavalitsuse departemangu toimikus ja teistes arhiivides leidub mitmeid Madis Kurkuse allkirjaga palvekirju, mis algul kajastasid soodustuste ja laenude saamise ning nekrutikohustusest vabastamise soove, ent hakkasid ajapikku üha tungivamalt sisaldama palvet asustada eestlased ümber mujale, paremasse kohta.

Selleks sõitsid Madis Kurkus ja Tõnu Lippart muu hulgas Kazinka-Podgornajast Tiflisi ning esitasid seal 24. märtsil 1872 asevalitsejale palvekirja[155] 300 eesti pere nimel. Nad kirjutasid, et on teadlike inimeste käest eraviisiliselt kuulnud, et keiser on lubanud soovijatel asuda Kaukaasias vabadele maadele ja et kõikidele Venemaa kubermangudest ümber asuda soovijatele annab valitsus rahalist tasu ning vabastab nad maksudest ja nekrutikohustusest. Kurkus ja Lippart väljendasid rahulolematust selle üle, et nagu kohale saabudes selgus, on nad sunnitud maad Kazinka kogukonnalt rentima. Nende abipalvetele vabastustunnistuste saamiseks Eestimaa ja Liivimaa kubermangust on Stavropoli kroonupalat vastanud eitavalt. Nad on palunud asustada end ümber Kanglõ[156] auuli, kuid saanud selle kohta Naguti vallast eitava vastuse, sest seal vaba maad ei olevat: otsigu eestlased seda teistest kubermangudest ja parem olevat võtta eestlaste asemel vene talupojad, sest eestlased ei suutvat maad korralikult harida.

---

[154]RA, EAA.30.5.4608, l. 193–193 p.

[155]CHA.12.11.378, l. 76–77 ja l. 84–85p; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/kasinka_18720324.pdf.

[156]Vene keeles Канглы. See oli üks neljast kohast, mida Stavropoli kubermangu valitsus pakkus 1864. aastal kreeklastele, kellele see ilmselt siiski ei meeldinud, sest sinna nad elama ei asunud.

Edasi kirjutasid Kurkus ja Lippart oma palvekirjas, et nad said teada, et Georgijevski ringkonnas[157] Zolskaja ja Gorjatševodskaja staniitsade lähistel on koos mägedega 7000 tiinu vaba kroonumaad ja et vaba maad on veel ühes sama ringkonna teises kohas[158]. Kuigi nad ei avalda selles palvekirjas otseselt soovi sellele maa-alale asuda, ilmneb järgnenud sündmustest, et eestlased olid selle maa enda kasutusse saamisest väga huvitatud.

Palvekirja esitajate sõnul olid nad kehvast olukorrast Kazinkas Kaukaasia asevalitsejale esimest korda teada andnud juba 29. mai 1870. aasta telegrammis[159] ning kuna Stavropoli kuberner keeldus neile soodustusi ja toetusi andmast, olid nad sunnitud saatma asevalitsejale ka teise telegrammi 28. juulil 1870,[160] millele nad said Kaukaasia asevalitsejalt tema peavalitsuse ja Stavropoli kuberneri kaudu vastuse, et nende palveid ei rahuldata ja kui nad ei soovi Kazinkasse asuda, peavad nad vabastama maa ja otsima endale uue koha väljaspool Stavropoli kubermangu — või nad saadetakse kodumaale tagasi.

Oma kirjas palusid eestlased, et asevalitseja võimaldaks asuda neil kõigil kusagile sobivamasse kohta, kus nad saaksid usukaaslastena üheskoos elada ja rajada lastele kooli. Samuti paluvad nad kas või väikest toetust ning soodustust maksu- ja nekrutikohustuse täitmisel.

---

[157]Georgijevski linn (koos seda ümbritseva alaga) viidi 1868. aastal Stavropoli kubermangust Tereki oblasti alla.

[158]Millele osutavad kohanimed on palvekirjas arvatavasti vigaselt kirja pandud, nii et neid ei ole ka vanadelt kaartidelt leida õnnestunud.

[159]Seda 29. mail 1870. aastal asevalitsejale saadetud telegrammi ei ole arhiivist leida õnnestunud ja siin näib olevat ebakõla 28. juulil 1870 asevalitsejale saadetud telegrammi sisuga: sel juhul oleksid eestlased pidanud saatma samal päeval ehk 29. mail 1870 nii Kasinkasse asumise palve Stavropoli kubernerile kui ka telegrammi Kaukaasia asevalitsejale, ja samal ajal on nad jätnud siin mainimata 12. jaanuaril 1871. aastal asevalitsejale saadetud telegrammi. Seetõttu tundub usutav, et eestlased ise on oma kirjas faktidega eksinud ja 29. mail esitati ainult palve Stavropoli kubernerile.

[160]Eestlased on nimetanud selle telegrammi kuupäevaks ekslikult 28. juunit 1871.

Kaukaasia asevalitseja peavalitsuse departemang saatis selle eestlaste palvekirja koos oma 11. aprilli 1872. aasta vahekirjaga edasi Stavropoli kubernerile.[161]

Tiflisis esitasid Madis Kurkus ja Tõnu Lippart 14. aprillil 1872 Kaukaasia asevalitseja peavalitsuse ülemale juba järgmise palvekirja,[162] milles kordasid oma palveid — asustada nad paremasse kohta ning saada maksu- ja nekrutikohustuse soodustusi — ning palusid peale selle ametlikku vastust oma eelmisele, asevalitsejale saadetud palvekirjale, enne kui nad Kazinkasse tagasi pöörduvad, et nad saaksid anda vastuse kogukonnale, keda nad esindavad. Kuigi eestlaste järgnenud kirjadest võib välja lugeda, et ametlikku vastust nad ei saanud, on nad ise väitnud, et neile öeldi asevalitseja peavalitsuses, et otsus saadetakse Stavropoli kubermangu — ent seda ei tulnud.[163]

Stavropoli kuberner Vlastov vastas 11. aprilli 1872. aasta vahekirjale 2. mail, et eestlastele on juba 20. veebruaril 1871. aastal nende esindajate Madis Kurkuse ja Peter Mellikovi kaudu edasi antud, et neil ei ole õigusi soodustustele ning kui neile ei meeldi see koht ja teiste talupoegadega võrdsed tingimused, otsigu nad endale ise mõni muu koht väljaspool Stavropoli kubermangu.[164] Ühtlasi leidis Vlastov, et eestlaste uued, Madis Kurkuse kaudu esitatud taotlused ei vääri tähelepanu ning võiks paluda Kaukaasia asevalitsejal keelata neil edaspidi üldse esitada taotlusi kõrgemale ja kohalikule valitsusele ning neid hoiatada, et sellised taotlused jäetakse rahuldamata. Ta lisas, et Madis Kurkus nimetab end nende eestlaste esindajaks, kes asusid omavoliliselt elama Kazinka maatükile Kazinka külast umbes kuue versta kaugusele mäe alla ega allu Kazinka külavanemale ja Naguti vallavalitsusele ega täida seadusest tulenevaid kohustusi. Lõpuks tegi Vlastov oma kirjas ettepaneku saata kõik, kes ei soovi neile teatatud tingi-

[161]CHA.12.11.378, l. 78; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/kasinka_18720411.pdf.

[162]CHA.12.11.378, l. 79–79p; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/kasinka_18720414.pdf.

[163]CHA.12.11.378, l. 111 ja 117.

[164]CHA.12.11.378, l. 80–83.

mustel Kazinkas elada, kodumaale tagasi, kui nad ei leia lähiajal endale uut elupaika väljaspool Stavropoli kubermangu.

Sellele kirjale lisaks saatis Stavropoli kuberner 1. juunil 1872 Kaukaasia asevalitseja peavalitsusele kirja,[165] milles ta märkis, et Pjatigorski maakonna politseivalitsuse teatel ründasid 30 Kazinka-Podgornaja elanikku odade ja teivastega kahte Vorovskolesskaja staniitsa kasakat sel ajal, kui need konvoeerisid 29. aprillil arreteeritud, nekrutikohustustest kõrvale hoidvat "dokumentideta"[166] Mart Almani, kes vabastati kasakate käest ja peideti ära. Talupojad ründajaid välja ei andnud.

Edasi on selles dokumendis kirjas, et kuna politseiülema ettekande järgi elab Kazinka-Podgornaja külas sisekubermangudest tulnud dokumentideta eestlasi, keda külaelanikud varjavad ning kes ei allu politseile, andis politseivalitsus politseiülemale korralduse minna relvastatud meestega Kazinka-Podgornajasse, et dokumentideta isikud leida ja arreteerida.

Seejärel lisas kuberner Vlastov, et peab vajalikuks asevalitseja peavalitsusele teada anda, et 31. mail 1872 tulid palvekirjaga tema juurde Kazinka külast sinna seaduslikult asunud kogukonna volitatud esindajad Joosep Tint ja Adam Sammel, kes palusid mitmesuguseid soodustusi: vabastamist nekrutikohustusest ja maksude maksmisest, möödunud korral nekrutiks võetud talupoja Peeter Laari tagasiandmist kogukonda ja Kazinka külale eraldatud maade vahetamist teiste maade vastu. Nad kaebasid selle üle, et Kazinka külale kuuluvale maale Kazinka-Podgornajasse omavoliliselt asunud inimesed ei maksa makse ega kogukonnaraha ja on Kazinka elanikele koormaks.

Seepeale ja ühtlasi vastuseks kuberner Vlastovi 2. mai 1872. aasta kirjale ning seoses Kurkuse ja Lipparti esitatud palvekirjaga saatis Kaukaasia asevalitseja peavalitsus 31. juulil 1872

[165] CHA.12.11.378, l. 86–87p; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/kasinka_18720601.pdf.

[166] Vene keeles *без письменного вида*, mis tähendas igasuguse isikut tõendava dokumendi puudumist. Talupoegadel sai selleks olla kas plakatpass või vabastustunnistus. Käesoleval juhul oli tegu ilmselt liisualuse nekrutiga, kellele koduvald dokumente välja ei andnud.

Stavropoli kubernerile asevalitseja korralduse, millele oli alla kirjutanud peavalitsuse ülem Nicolay:[167] 1) teatada palvekirja esitanutele ja nende volitajatele, et edaspidi on neil keelatud võimudelt soodustusi taotleda, sest neil ei ole selleks seaduslikku alust, ning hoiatada, et sellekohased palved jäetakse rahuldamata; 2) teatada, et võimudel ei ole Stavropoli kubermangus muid, sobivamaid maid nende asustamiseks; 3) sundida need eestlased, kes kuberneri hinnangute järgi hoiduvad kõrvale administratsiooni seaduslike nõudmiste täitmisest, neid nõudmisi täitma seadustes sellisteks juhtudeks ette nähtud vahenditega.

Järgnevalt käsitletavad dokumendid peavalitsuse departemangu toimikus annavad tunnistust ühest vahejuhtumist, mis sai alguse sellest, et paljud Kazinka-Podgornaja eestlaste pered (täpset arvu dokumentidest ei nähtu, kuid arvatavasti oli neid tunduvalt vähem kui palvekirjades nimetatud 300 peret), kes lootsid saada loa ümberasumiseks Tereki oblastisse, asusid sinna omavoliliselt elama.

Seda vahejuhtumit kirjeldasid eestlased 15. septembril 1872. aasta palvekirjas,[168] mis on esitatud 300 eesti pere nimel ja millele on alla on kirjutanud Mart Kerstenson, Jaagup Toomberg, Jakob Vatsel, Mihkel Rauk, Andres Reisman ja Mats Nahkor. Palvekirjas kirjeldasid nad kõigepealt oma rasket ja veevaest elu Kazinka-Podgornajas ning jätkasid siis vahejuhtumi kirjeldusega: 1872. aasta juuli algul — lootuses, et neil lubatakse ümber asuda kroonumaale Tereki oblastis Zolskaja ja Gorjatševodskaja staniitsadest mägede poole Malka jõe vasakul kaldal — kolisid nad peredega sinna juba ära, kuid vähem kui kahe kuu pärast tulid nende juurde umbes 300 kasakat ja tatarlast,[169] kes hakkasid neid ette hoiatamata peksma ja röövima. Need eestlased, kes vastu hakkasid, arreteeriti ning nende naised ja lapsed jäid kaitseta.

[167]CHA.12.11.378, l. 88–88p; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/kasinka_18720731.pdf.

[168]CHA.12.11.378, l. 110–111p; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/kasinka_18720915.pdf.

[169]Ilmselt nimetavad eestlased tatarlasteks tegelikult nogaisid (tatarlaste hõim, kes sarnaneb nendega välimuselt, riietuse ja kommete poolest).

Selle tagajärjel jäid nad osaliselt ilma varast ning ka nende elu oli ohus. Kelle käsul neid rünnati, ei tea nad seniajani. Nad paluvad, et asevalitseja päästaks näljasurmast 300 õnnetut peret, eraldades neile elamiseks sobivama maatüki, võimaluse korral sellesama maa Malka jõe vasakul kaldal, Zolskaja ja Gorjatševodskaja staniitsadest mägede poole.

Selle palvekirja andsid eestlased asevalitsejale üle arvatavasti isiklikult ja 1872. aasta septembris või oktoobris, mil asevalitseja oli läbisõidul Stavropoli kubermangus. Seda kohtumist eestlastega kinnitab Kaukaasia asevalitseja kiri kolleegiumiassessor Ivan Hatissovile,[170] milles ta märkis, et tema läbisõidul Stavropoli kubermangust kaebasid Kazinka küla eestlased, et neile on eraldatud maa, kus on puudus veest, isegi joogiveest, ning kohalikud võimud ei võta kuulda nende palveid asustada nad mujale, näiteks Kubanimaale, kus nad on valinud endale uue elukoha, kuid neid rööviti, kui nad liikusid Kubani oblastist Stavropoli kubermangu.[171] Samas kirjas andis asevalitseja Hatissovile korralduse sõita eestlaste juurde ja teha kohapeal kindlaks, kui põhjendatud on eestlaste kaebused veepuuduse kohta, ning kui need vastavad tõele, esitada koostöös kohaliku võimuga hinnang selle kohta, kas on võimalik eestlased Stavropoli kubermangus ümber asustada. Seejärel saatis asevalitseja peavalitsuse ülem Nicolay 4. novembril 1872 kaks kirja[172] Tiflisi kroonupalatile, paludes eraldada Hatissovile raha lähetuseks Stavropoli kubermangu reisikuludeks postitõllaga 50 rubla ning päeva-, korteri- ja toiduraha kokku 150 rubla.

Peavalitsuse departemangu toimikus on teatis,[173] mis kannab kuupäeva 24. oktoober 1872 ja kus on antud ülevaade peaaegu

[170]CHA.12.11.378, l. 92–93, ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/kasinka_18721103.pdf.

[171]Arvatavasti eksisid talupojad oblasti nimega ja pidasid ikkagi silmas eespool kirjeldatud vahejuhtumit, mis leidis aset Tereki, mitte Kubani oblastis.

[172]CHA.12.11.378, l. 94–94p (mustandid), ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/kasinka_18721104.pdf.

[173]CHA.12.11.378, l. 89–90p; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/kasinka_18721024.pdf.

kõigist[174] aastatel 1866–1870 Stavropoli kubermangu jõudnud eestlaste rühmadest ning nende asjaajamisest kubermangu ametiasutustega. Sealhulgas on nimetatud hiljutist 300 eesti pere nimel esitatud palvekirja. Seda on teatises kommenteeritud nii: nende perede hulgas on ka need, kellele kuberner on soodustuste küsimuses juba vastanud; need 300 peret on asunud omavoliliselt elama Kazinka maatükile 6 versta kaugusel Kazinkast (s.o Kazinka-Podgornajasse), ei tunnista Kazinka külavanemat, on valinud enda hulgast ise külavanema ning ei täida Kazinka külavanema ega Naguti vallavalitsuse korraldusi. Seepärast on Stavropoli kuberner teinud ettepaneku saata nad kodumaale tagasi, kui nad ei leia endale uut kohta väljaspool Stavropoli kubermangu, ja sellest on neile teada antud juba 1871. aasta veebruaris. Nähtavasti koostati see teatis asevalitseja või Hatissovi jaoks enne tema lähetust.

Asevalitseja peavalitsuse departemang saatis 9. novembril 1872 kaks kirja:[175] ühes teatati Stavropoli kubernerile, et Kaukaasia asevalitseja saadab oma ametniku Hatissovi kohapeale eestlaste olukorda uurima ja peavalitsus palub anda Hatissovile, kui ta seda soovib, saatja ja aidata teda tema ülesande täitmisel; teises teatatakse Kubani oblasti ülemale, et Stavropoli kubermangu saadetud ametnik peab selgitama välja, kas eestlaste kaebustel on alust.

Hatissov, kellest näib olevat vahepeal saanud õuenõunik,[176] esitas 5. detsembril 1872 ettekande,[177] millest võib välja lugeda, et ta käis Kazinkas kohapeal 1872. aasta novembris. Ettekanne on üsna põhjalik ja mahukas ning väärib omaette lugemist; järgnev on vaid lühike kokkuvõte.

---

[174] Selles dokumendis on nimetatud kõik teised eestlaste rühmad peale Samarast Kaukaasiasse tulnud eestlaste ja Burnoje küla asutanud eestlaste.

[175] CHA.12.11.378, l. 95–96p, ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/kasinka_18721109.pdf.

[176] Kolleegiumiassessorist ühe võrra kõrgem tsiviilteenistusaste.

[177] CHA.12.11.378, l. 98–107, ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/kasinka_18721205_hatissov.pdf.

Kõigepealt on Hatissov kirjeldanud üksikasjalikult Kazinka ja Kazinka-Podgornaja asukohta ning enam-vähem iga mäe ja oru taimestikku ja mullastikku Kazinka maatükil. Arusaadavalt on ta pööranud kõige suuremat tähelepanu veeoludele. Ettekandes on ka eesti asunduste tekkeloo kirjeldus.

Teise asunduse teket on ametnik kirjeldanud järgmises versioonis: 1870. aastal[178] tuli Eesti- ja Liivimaalt 115 peret ilma vabastustunnistusteta. Stavropolis selgitasid kubermangu võimud neile, et seesugune ümberasumine ei ole võimalik ja on vaja järgida kõiki seaduse nõudeid; ajutiselt elama aga saadeti nad Kazinkasse, rahvuskaaslaste juurde. Krimmist mõni aasta varem Kazinkasse saabunud eestlased võtsidki nad algul oma katuse alla, kuid paari kuu pärast läks kitsaks ja uued tulijad rajasid endale muldonnid mäe alla, soride lähedale.[179] Nii tekkis Kazinka haruasulana Podgornaja.

Ametniku arvates mõjus see eraldumine mäe alla kolinud eestlastele väga halvasti, sest viletsate elutingimuste ja veepuuduse tõttu jäid nad seal peaaegu kõik peagi haigeks ning võimud olid sunnitud saatma sinna meediku ja mõne inimese maakonna politseist, et eestlastele abi osutada. Hatissov oli lugenud selle kohta koostatud akti Pjatigorskis. Inimeste haigestumisele järgnes kariloomade taud ja massiline hukkumine, mille tagajärjel jäi nende niigi väike kari veel väiksemaks. Vilja nad peaaegu ei külvanudki, lootes saada paremat maad. Osa nendest jõudis vabastustunnistuse kodumaalt kätte saada ja võeti Stavropoli kubermangus arvele; teised aga elavad arvele võtmata Kazinka-Podgornajas, Kazinkas või eri staniitsades elatist teenides. Naguti valla kirjutajalt on Hatissov saanud järgmised andmed: Kazinkas

[178] Ajaliselt ei ole see ilmselt täpne, sest tollane Stavropoli pastor August Doll on juba oma 20. jaanuari 1870. aasta kirjas maininud "mäe all" küla asutamist 1869. aasta septembris (*Eesti Postimees*, nr 7, 18. II 1870, lk 28).

[179] Põhjus, miks eestlased soride lähedal elades veepuudust kurtsid, oli selles, et need olid ajutised vooluveekogud, mis toitsid Kazinka, Suruklõ, Barsuki ja Dubovaja uhtorge. Soridesse tuli vesi lumesula või vihma ajal, hiljem vee juurdevool lakkas ja uhtorgu seisma jäänud vesi ei olnud joogikõlblik.

elab kokku 109 peret, täpsemalt 79 Krimmist ja Samarast tulnud ning 30 Balti kubermangudest saabunud peret, kellest 8 on Stavropoli kubermangus arvele võetud ja 22 veel mitte. Kazinka-Podgornajas elab 117 peret, kellest 64 on Stavropoli kubermangus arvele võetud ja 53 veel mitte. Ametnik oli vaadanud üle ka perede koosseisu ja kirjutas, et need on enamjaolt ühe- või kahe-, harva kolmeliikmelised ning suurem osa neist on oma kogukonnale Balti kubermangudes 1–40 rubla pere kohta võlgu, Stavropoli kubermangule aga pole nad seni midagi maksnud.

Hatissov kirjutab, et kogus vaevaga Kazinka-Podgornaja rahva kokku. Rahvas elab kõige armetumates ubrikutes; inimesed on väga vaesed ja muserdatud, ent jutu poolest üsna ninakad ja isegi ülbed. Ametniku kirjelduse järgi on rahvas pärit Peipsi äärest,[180] tegeles kodumaal kalapüügiga ja vähem maaharimisega. Kuna nad on elanud peaaegu soises piirkonnas, ei ole neil ettekujutust, mida tähendab veepuudus. Suur maksukoormus, väike sissetulek ja maata olek sundisid neid Kaukaasiasse ümber asuma ja nad sattusid Kazinka-Podgornajasse, kus pole jõgesid, isegi mitte korralikke allikaid, ja kuigi maad on palju, ei saa nad veepuuduse tõttu seda kasutusele võtta ning kõik nende senised katsed kasutuskõlblikku vett leida on ebaõnnestunud.

Seejärel uuris ametnik täpsemalt, mida eestlased on vee leidmiseks ette võtnud. Ettekandest nähtub, et talle näidati allikaid, kus oli väga vähe vett, ja mäenõlva, kus eestlased olid kogu ala ulatuses "lugematul arvul" kaeve kaevanud. Ametnik on kirjutanud, et ta vaatas peaaegu kõik need kaevud üle, kuid vett nendes polnud. Hatissov järeldas, et need vaesed inimesed ei tunne kohalikke olusid ega oska kaevu kaevata, sest neil pole selleks teadmisi ega oskusi.

[180] Siinkohal ei olnud ametnik oma üldistuses täpne. Juttu Peipsi kohta võis ta kuulda mõnelt Kodavere kihelkonna inimeselt pigem Kazinkas (kus paljud elanikud olid Alatskivilt või Kavastust) kui Kazinka-Podgornajas, kuhu oli tulnud eestlasi kokku peaaegu kõikjalt Eesti- ja Liivimaalt (sh Virumaalt, Viljandimaalt, Hiiumaalt, Läänemaalt, Järvamaalt, Harjumaalt ja Pärnumaalt), kuid mitte Peipsi äärest.

Siis suundus Hatissov Kazinkasse, mis tema kirjelduse järgi oli juba üsna valmis asundus, kus oli ka piisavalt allikavett. Ta küsis, miks Kazinka rahvas ei aita oma kaasmaalasi ja on lasknud neil nii õnnetusse olukorda jõuda. Seepeale olevat Kazinka rahvas vastanud, et mäealune rahvas ei tunne kohalikke olusid ning on üsnagi laisad ja lohakad, neil pole vahendeid kaevude kaevamiseks ega loomi maaharimiseks. Ametnik on kirjutanud, et ta tegi Kazinka küla rahvale ettepaneku võtta Kazinka-Podgornaja rahvas enda külla elama: siis oleks kõigil vesi olemas ja nad saaksid koos töötada lahenduse kallal, kuidas saada vesi ka madalamasse piirkonda ja rajada nõlvale tee saagi vedamiseks. Kazinka inimesed olid sellega nõus, ent lisasid: kuna kogu Kazinka piirkond on mõeldud asustamiseks 1000 hingega,[181] eestlasi aga on koos mäealustega vähem kui 400 hinge, tahetakse nende juurde asustada venelasi; nemad kui luterlased aga tahaksid elada ühes kogukonnas oma usukaaslastega ja paluvad seepärast eraldada sellest maatükist niisuguse osa, kus kõik eestlaste maad oleksid koos ja välja mõõdetud arvestusega 15 tiinu hinge kohta, kõigepealt ülemisest osast ja siis puudu jääv maa alumisest osast — ülejäänud maa võivad võimud anda venelastele, kuid venelaste asula peaks olema eestlaste omast eraldi.

Ametnik leidis, et see on igati mõistlik, ja lubas Stavropoli kubernerilt seda paluda, kui võimalus avaneb.

Stavropolis olevat ta ka uurinud, kas kubermangus on sobivamaid vabu maid, kuid saanud vastuseks, et käesoleval ajal ei ole.

Seejärel vestles Hatissov Stavropoli kuberneri kohusetäitja[182] Suhhareviga ja tegi talle mitu ettepanekut, mis Suhharev heaks kiitis ja pidas võimalikuks ellu viia:

1) kuigi eestlastele Kazinka-sugusel stepialal elamine hästi ei sobi, tuleks nad ikkagi sinna paigale jätta, sest sobivamat maad on lähikonnas raske leida ja eestlased ei ole praegu võimelised

[181] Tõenäoliselt, pidas ametnik oma ettekandes siin ja edaspidi hingede all silmas meeshingi.

[182] Kuberner Vlastov oli äsja ameti maha pannud.

kaugemale ümberasumist ette võtma, mistõttu tuleb kõik nende palved ümberasumise kohta jätta tähelepanuta;

2) Kazinka-Podgornaja eestlased tuleb liita Kazinka elanikega ja luua üks, täiesti iseseisev asundus, eraldades selleks küla lähedal maa arvestusega 15 tiinu hinge kohta, ja ülejäänud maa neilt ära võtta;

3) kuna tulevikus on eestlasi kokku peaaegu 500 hinge, tuleks eraldada ka mäealusest alast 6000 tiinu maad, kus praegu vett ei ole; kuna nad ei oska ise kaevusid rajada, tuleb osutada neile abi, mis peab seisnema selles, et palgatakse üks hea kaevumeister, pärslane Taga-Kaukaasiast, kes kaevab paari päevaga kaevu valmis ja saab vee kätte olenemata sellest, kui sügaval see on; kuna Stavropolis ei ole selliseid kaevumeistreid ega ka selleks vajalikku raha, tuleks võtta laenu Naguti valla reservfondist — kulu jääb arvatavasti alla 200 rubla;

4) palved anda neile rahalist või toiduabi või vabastada nad nekrutikohustustest ei vääri tähelepanu, sest uued laenud ainult suurendaksid nende vana võlga ja takistaksid raskuste ületamist uues kohas.

Ettekande lõpus on ametnik proovinud kujutleda, mis saab sellest piirkonnast tulevikus, kui sinna jõuaks veekanal Kubani jõest. Ta on maininud, et juba ehitatav raudtee loob eeldused selle piirkonna õitsenguks ning kõiki neid asjaolusid arvestades võivad eestlased mõningase tööga saada oma maatükist kasu, mis võiks täielikult tagada nende heaolu.

Selle ettekande saatis Kaukaasia asevalitseja peavalitsus 15./21. detsembril 1872 Stavropoli kubernerile palvega,[183] et kuberner teataks selle kohta kiiresti oma seisukoha asevalitsejale esitamiseks.

Nagu peavalitsuse departemangu toimiku dokumentidest näha, olid suhted Stavropoli kubermangu võimude ja Kazinka-Podgornaja eestlaste vahel 1872. aasta kevadeks üsna teravad ning suveks olid teravnenud ka eestlaste suhted asevalitseja pea-

[183]CHA.12.11.378, l. 108, ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/kasinka_18721215.pdf.

valitsusega. Dokumente, millest tuleks välja, et võimud olukorrale lahendust otsisid, peavalitsuse departemangu toimikus ei ole. Ühest Krasnodari arhiivist leitud dokumendist[184] nähtub, et Kaukaasia asevalitseja isiklikult tegeles sellega, kui ta uuris Kubani oblastist läbi sõites — nähtavasti peagi pärast seda, kui eestlased olid talle septembris palvekirja esitanud — Kubani oblasti ülemalt võimaluste kohta asustada need eestlased Kubanimaale.

14. märtsil 1873 esitasid Madis Kurkus, Mark Maddisson, Mihkel Topp ja Hans Klemets 300 Kazinka[185] eesti pere nimel Stavropoli kubernerile palvekirja,[186] milles teatasid, et palvekirja alusel, mille nad Kaukaasia asevalitsejale saatsid, on Kubani oblasti Batalpašinski maakonna ülem eraldanud neile maad Kubanimaa mägipiirkonnas ja seepärast nad enam vilja maha ei külvanud, lootes kiiresti uude kohta asuda, aga Stavropoli kroonupalat ei vabasta neid praegusest elukohast, sest neil on võlad. Nad palusid luba siiski ümber asuda ja tasuda ülesjäänud võlad peale viljakoristust Batalpašinski maakonna ülemale — kui nad vaid saaksid kiiresti vabastustunnistused Naguti vallalt ja Kubanimaal vilja maha külvata, sest vastasel juhul ootab neid ees nälg.

Selle palvekirja peale andis Stavropoli kuberner[187] 19. märtsi 1873. aasta kirjas[188] Pjatigorski maakonna rahusobitajale[189] korralduse selgitada palvekirja esitanud eestlastele, et seadus ei luba neil kogukonnast lahkuda enne, kui nad on oma võlad tasunud, ja seadusest mööda minna ei saa. Ta palus rahusobitajal isiklikult kogukonna koosolekul selgitada, et võlglased ei saa loota võimude toetusele ega leebusele ja peavad tegelema viljakasvatamise-

[184] ГАКК.574.1.1408, l. 3; ümberkirjutus: dokumendid/maruhha_18730421.pdf.

[185] Täpsemalt Kazinka-Podgornaja.

[186] ГАСК.58.1.328, l. 42–43; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/maruhha_18730314.pdf.

[187] Maximilian von der Osten-Sacken (Максимилиан Андреевич фон дер Остен-Сакен), Stavropoli kuberner 1873–1876; aastatel 1873–1881 tõeline riiginõunik, 1874–1881 kammerhärra.

[188] ГАСК.58.1.328, l. 44–45p, ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/maruhha_18730319.pdf.

[189] Vene keeles *мировой посредник*.

ga Kazinkas, kuni nad on oma võlad ära maksnud. Edasi palus ta jälgida, et neile, kellel pole võlgu ja kes soovivad ümber asuda, vabastustunnistuste väljaandmisel takistusi ei tehtaks ning et need, kes peavad võlgade tõttu Kazinkasse jääma, oma majapidamist ära ei laostaks, vaid tegeleksid maaharimise või muude töödega.

29. märtsil 1873 esitasid Madis Kurkus, Mark Maddisson, Mihkel Topp ja Hans Klemets sama sisuga palvekirja uuesti.[190] Selle juurde on ametnik lisanud märkuse, et eestlaste väitel ei ole nad eelmisele palvekirjale mingit vastust saanud. Seekord on palvekirja esitajatelt võetud allkirjaline kinnitus, et nad on ametliku vastuse saanud. Kinnitusele on Madis Kurkuse, Hindrik Ohmbergi ja iseenda nimel eestikeelse märkega alla kirjutanud Jüri Rosenroth.

Nagu nähtub Krasnodari arhiivis säilitatavast dokumendist, mis käsitleb eestlaste asumist Kubani oblasti Batalpašinski maakonda Maruhha ja Kjafari jõe vahelisele alale, saatis Kubani oblasti ülem Tsakni 21. aprillil 1873 kirja[191] sama oblasti maaametile[192]. Ta alustas kirja sellega, et lähtub Kaukaasia asevalitseja soovist, mida suurvürst on väljendanud 1872. aasta läbisõidul: lubada sajal Stavropoli kubermangu Kazinka-Podgornaja perel asuda ümber nende valitud vabale maatükile Batalpašinski maakonnas Maruhha ja Kjafari jõe vahel. Seetõttu tuleb maaametil saata sinna maamõõtja, kes koostaks selle maa-ala täpse plaani ja selle talle esitaks. Edasi tegi Tsakni ettepaneku märkida ajutiselt maha asustamiseks mõeldud ala piirid ning jagada maa peredele kruntideks arvestusega 15 tiinu maad hinge kohta.[193]

Näib, et Kubani oblastis eestlaste röövimise küsimusega keegi ei tegelnud. Eestlaste kaebekiri oli küll Kubani oblasti võimu-

[190] ГАСК.58.1.328, l. 67–69; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/maruhha_18730329.pdf.

[191] Eespool viidatud ГАКК.574.1.1408, l. 3.

[192] Vene keeles *управление межевой частью*.

[193] Eespool mainitud Kubani oblasti ülema 1868. aasta käskkirjade järgi oli Kubani oblasti mägipiirkonnas ette nähtud 30 tiinu maad meeshinge kohta.

dele saadetud, aga nagu on näha Kubani oblasti ülema 10. mai 1873. aasta kirjast[194] Kaukaasia asevalitseja peavalitsuse departemangule, oli eestlaste kaebekiri saadetud edasi Tereki oblastisse,[195] ent kuna Kaukaasia asevalitseja on saatnud asja uurima oma ametniku (s.o Hatissovi), kes on uurimise lõpetanud, tagastasid Tereki oblasti võimud selle kaebekirja.

Kaukaasia asevalitseja peavalitsus ei olnud vist teadlik, et eestlased olid saanud loa Kubani oblastisse asuda, sest 5. juunil 1873 saatis peavalitsuse departemangu asedirektor Stavropoli kubernerile kirja,[196] et eestlaste ümberasumispalve tuleb jätta rahuldamata — peamiselt seetõttu, et nagu Hatissov oma ettekandes kirjutas, on Kazinka tulevikus eestlastele kasulik, eriti pärast seda, kui on valminud Rostovi-Vladikavkazi raudtee, ning kui pärslased aitavad kaevata kaevud ja tehakse muud piirkonna paremaks muutmiseks vajalikud tööd.

Krasnodari arhiivis leidub toimik, mis sisaldab Stavropoli kubermangust Kazinkast Kubani oblastisse Batalpašinski maakonda Maruhha ja Kjafari jõe vahelisele alale asunud eestlaste perenimekirju 6. ja 8. juunist 1873. aastal.[197] Nimekirjades on 142 peret, kellest 96 asus Maruhha jõe kaldale ja 32 Hussa-Kardoniki jõe kaldale (ülejäänute puhul ei ole seda täpsustatud), nende hulgast 14 pere juures on märkus, et nad pole Kazinka kogukonnas ega üldse Stavropoli kubermangus arvele võetud ja ootavad vabastustunnistusi. Kolme pere juures on kirjas, et nad ei ole makse ära maksnud ja 10 pere juures märkus, et maksud on makstud kuni 1873. aastani.

---

[194]CHA.12.11.378, l. 109–109p; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/kasinka_18730510.pdf.

[195]Kuna vaidlusalune vahejuhtum leidis tegelikult aset Tereki oblastis — näib, et eestlased ei saanud sellest aru ja nimetasid asevalitsejale vale oblasti nime.

[196]CHA.12.11.378, l. 112–114; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/kasinka_18730605.pdf.

[197]ГАКК.574.1.1408, l. 22–35; ümberkirjutus ja nimede indeks: ida.aule.ee/dokumendid/maruhha_18730606_perekiri.pdf.

Samas toimikus on 20. augusti 1873. aasta dokument,[198] millel on all Batalpašinski maakonna ülema nimi ja kust võib välja lugeda, et maamõõtja Pohhitonov on oma aruandele lisanud ka ettepaneku muuta eestlaste maa-ala piire ja eraldada eestlastele maatükk A, mis kuulub naabruses asuva Kardonikskaja staniitsa kasakatele. Maamõõtja on leidnud, et kuna seda saab kasutada vaid karjamaana, ei ole kasakatel sellest mingit kasu, aga eestlastel läheb seda ajapikku vaja, kui nad on kohalike oludega täielikult kohanenud ja karjakasvatusega järjele saavad; lisatud on ka joonis. Leitud dokumentidest ei selgu, mis sellest ettepanekust sai.

Toimikus leidub ka dokument,[199] kust on muu hulgas näha, kui palju meeshingi asus ümber Batalpašinski maakonda ilma Kazinkast vabastustunnistust saamata, s.t võimude loata. Selles dokumendis on eestlaste kahte uut asundust Kubanimaal arvatavasti esimest korda ka nimeliselt mainitud: Maruhha jõe kaldale loodud asundus esineb seal korra nimega Maruhskoje ja korra nimega Maruhsko-Estonskoje,[200] Hussa-Kardoniki jõe kaldale loodud asundus aga kannab dokumendis nime "haruasundus Hussa-Kardoniki jõel"[201]. Selle dokumendi järgi oli Maruhsko-Estonskojes 265 meeshinge, nendest 164 ilma vabastustunnistuseta Kazinkast, ja haruasunduses Hussa-Kardoniki jõel 105 meeshinge, nendest 43 ilma vabastustunnistuseta Kazinkast.

---

[198] ГАКК.574.1.1408, l. 43 ja 20; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/maruhha_18730820.pdf.

[199] ГАКК.574.1.1408, l. 48; ümberkirjutus: www.aule.ee/ida/dokumendid/maruhha_1873xx_elanikud.pdf.

[200] Марухское ehk поселок Марухско-Эстонское. Hiljem eestipäraselt Eesti-Maruhha, vene keeles ametlikult ka Марухо-Эстонское (Maruhho-Estonskoje). Sealsamas oli hiljem olemas ka Vene-Maruhha.

[201] Подселок на р. Хусы-Кардоник. Hiljem eestipäraselt Soriküla, eraldi külana vene keeles ametlikult ka Хус(с)ы-Кардоникское (Hussõ-Kardonikskoje), vahel ka Хус(с)а-Кардоник (Hussa-Kardonik) vms. Jõe nime eesosas leiduva *а* asendumine *ы*-ga on seletatav vene keele omastava käände lõpuga.

Kaukaasia asevalitseja peavalitsuse departemangu toimikust aga nähtub, et kuigi Madis Kurkus oli oma perega Maruhsko-Estonskoje asutajate perenimekirjas esimene, jätkas ta juba järgmisel, 1874. aastal ikkagi palvekirjade kirjutamist, mis käsitlesid taas soovi asuda Tereki oblastisse (kuhu eestlased juba olid püüdnud 1872. aasta suvel omavoliliselt asuda). Kaukaasia asevalitseja peavalitsuse riigivarade valitsuse juhataja on saatnud esimesed kolm palvekirja 7. oktoobri 1874. aasta kirjaga[202] peavalitsuse departemangule edasi, sest toimik eestlaste asumise kohta Stavropoli kubermangu oli 26. jaanuaril 1871 peavalitsuse departemangule üle antud. Riigivarade valitsuse juhataja lisas kirjas, et Tereki oblasti ülema kinnitusel Zolskaja ja Gorjatševodskaja staniitsa lähistel vaba maad ei ole. Kirjale on lisatud kolm Madis Kurkuse palvekirja. Dokumentidest võib järeldada, et Kurkus tõenäoliselt ei saanud aru sellest, mida võimuesindajad talle ütlesid, ega sellest, et Stavropoli kuberner ei saa otsustada Tereki oblasti maade eraldamise üle; probleem võis olla ka selles, et seekord oli palvekirju koostanud venelane, kes ilmselt ei saanud täpselt aru, mida Kurkus öelda soovis.

Esimene lisatud palvekiri[203] on kirjutatud 19. septembril 1874 Bordžomis. Madis Kurkus on saatnud selle 300 Eesti- ja Liivimaalt ümber asunud pere nimel Kaukaasia asevalitsejale suurvürst Mihhail Nikolajevitšile.[204] Kurkus meenutab selles, et 14. aprillil 1872 esitas[205] ta Tiflisis asevalitsejale palvekirja, milles palus eraldada eestlastele kroonumaad Georgijevski ringkonnas Zolskaja ja Gorjatševodskaja staniitsade lähistel. Selle palve peale paluti tookord esitada täiendavad andmed ja need ta ka isik-

[202] CHA.12.11.378, l. 116–116p; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/kasinka_18741007.pdf.

[203] CHA.12.11.378, l. 117–118p ja sama kiri veel kord koos märkustega l. 121–121p; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/kasinka_18740919.pdf.

[204] Nähtavasti sõitis Madis Kurkus selle palvekirja üleandmiseks Bordžomisse, kus asus üks asevalitseja residentse.

[205] Arvatavasti eksis Madis Kurkus kuupäevaga: kirjeldatud palvekirja esitas ta 24. märtsil 1872 ja 14. aprillil 1872 esitas ta meeldetuletuse, kus palus sellele palvekirjale vastust.

likult Tiflisis üle andis, misjärel teatati, et tuleb oodata luba, kuid seda ei tulnud. Rahvas otsustas luba ära ootamata uuele kohale ümber asuda, kuid kellegi käsul ajasid kasakad nad sealt ära ja röövisid neid. Selle kohta on ta esitanud kogukonna nimel asevalitsejale tema läbisõidul 1872. aastal palvekirja, kuid selle tulemustest pole talle midagi teada. Ta palub eraldada eestlastele soovitud maa ja nõuda selle juhtumi süüdlaselt välja igale kannatanule tekitatud kahju. Kirjaoskamatu Madis Kurkuse eest on alla kirjutanud Joosep Viller.

Teine palvekiri[206] on kirjutatud 28. septembril 1874 Tiflisis ja saadetud 300 Eesti- ja Liivimaalt ümber asunud eesti pere nimel Kaukaasia asevalitseja peavalitsuse ülemale Nicolayle. Selles palvekirjas kirjutab Madis Kurkus, et esitas 19. septembril Bordžomis asevalitsejale palvekirja selle kohta, et Tereki oblasti Georgijevski ringkonna 4. osakonna ülem on eestlasi kiusanud ja Tereki oblastis Georgijevski ringkonnas on Stavropoli kuberner jätnud eraldamata maa, kuhu neil on lubatud ümber asuda, sest praegune koht ei ole sobiv. Kurkus palub anda sellele, kellele vaja, korraldus, et asi kiiremini edasi liiguks ja ta saaks selle palvekirja asjus resolutsiooni ega peaks kaua Tiflisis elama, sest tal pole selleks raha. Resolutsiooni on tal vaja selleks, et esitada see neile, keda ta esindab. Kirja on kirjutanud ja sellele kirjaoskamatu Madis Kurkuse eest alla kirjutanud erukirjutaja Polštšikov.

Kolmas palvekiri[207] on kirjutatud 3. oktoobril 1874 Tiflisis ja saadetud Kaukaasia asevalitseja peavalitsuse riigivarade valitsuse juhatajale Astafjevile[208]. Selles teatab Madis Kurkus 300 Eesti- ja Liivimaalt ümber asunud eesti pere nimel, et on esitanud Nicolayle palve teatada talle asevalitseja resolutsioon tema palvekirja kohta. Kurkus väidab, et Nicolay on Kurkusele teatanud, et ase-

[206] CHA.12.11.378, l. 121–121p; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/kasinka_18740928.pdf.

[207] CHA.12.11.378, l. 119–120p; ümbekirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/kasinka_18741003.pdf.

[208] Mihhail Astafjev (Михаил Иванович Астафьев; 1821–1884), riigivarade valitsuse juhataja Kaukaasia asevalitseja peavalitsuse juures 1869–1876, Orenburgi kuberner ja Orenburgi kasakate väe ataman 1878–1884; kuni 1879 kindralmajor.

valitseja soovi kohaselt on kõnealune maatükk Georgijevski ringkonnas kasutamiseks eraldatud ja sellest on teatatud Astafjevile 28. septembri 1873. aasta vahekirjas,[209] aga Stavropoli kuberner ei eralda seda maad. Kurkus palub ärakirja Astafjevi korraldusest ja suhtlusest Stavropoli kuberneriga, et Kurkus saaks teda volitanud kogukonnale teada anda talle antud ülesande täitmisest. Taas on Kurkuse eest kirjale alla kirjutanud erukirjutaja Polštšikov.

Järgmise palvekirja[210] on Madis Kurkus kirjutanud 14. oktoobril 1874 Tiflisis Kaukaasia asevalitseja peavalitsuse departemangu juhatajale Suhharevile, taas 300 Eesti- ja Liivimaalt ümber asunud eesti pere nimel. Selles kordab Kurkus eelmiste palvekirjade sisu ja annab mõista, et kui ta vastust ei saa, peab ta selles küsimuses taas asevalitsejat tülitama. Kirjaoskamatu Madis Kurkuse eest on kirjale alla kirjutanud erukirjutaja Polštšikov.

Sellele järgnesid kaks Kaukaasia asevalitseja peavalitsusest saadetud kirja[211] Stavropoli kubernerile.

Esimeses, 16. oktoobril 1874 kirjutatud kirjas palub peavalitsuse departemangu juhataja Suhharev kiiremini vastata 21. detsembril 1872 ja 5. juunil 1873 saadetud kirjadele, milles küsiti arvamust Kazinka küla eestlaste asjus. Teises, kuupäevastamata kirjas on märgitud, et ennast 300 ümber asunud eesti pere esindajaks nimetav Madis Kurkus on esitanud palve asustada tema ja need, keda ta esindab, ümber Tereki oblastisse Georgijevski ringkonda. Tereki oblasti ülem, kellega on selles asjas suheldud, on teatanud, et selles paikkonnas, Zolskaja ja Gorjatševodskaja staniitsade lähedal vaba maad ei ole. Seetõttu palutakse, nagu asevalitseja on heaks kiitnud, Stavropoli kuberneril nendele eestlastele teatada, et nende palve on rahuldamata jäetud. Kirjale on alla kirjutanud Kaukaasia asevalitseja peavalitsuse ülema kohuseid täitev vürst Bagration-Muhranski ning selle on kinnitanud peavalitsuse departemangu juhataja Suhharev.

---

[209] Dokumendis viidatud numbriga kirja selles toimikus ei ole.

[210] CHA.12.11.378, l. 122, 122p ja 123; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/kasinka_18741014.pdf.

[211] CHA.12.11.378, l. 124–125; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/kasinka_18741016.pdf.

Katsed leida 300 eesti perele uus maa-ala sellega veel ei lõppenud. Seda kinnitab Krasnodari arhiivist leitud Põhja-Kaukaasia luteri kogudusi teeninud pastor Karl Treufeldi[212] 25. juuli 1875. aasta kiri[213] Kubani oblasti ülemale, milles pastor teatab, et 300 eesti peret, kellest osa elab Stavropoli kubermangus ning teine osa Kubani oblastis Maruhha ja Zelentšuki[214] jõgede ääres, soovivad luua ühe külakogukonna, kus oleksid luteri kirik ja kool. Neil pole aga maa soetamiseks ega rentimiseks raha, mistõttu nad sooviksid asuda kroonumaale riigitalupoegade õigustes. Nad on kuulnud, et Kubani oblastis Batalpašinski maakonnas Uspenskoje ja Armaviri asunduste ning Volnõi auuli vahel on asustamiseks vaba kroonumaatükk nimega "Suhhaja Kuzma". Treufeld palus endale teatada, kas see vastab tõele ja mis tingimustel eestlased võiksid sinna asuda, või teatada mõnest teisest vabast kroonumaatükist Urupi, Laba või Kubani jõe piirkonnas, kuhu eestlased võiksid asuda.

Kubani oblasti ülem Nikolai Karmakin[215] teatas 14. augustil 1875 oma vastuses[216] pastorile, et vaba kroonumaad pastori osutatud kohtades ei ole, kuid ta ei näe takistusi, kui eestlased valivad endale Kubani oblasti mägipiirkonnas sobiva maatüki — ja eestlastel on selleks soovi korral täielik vabadus.

Samas Krasnodari arhiivi toimikus on veel dokumente, millest nähtub, kui palju ja millist maad oli Maruhha ja Hussa-

---

[212]Karl Gottfried Treufeld (1838–1901), baltisakslane, pastor Põhja-Kaukaasias Stavropoli luteri koguduses ning Vladikavkazis ja Pjatigorskis aastatel 1871–1901, teenis ka ümberkaudseid Kaukaasia eesti kogukondi. Valdas eesti keelt ja olevat olnud eestlaste keskel lugupeetud mees.

[213]ГАКК.574.1.1019, l. 1; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/maruhha_18750725-18750814.pdf.

[214]Nähtavasti eksis pastor siin jõe nimega ja mõtles Hussa-Kardoniki jõge.

[215]Nikolai Karmalin (Николай Николаевич Кармалин; 1824–1900), Kubani kasakate väe ataman ja Kubani oblasti ülem 1873–1884; aastatel 1869–1883 kindralleitnant, alates 1883 jalaväekindral.

[216]ГАКК.574.1.1019, l. 2; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/maruhha_18750725-18750814.pdf.

Kardoniki jõgede äärsete eesti asunduste kasutuses. Kubani oblasti maa-amet vastas 3. novembril 1875 Stavropoli kroonupalati järelepärimisele:[217] Batalpašinski maakonna andmetel on nende kahe asula kasutada maad 2924 tiinu 975 sülda ja metsa 3980 tiinu 1275 sülda. 1876. aasta juunis teatas Kubani oblasti ülem kirjas Batalpašinski maakonna ülemale,[218] et 1873. aastal on maamõõtja eestlastele välja mõõtnud põllumajandusmaad 450 hingele arvestusega 15 tiinu hinge kohta, kokku 6760 tiinu 325 sülda, kuid 11. oktoobril 1875 esitatud aruande järgi on Maruhskoje külas arvel 265 ja Hussa-Kardoniki jõe ääres 105 meeshinge, s.o kokku ainult 370 hinge, mis vastab arvestuslikult 5550 tiinule — teisisõnu on neil 1210 tiinu ettenähtust rohkem põllumajandusmaad. Ta lisas kirjale plaani, kus on kaks varianti ülearuse maa eestlastelt äravõtmiseks, ja palus elanikelt küsida, millise kahest 1210 tiinu suurusest tükist nad soovivad kroonule tagastada.

Kubani oblastivalitsuse 30. juuli 1876. aasta kirjast[219] sama oblasti maa-ametile tuleb välja, et 1873. aastal Maruhha ja Kjafari jõgede vahelisele alale asunud eestlased ei ole ikka veel saanud Stavropoli kubermangust Kazinkast vabastustunnistusi, mistõttu tuleb peatada nendele peredele maatükkide väljamõõtmine seni, kui on lahendatud nende arvelevõtmise küsimus.

Tegelikult said eestlased üsna pea pärast Kazinkast Maruhha ja Hussa-Kardoniki jõgede äärde ümberasumist aru, et nüüd ei ole neil küll enam probleemi veega, kuid on vähe viljakasvatuseks sobivat maad, mistõttu nad pidid seda naaberküla kasakatelt rentima hakkama. Suvel võis rahe viljasaagi hävitada. Seetõttu keerasid väga paljud mägipiirkonda ümber asunud pered otsa ringi ja olid varsti Kazinka-Podgornajas tagasi. Seda kinnitab Rahvusarhiivis olev ülevaade, mis on koostatud Kaukaasia krai sõjaväelise ja tsiviilvalitsuse ülema kantseleis 12. augustil 1886 vastuseks

[217] ГАКК.574.1.1410, l. 2; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/maruhha_18751103.pdf.

[218] ГАКК.574.1.1408, l. 49–49p; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/maruhha_187606.pdf.

[219] ГАКК.574.1.1408, l. 51–52; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/maruhha_18760730.pdf.

Eestimaa kuberneri 16./19. novembril 1885 saadetud ankeetküsitlusele[220], kus kuberner soovis teada, kuidas elavad eestlased Kaukaasias. Kubani oblasti ülema esitatud ülevaates Maruhha ja Kjafari jõgede vahelisele alale asunud eestlaste kohta on kirjas,[221] et 1873. aastal asus sinna 117 peret.[222] 1877. aastal lahkus sealt piirkonnast mujale 30 peret ja 1878. aastal 50 peret ning lahkumine jätkus igal aastal kuni 1885. aastani. Hiljem, nagu nähtub samast dokumendist, rändas sinna 1885. aastal Eesti- ja Liivimaalt juurde 30 peret eestlasi, kes liitusid paigale jäänud peredega. Peale uute elanike lisandumist hakati uuesti kirjutama võimudele palvekirju,[223] et nad asustataks ümber põlluharimiseks sobivamale maale. Eesti- ja Liivimaalt sinna 1880. aastatel tulnud eesti pered ei olnud mägismaal elamisega harjunud. Need, kes olid sinna jäänud 1873. aastast, olid suuresti karjakasvatusele üle läinud. Igatsus põllupidamise järele ei jätnud Maruhha ja Hussa-Kardoniki jõgede ääres elavaid eestlasi aga maha ning 1923. aastal õnnestus neil lõpuks asuda mägedest ümber Kubani tasandikule, kus loodi uued eesti asundused Novo-Estonovskoje ja Banatovskoje.[224]

---

[220]RA, EAA.29.2.2276, lk.28–29p.

[221]RA, EAA.29.2.2276, l. 2p; veebis: www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc=EAA.29.2.2276:6?689,623,2135,2351,0.

[222]Arvatavasti on selles dokumendis kirjas ametlikult, s.t kroonupalatis arvele võetud perede arv ning liikumise aastad on samuti arvelt mahavõtmise aastad. Nende külade asutamisdokumentides oli mäletatavasti nimeliselt kirjas 142 eesti peret.

[223]ГАКК.574.1.1029, l. 4–5; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/maruhha_18830331_palvekiri.pdf; l. 7–8; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/maruhha_18830510-18830513.pdf.

[224]Praeguseks kaardilt kadunud Новоэстоновское ja Банатовское (eestipäraselt Uus-Eesti ja Banatovi). Levinud olid ka venepärased nimed Novo-Estonovka (Ново-Эстоновка) ja Banatovka (Банатовка).

VABASTUSTUNNISTUS JA HINGEMAKS OLID VÄLJARÄNDAJATELE PROBLEEMIKS

Sellest, miks ja kuidas vabastustunnistuste saamine mõnikord aastaid aega võttis, saame teada näiteks Rahvusarhiivi toimikust,[225] mis sisaldab aastatel 1872–1874 Eestimaa ja Stavropoli kubermangude ning Kubani oblasti ametivõimude vahel peetud üsna mahukat kirjavahetust Virumaalt Sompa vallast välja rännanud meeste (Madi Pärkot koos poegade Kareli ja Jüriga, Jüri Krivelkot, Jüri Kristovor, Jaan Steinbärk, Anton Veinberk, Toomas Porkon ja Hindrik Otmas) võlgade kohta. Dokumentidest saab järeldada, et nad rändasid koduvallast välja 1870. aastal ja neil oli väljarändamise ajaks hingemaks tasutud ka 1871. aasta esimese poole eest.

Alutaguse adrakohtunik saatis 23. märtsil 1872 Eestimaa kubernerile kirja,[226] kuhu olid lisatud Sompa valla poolt talle edastatud nõuded eespool nimetatud perede vastu, kes olid ümber asunud Stavropoli kubermangu Kazinka külla. Võla suuruseks on märgitud igal perel 2 rubla 31 kopikat, kahe pojaga Madi Pärkotil aga 6 rubla 93 kopikat. Seejärel saatis Eestimaa kubermangu valitsus 7. aprillil Stavropoli kubermangu valitsusele kirja[227] palvega talupoegadelt võlad sisse nõuda. Stavropoli kubermangu valitsus vastas[228] 30. aprillil 1872, et on teinud võlgade sissenõudmise ülesandeks politseivalitsusele. Kaks kuud hiljem, 28. juunil saatis Eestimaa kubermangu valitsus Stavropoli kubermangu valitsusele meeldetuletuse[229] võlgade sissenõudmise kohta, märkides muu hulgas, et Madi Pärkot ja Jüri Krivelkot on osa võlast Pjatigorski renteisse[230] tasunud. Stavropolist vastati 16. juulil 1872,[231] et asi on sealsele politseivalitsusele edasi antud. Eestimaa kubermangu

[225] RA, EAA.30.5.4703.

[226] RA, EAA.30.5.4703, l. 2 (esimene kahest sama numbriga leheküljest).

[227] RA, EAA.30.5.4703, l. 3–4.

[228] RA, EAA.30.5.4703, l. 5–5p.

[229] RA, EAA.30.5.4703, l. 20–21.

[230] Rentei (*казначейство*) oli riigikassa osakond maakonnas.

[231] RA, EAA.30.5.4703, l. 22–22p.

valitsus saatis 6. detsembril 1872 veel ühe meeldetuletuse, mille peale Stavropoli kubermangu valitsus 20. detsembril 1872 vastas,[232] et on andnud Pjatigorski maakonna politseivalitsusele korralduse võlad sisse nõuda, ning 12. veebruaril 1873,[233] et politseivalitsus nõuab nendelt isikutelt hingemaksu sisse siis, kui nad tulevad juhutöödelt Kazinkasse tagasi, ja lisas politseivalitsusele 18. jaanuaril 1873 esitatud ettekande,[234] milles on kirjas, et 14. juunil 1872 lahkusid nimetatud mehed Kazinka-Podgornajast teadmata kuhu[235] — nagu hiljem selgus, Tereki oblastisse. Kui nad sealt Kazinkasse tagasi toimetati, ei olnud võimalik neilt raha sisse nõuda, sest neil polnud seda. Nad lubasid raha teenida ja sügisel võlad ära maksta, kuid politsei andmetel ei ole nad veel juhutöödelt tagasi tulnud. Politseivalitsus lisas, et ei saa korraldust täita, sest võlgade sissenõudmine nendelt inimestelt ei ole võimalik: nad on äärmises vaesuses, mida oli näha, kui neid Tereki oblastist koos nende varandusega Kazinka külla toimetati, ja kõik see on kubermanguvalitsusele hästi teada. Sellele ettekandele on lisatud ka õiend, kust on näha, et see ettekanne on vastus mitmele Stavropoli kubermangu valitsuse pöördumisele: 30. aprillist, 16. ja 20. juulist ning 20. detsembrist 1872.

Stavropoli kubermangu valitsus saatis 16. mail 1873 Eestimaa kubermangu valitsusele kirja,[236] kus palus täpsustada, millise aja eest hingemaks maksmata on, sest renteil on raskusi selle arvutamisega. 24. mail 1873 kordas Eestimaa kubermangu valitsus hingemaksu sissenõuet.[237] Stavropoli kubermangu valitsus saatis 6. juunil 1873 vastuskirja,[238] milles esitas veel kord pal-

[232]RA, EAA.30.5.4703, l. 8–8p.

[233]RA, EAA.30.5.4703, l. 9–9p.

[234]RA, EAA.30.5.4703, l. 10–11.

[235]Paljud eestlased lahkusid Kazinka-Podgornajast arvatavasti 14. juunil 1872 (vt *Perno Postimees*, nr 13, 29. III 1873, lk 107) Tereki oblastisse, kus nad lootsid saada maad. Sellele järgnenud sündmusi on eestlased ise kirjeldanud eespool viidatud 15. septembri 1872. aasta palvekirjas, vt CHA.12.11.378, l. 110–111p.

[236]RA, EAA.30.5.4703, l. 13–13p.

[237]RA, EAA.30.5.4703, l. 12.

[238]RA, EAA.30.5.4703, l. 16–16p.

ve andmeid täpsustada. Eestimaa kubermangu valitsus palus[239] Alutaguse adrakohtunikul Sompa valla andmeid täpsustada. Adrakohtunik saatiski Eestimaa kubermangu valitsusele andmed,[240] kust on näha, et vald nõudis peredelt hingemaksu 1871. aasta teise poole eest, 1872. aasta esimese ja teise poole eest ning 1873. aasta esimese poole eest, mis teeb neli kuni üheksa rubla pere kohta. Nendest summadest on vald maha arvanud Pjatigorski renteisse tasutud osa, mis tähendab, et perepead olid vahepeal eelmised võlad Kaukaasias ära maksnud. Kahe pere vastu vald enam nõudeid ei esitanud: arvatavasti olid nad vabastustunnistused saanud ja Sompas arvelt maha võetud. Viielt perelt nõudis vald aga vastavalt sellele, kuidas olid maksud makstud enne lahkumist, hingemaksu 1871., 1872. ja nüüd juba ka 1873. aasta eest.

7. novembril 1873 teatas Stavropoli kubermangu valitsus aga vastuseks[241] Eestimaa kubermangu valitsuse 28. juuni kirjale, et võlgu saab nõuda ainult Madi Pärkotilt ja Jüri Krivelkotilt, teistelt nimetatud talupoegadelt pole võimalik võlgu sisse nõuda, sest neid pole Kazinkas, ning lisas[242] 7. jaanuaril 1874, et Madi Pärkot, Toomas Porkon, Jüri Krivelkot ja Jüri Kristovor on peredega Kubani oblastisse ümber asunud.[243] Eestimaa kubermangu valitsus saatis 18. jaanuaril 1874 Kubani oblasti valitsusele kirja,[244] märkides, et Stavropoli kubermangust saadud andmetel on need Eestimaa kubermangule võlgu jäänud pered asunud Kubani oblastisse, ja palus neilt hingemaksud sisse nõuda.

Samuti tegi Eestimaa kubermangu valitsus 23. jaanuaril 1874 Stavropoli kubermangu valitsusele järelepärimise[245] Jaan Steinbärki kohta, kelle nime oli Stavropoli kubermangu valitsus eel-

[239]RA, EAA.30.5.4703, l. 14–15 ja 17.

[240]RA, EAA.30.5.4703, l. 18–19.

[241]RA, EAA.30.5.4703, l. 23–23p.

[242]RA, EAA.30.5.4703, l. 26–26p.

[243]See tähendas eestlaste ümberasumist Maruhha ja Kjafari jõgede vahelisele alale ning seal uute asunduste loomist, millest on kirjutatud siin eespool.

[244]RA, EAA.30.5.4703, l. 24–25.

[245]RA, EAA.30.5.4703, l. 27–27p.

mises kirjas mainimata jätnud, ning sai Stavropolist vastuse,[246] et ka tema on Kubani oblastisse ümber asunud. Seepeale palus Eestimaa kubermangu valitsus 15. veebruaril 1874 Kubani oblasti valitsust ka temalt võlg 1872. aasta I ja II poolaasta ning 1873. aasta I poolaasta eest (kokku 5 rubla 3 kopikat) sisse nõuda.[247] Kubani oblasti valitsus andis 15. aprillil 1874 Batalpašinski maakonna politseivalitsusele korralduse[248] võlg Steinbärkilt sisse nõuda.

Batalpašinski maakonna politseivalitsus kandis 24. juuni 1874. aasta kirjas[249] Eestimaa kubermangu valitsusele ette, et Madi Pärkotilt on võlg sisse nõutud ja summa Stavropoli kubermangu renteisse kantud; Toomas Porkon on juba 1871. aasta esimesel poolel Eestimaa kubermangus arvelt maha võetud ja maksab niisiis oma hingemakse Kazinkasse; Jüri Krivelkoti ega Jüri Kristovori Batalpašinski maakonna elanike hulgas ei olnud. Lisatud on Kubani oblastisse 1873. aasta juunis loodud Maruhskoje eesti asunduse külavanema Madis Kurkuse ja tema abi Jüri Rosenrothi 7. mai 1874. aasta teade,[250] et Jaan Steinbärkilt ei ole võimalik võlga sisse nõuda, sest ta ei ole Maruhskojes ega selle harukülas Hussa-Kardonikis, vaid kuuldavasti hoopis Kazinkas. Kubani oblasti valitsuse 20. juuli 1874. aasta kirjas Eestimaa kubermangu valitsusele on sisuliselt korratud Batalpašinski maakonna politseivalitsuse 24. juuni ettekandes olnud infot.[251] Kazinka külavanem aga teatas 23. septembril 1874, et Jaan Steinbärki Kazinkas ei ole.[252]

Eestimaa kroonupalat saatis 18. novembril 1874 Eestimaa kubermangu valitsusele kirja,[253] et on Stavropoli kroonupalatilt uurinud, kelle korraldusel nõuti Madi Pärkotilt sisse võlg 7 rubla 74 kopikat (mis on esitatud kviitungite järgi tasutud) ja kus ta

[246] RA, EAA.30.5.4703, l. 28.
[247] RA, EAA.30.5.4703, l. 29–30.
[248] RA, EAA.30.5.4703, l. 38–39.
[249] RA, EAA.30.5.4703, l. 32–32p.
[250] RA, EAA.30.5.4703, l. 40.
[251] RA, EAA.30.5.4703, l. 34.
[252] RA, EAA.30.5.4703, l. 41 p
[253] RA, EAA.30.5.4703, l. 44–45.

hetkel arvel on, ning välja selgitanud, et võlg nõuti sisse Eestimaa kubermangu valitsuse nõude alusel, kuid millises kogukonnas Pärkot arvel on, ei selgunud. Seepärast palus kroonupalat kubermanguvalitsusel välja selgitada, millises kogukonnas on Pärkot arvele võetud. Kubermangu valitsus vastas[254] 2. detsembril 1874 kroonupalatile, et Madi Pärkot on edasi arvel Viru maakonnas Sompa vallas.

Rohkem dokumente selles toimikus ei ole.

Stavropoli arhiivist on seni õnnestunud leida säilik 24 vabastustunnistusega 1869. aastast,[255] kuid neid on teistes säilikutes veel.[256]

JÄRELSÕNA

Eesti talupoegade peresid, kes olid aastatel 1865–1872 jõudnud Krimmi või Samara kaudu või otse Eesti- või Liivimaalt Kaukaasiasse Stavropoli kubermangu, oli kümne aasta pärast ehk 1875. aastal Põhja-Kaukaasias umbkaudu 400 peret, kes jagunesid järgmiselt:

Stavropoli kubermangus:

1) Kazinka kogukonnas ∼160 peret (mõned pered Kazinkas, kes ei lahkunud Urupi jõe äärde, Kazinka-Podgornajasse jäänud pered ja pered, kes olid elanud vahepeal mõne aasta Kubani oblastis Maruhha ja Hussa-Kardoniki jõgede ääres ning tulnud tagasi);

Kubani oblastis:

2) Maruhha ja Hussa-Kardoniki jõgede ääres ∼140 peret;

---

[254] RA, EAA.30.5.4703, l. 46.

[255] ГАСК.101.4.31, l. 1–24; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/vabastustunnistused1869.pdf.

[256] Vabastustunnistusi leidub säilikus ГАСК.459.1.1357, mis sisaldab dokumente esimeste Eesti- ja Liivimaalt väljarändajate kohta. Kahjuks ei õnnestunud käesoleva kirjutise autoril korduvatest katsetest hoolimata seda säilikut Stavropolis näha ega sellest koopiaid tellida, sest see on halvas füüsilises seisukorras. Rudolf Vahopskil on õnnestunud see ühel korral 2017. aastal lugemissaali tellida ja kirjutada sellest välja ainult eestlaste nimed.

3) Urupi jõe ääres ∼80 peret;

4) Burnojes ∼10 peret;

Tereki oblastis:

5) Kanovos 18 peret.

Seda, millises asunduses või hoopis mõnes kasakate staniitsas üks või teine pere 1875. aastal tegelikult elas, ei olegi ilmselt võimalik enam kindlaks teha. Osa peresid tuli Kaukaasiast kodumaale tagasi. Mõned pered läksid tagasi sellesse Venemaa paikkonda, kust nad olid Kaukaasiasse tulnud: Samara ja Simbirski kubermangudesse.

Eespool mainitud arhiividest leitud dokumentidest nähtub, et eestlaste väljaränne Põhja-Kaukaasiasse 1860. ja 1870. aastatel kulges ilma võimude üleskutseta ja kaootiliselt, kroonu abi sõiduks ega maksusoodustusi ei lubatud ning Balti kubermangudes üritati väljarännet Kaukaasiasse igati takistada. Väljaränne toimus täielikult perede enda algatusel, kulul ja riskil. Kohapealne kroonu toetus seisnes peale kroonumaa eraldamise üldiselt ainult viljalaenus, mida võimud andsid, sest kartsid eestlaste nälgasuremist, kuid selle tagastamist nõuti juba järgmisel aastal. Kroonumaa eestlastele Stavropoli kubermangus küll eraldati, kuid päris oma asundust soovitud kujul (oma palvemaja ja kooliga) neil sinna esimese aastakümne jooksul luua ei õnnestunud. Esimesed püsima jäänud Kaukaasia eesti külad, kus oli kool ja kirik, suutsid needsamad väljarändajad ametlikult luua alles 1880. aastate algul ehk rohkem kui kümme aastat pärast eestlaste Kaukaasiasse jõudmist. Oma külavalitsuse loomist taotlesid Kubani oblastis Urupi jõe ääres maa ostnud eestlased 1880. aastal. Maruhha ja Hussa-Kardoniki jõgede äärde asunud eestlased taotlesid[257] oma külavalitsust 1882. aastal. Kazinka-Podgornajas eesti külavalitsuse loomise aeg pole seni veel täpselt selgunud, kuid selle küla ametlik moodustamine jäi arvatavasti samuti 1880. aastatesse. Erandiks võib olla Burnoje küla, kuid ka see vajab veel uurimist.

[257] ГАСК.574.1.2501, lk 15–15p; ümberkirjutus: ida.aule.ee/dokumendid/maruhha_18820422.pdf.

Esimese aastakümnega (1865–1875) paljude nendesamade eesti perede ümberasumised Kaukaasias veel läbi ei saanud. Järgmisel aastakümnel (1876–1886) asutasid paljud nendest peredest ning kodumaalt lisandunud pered veel kolm uut eesti asundust Kaukaasias.[258] 1877. aastal asutasid osad varem Kazinka-Podgornajasse, Maruhskojesse ja Hussõ-Kardonikskojesse jõudnud — ja taas edasi rännanud — pered eesotsas Madis Kurkusega Stavropoli kubermangus, kalmõkkide maal Esto-Haginskoje.[259] 1886. aasta juunis võttis 36 perest koosnenud rühm eestlasi eespool nimetatud asundustest, aga peamiselt Esto-Haginskojest, ette väga ränga teekonna üle Kaukasuse mägede peaaheliku ja asutas Taga-Kaukaasias mägedes Estosadoki eesti küla.[260] Sellest teekonnast üle mägede olen kirjutanud mõni aasta tagasi ülevaate ja koostanud arvatava teekonna kaardi (Langebraun 2014). Kazinka-Podgornaja oli ka mõnikord edaspidi vahepeatuseks kodumaalt Kaukaasiasse saabuvatele eestlastele: nii näiteks sai 1886. aastal üks rühm kodumaalt Stavropoli kubermangu rännanud eestlasi loa asuda Taga-Kaukaasiasse Karsi oblastisse (praegu Türgi territoorium), kus nad asutasid Novo-Estonskoje küla.[261] Veeprobleem Podgornajas lahenes ootamatult 28. juunil 1884 ja 14. veebruaril 1885 toimunud maavärinate tagajärjel tekkinud maalihkega, millest said alguse uued allikad. Juba 19. sa-

[258] Aastatel 1882–1885 algas eesti talupoegade väljaränne ka Taga-Kaukaasiasse, kus tekkis mitu eesti asundust.

[259] Vene keeles Эсто-Хагинское, ka Эсто-Хагинск; eestipäraselt Eesti-Haginsk. Praegu Jašalta (Яшалта).

[260] Vene keeles Эстосадок (varemalt ka Эсто-Садок); eestipäraselt Eesti Aiake ehk Eesti Rohuaed. Ilmselt A. H. Tammsaare mälestuste põhjal näib käibivat arvamus, nagu oleks "Punaselageda" (või "Punase-Lageda") sellesama eesti küla rööpnimi, kuid see arvamus ei ole täpne. Punaselageda orus (vene keeles Красная Поляна) olid nii eesti asundus (A. H. Tammsaare nimetatud "Punase Lageda Eesti asundus" ja "Punase Lageda Eesti Aiake") kui ka kreeka asundus, mis oleks A. H. Tammsaare nimetamisviisi järgi olnud "Punase Lageda Kreeka asundus"). Esimese nimi on praegu Estosadok, teise nimi oli varem Romanovsk ja on nüüd Krasnaja Poljana (ja sealgi on elanud eestlasi).

[261] Vene keeles Ново-Эстонское, ka Ново-Эстонка; eestipäraselt Uus-Estonia.

jandi lõpul oli Podgornaja suurim Kaukaasia eesti asundus, kus oli üle tuhande elaniku. Eestlasi elab seal tänapäevani.

Autori 2014. aasta sõitu Stavropoli arhiivi ja 2016. aasta sõitu Samara arhiivi toetas Rahvuskaaslaste programm.

Kirjandus

L a n g e b r a u n, Leeni 2014. Ajalooline eestlaste teekond üle Kaukasuse mägede (Burna — Eesti Aiake). Vt www.aule.ee/ida/kirjutised/langebraun2014.pdf

P a l u (P a l l o), Kristjan 1897. *Esimesed Eesti väljarändajad ehk 40 aastat Saamaras.* Jurjev: K. Palu

P l o h h o t n j u k 1998 = Плохотнюк Т. Н. Образование немецких колоний на Северном Кавказе. — *Миграционные процессы среди российских немцев: исторический аспект. Материалы международной научной конференции. Анапа, 26–30 сентября 1997 г.* Москва: Готика, с. 109–133

V a s s a r, Artur 1975. *Uut maad otsimas: Agraarne ümberasumisliikumine Eestis kuni 1863. aastani.* Tallinn: Eesti Raamat

LEENI LANGEBRAUN (sündinud 1965. aastal Sulevi külas Abhaasias) on lõpetanud Tartu Ülikooli füüsikuna 1987, Rahvusarhiivi IT osakonna juhataja 2001–2007, praegu Maanteeameti strateegilise planeerimise teenistuse teeandmete digitaalkogu arendusjuht; Ajatunnetus OÜ juhatuse liige.

Lisa

SIINSES ÜLEVAATES MAINITUD EESTI TALUPOEGADE NIMED KOOS PÄRITOLUANDMETE JA VIIDETEGA

Nimi	Kihelkond, mõis/vald	Viide	Märkused
All, Laar	Kodavere khk, Alatskivi	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1865.2.27/6:28?315,734,865,70,0 www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1256.1.624:6?42,271,835,79,0	Dokumendis Галъ
Alman, Mart	Jõhvi khk, Jõhvi	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1226.1.294:5?170,446,512,62,0	Dokumendis Олманъ
Arro, Jaan	Kodavere khk, Alatskivi	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1865.2.27/6:80?436,587,753,83,0	Eelneva vend; dokumendis Андре
Arro, Karl	Kodavere khk, Alatskivi	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1865.2.27/6:79?498,1652,698,67,0	Järgmise vend; dokumendis Аррy
Bode, Siim	Järva-Madise khk, Albu	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1864.2.X-234:85?682,949,599,77,0 www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1234.1.142:12?145,341,696,85,0	Dokumendis Подамъ
Falkman, Hans	Järva-Madise khk, Ahula	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1234.1.142:220?130,222,722,75,0	Dokumendis Вальдманъ
Gottfried, Juhan	Rõuge khk, Rõuge	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1268.1.405:103?90,1176,490,65,0	
Haugas, Karl	Põlva khk, Väimela	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1865.2.67/9:36?460,953,851,78,0 www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1267.1.292:12?113,404,396,61,0	Järgmise poeg
Haugas, Peeter	Põlva khk, Väimela	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1865.2.67/9:36?269,913,1043,82,0 www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1267.1.292:12?54,243,312,77,0	Eelneva isa
Jürrissohn, Kustas	Järva-Madise khk, Albu	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1864.2.X-234:83?572,733,692,99,0 www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1234.1.142:33?160,329,646,80,0	
Kangur, Mihkel	Tartu-Maarja khk, Kavastu	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1865.2.124/7:29?295,1204,838,61,0 www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1256.1.624:216?92,480,495,60,0	
Kerstenson, Mart	Põltsamaa khk, Pajusi	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1168.1.210:38?169,498,545,62,0	Dokumendis Кестерсонъ
Kiislar, Johan	Räpina khk, Meeksi	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1865.2.73/2:16?284,1019,874,61,0	Järgmise isa; dokumendis Кислеръ

Kiislar, Peeter	Räpina khk, Meeksi	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1865.2.73/2:16?485,1121,672,68,0	Eelneva poeg; dokumendis Кислеръ
Klemets, Hans	Jõhvi khk, Jõhvi	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1226.1.294:46?140,874,820,69,0	
Korri, Johannes	Kodavere khk, Alatskivi	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1865.2.27/6:82?485,676,676,69,0	Järgmise pojapoeg; ka Kori
Korri, Karl	Kodavere khk, Alatskivi	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1865.2.27/6:81?342,1525,887,106,0	Eelneva vanaisa; dokumendis Кори
Kraap, Jaan	Ridala khk, Kiltsi	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1249.1.163:24?191,1754,697,108,0	Järgmise vend
Kraap, Tõnis	Ridala khk, Kiltsi	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1249.1.163:24?196,1557,651,99,0	Eelneva vend
Kristovor, Jüri	Jõhvi khk, Sompa	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1226.1.290:29?196,719,615,58,0	
Krivelkot, Jüri	Jõhvi khk, Sompa	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1226.1.290:27?243,970,531,54,0	
Kruuts, Karl	Kodavere khk, Alatskivi	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1865.2.27/6:44?304,598,863,72,0 www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1256.1.622:52?91,637,418,38,0	
Kurkus, Madis	Jõhvi khk, Pagari	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1225.1.193:46?27,764,680,67,0 ida.aule.ee/muu/inimesed.html #madis_kurkus	
Käärt, Madis	Jõhvi khk, Voka	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1864.2.X-172:268?209,1211,1007,52,0 www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1226.1.286:75?243,479,803,73,0	
Laar, Peeter	Tartu-Maarja khk, Kavastu	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1865.2.124/7:27?76,838,1148,68,0	
Lauga, Ado	Põlva khk, Joosu	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1865.2.67/9:7?470,1191,850,221,0 www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1865.2.66/1:21?203,1152,934,141,0 www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.3147.1.184:123?178,520,950,84,0	Dokumendis Адамъ Лаугъ
Lensmann, Jüri	Keila khk, Rannamõisa	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1864.2.X-153:252?417,727,891,72,0	Dokumendis Ленцманъ
Lippart, Tõnu	Põltsamaa khk, Tapiku	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1865.3.246/3:12?309,573,859,53,0 www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= elk.8.0.72:158?226,1418,616,96,0 ida.aule.ee/muu/inimesed.html#tonu_lippart	

Maddisson, Mark	Vändra khk, Viluvere	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1865.3.296/2:6?261,1230,955,121,0 www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1284.1.562:64?1256,935,443,51,0	
Maido, Karl	Maarja-Magdaleena khk, Kudina	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1258.1.151:106?997,690,640,113,0	
Mellikov, Peeter	Pärnu khk, Sauga	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1865.3.235/2:59?144,807,1275,89,0 www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1279.1.145:132?20,676,661,50,0 ida.aule.ee/muu/inimesed.html #peeter_mellikov	
Nahkor, Mats	Pilistvere khk, Kõo	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1865.3.224/5:80?236,779,1033,74,0 www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.3144.1.133:81?156,1343,810,60,0	Dokumendis Нахкуръ
Ohmberg, Hindrik	Simuna khk, Muuga	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1229.1.169:21?378,2696,2208,180,0	Dokumendis Ombärk
Otmas, Hindrik	Jõhvi khk, Tammiku	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1864.2.X-172:108?185,897,1072,113,0 www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1226.1.292:93?153,1346,636,64,0	Revisjonis Ottmus
Paap, Joannes	Kodavere khk, Alatskivi	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1256.1.624:114?148,1277,529,93,0	Dokumendis Іоганъ Паль
Palvader, Peeter	Karula khk, Karula	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1865.2.22/9:93?134,1312,1022,88,0 www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1297.1.665:349?15,846,645,63,0	Järgmise isa
Palvader, Peeter	Karula khk, Karula	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1865.2.22/9:93?326,1373,834,78,0 www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1297.1.665:349?122,973,707,68,0	Eelneva poeg
Peri, Juhan	Jõhvi khk, Jõhvi	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1226.1.294:80?169,1278,712,72,0	Dokumendis Перу
Porkon, Toomas	Jõhvi khk, Jõhvi	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1226.1.294:90?199,494,553,45,0	Dokumentides Поркаль, Porkol
Põltsama, Margus	Kodavere khk, Alatskivi	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1865.2.27/6:97?300,1606,977,127,0 www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1256.1.615:26?1205,1605,1093,260,0	Ka Põldsam, Polzama
Pärkot, Jüri	Jõhvi khk, Sompa	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1864.2.X-172:154?636,1125,654,75,0 www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1226.1.290:43?181,812,566,59,0	Järgmise vend
Pärkot, Karel	Jõhvi khk, Sompa	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1864.2.X-172:154?635,1088,654,65,0 www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1226.1.290:43?215,736,532,58,0	Järgmise poeg

Pärkot, Madi	Jõhvi khk, Sompa	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc=EAA.1864.2.X-172:154?275,934,1012,93,0 www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc=EAA.1226.1.290:43?143,370,662,65,0	Eelmiste isa
Raudler, Jaan	Koeru khk, Väinjärve	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc=EAA.1864.2.X-244:429?474,1018,871,69,0 www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc=EAA.1236.1.191:201?154,586,810,79,0	Revisjonis Raudlerberg
Rauk, Mihkel	Pilistvere khk, Kabala	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc=EAA.1865.3.224/4:91?297,1222,968,57,0 www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc=EAA.3444.1.127:191?350,2550,901,131,0	Dokumendis Роукъ
Rausberg, Madis	Järva-Jaani khk, Kuusna	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc=EAA.1864.2.X-239:371?302,1445,919,114,0 www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc=EAA.1236.1.190:28?66,946,933,86,0	
Reisman, Andres	Põltsamaa khk, Pajusi	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc=EAA.1168.1.210:121?231,1109,513,90,0	
Rengevits, Mart	Järva-Madise khk, Albu	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc=EAA.1864.2.X-234:79?676,1540,627,61,0 www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc=EAA.1234.1.142:87?199,1293,481,51,0	
Rosenroth, Jüri	Simuna khk, Rohu	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc=EAA.1229.1.169:100?612,4202,4573,172,0	
Sammel, Adam	Kodavere khk, Alatskivi	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc=EAA.1865.2.27/6:92?282,831,956,94,0	Dokumendis Самуель
Seimann, Heinrich	Kuusalu khk, Kolga	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc=EAA.1864.2.X-100:8?240,920,1088,236,0	Krahv Stenbocki endine kammerteener; dokumendis Зейманъ
Steinbärk, Jaan	Jõhvi khk, Sompa	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc=EAA.1864.2.X-172:149?379,1290,899,78,0 www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc=EAA.1226.1.290:55?225,1018,529,58,0	
Taldrik, Kotre	Sangaste khk, Sangaste	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc=EAA.1865.2.97/2:112?137,864,1006,73,0 www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc=EAA.1298.2.13:203?1348,457,944,85,0	Järgmise kahe isa
Taldrik, Paap	Sangaste khk, Sangaste	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc=EAA.1865.2.97/2:112?588,1015,391,61,0 www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc=EAA.1298.2.13:203?1509,858,413,82,0	Eelneva poeg; dokumendis Pawel
Taldrik, Vidrik	Sangaste khk, Sangaste	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc=EAA.1865.2.97/2:112?608,965,356,60,0 www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc=EAA.1298.2.13:203?1491,783,432,76,0	Eelneva vend; dokumendis Фридрихъ
Tint, Joosep	Kodavere khk, Alatskivi	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc=EAA.1865.2.27/6:86?308,597,468,85,0	Järgmise lell

Tint, Peeter	Kodavere khk, Alatskivi	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1865.2.27/6:85?305,1731,698,70,0	Järgmise poeg
Tint, Toomas	Kodavere khk, Alatskivi	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1865.2.27/6:85?312,1658,873,100,0	Eelneva isa; dokumendis Тимофей Тинтъ
Thomasson, Jüri	Tallinn	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1864.2.X-398:4?1253,180,765,144,0	Dokumendis Томсонъ
Toomberg, Jaagup	Jõhvi khk, Jõhvi	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1226.1.294:141?133,179,706,59,0	
Topp, Mihkel	Ridala khk, Ahli kirikuvald	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1864.2.X-343:7?285,721,870,87,0 www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1249.1.163:82?128,318,880,86,0	
Vatsel, Jakob	Koeru khk, Raigu	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1236.1.191:152?88,1176,849,63,0	Dokumendis Вотцель
Veinberk, Anton	Jõhvi khk, Ereda	www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc= EAA.1226.1.290:142?118,846,782,71,0	

Tabelis on kasutatud A. Aule koostatud ülevaateid Kaukaasia asunike päritolu kohta: ida.aule.ee/dokumendid/kaana_18670607.pdf (l. 3); ida.aule.ee/dokumendid/maruhha_18730606_ perekiri.pdf (l. 14–23); ida.aule.ee/dokumendid/livoonia_18740724_asutajad.pdf (l. 6–9).

ARVUSTUS

SUURE UNISTUSE TÄITUMISEST

Raimo Pullat. *Tallinna arhiivi tagasitoomisest Saksamaalt*. Tallinn: Estopol OÜ, 2018. 95 lk.

Sõdade ajal on olnud tavaks, et vallutatud maadelt viiakse sõjasaagina kaasa ka arhiivimaterjale või evakueeritakse neid väidetava võimaliku hävingu eest. Raimo Pullat läheb oma mälestusteraamatus sellest laiemast teemast teadlikult mööda ja viitab vaid oma kolleegi Lea Kõivu uurimusele (Kõiv 2008).

1944. aasta 9. märtsi Nõukogude õhurünnakus hävisid Rüütli tn 8/10 arhiivihooned koos seal säilitatud materjalidega. Tallinna linnaarhiivi ühe osa ja Riigiarhiivi valitud arhivaalide äraviimise kohta Saksamaale 1944. aastal sai arhiivivolinik Arnold Soom Saksa võimudelt korralduse 7. juunil 1944. aastal. Evakueerida tuli Tallinna arhiivi kõik ajaloolised dokumendid kuni 1870. aasta linnaseaduseni, ära viidi 187 meetrit ehk 171 kasti arhiivimaterjale, ligi 1700 ürikut, mis moodustas kaks kolmandikku tollasest arhiivist (lk 27). Nende arhivaalide evakueerimise aktile kirjutati Tallinnas alla 14. juunil 1944 (vt dokumendi koopiat lk 28). Selle lõpus on kirjas: "Evakuatsioon ei puuduta omandiõiguse küsimust ja välja antud dokumentaalmaterjalid tagastatakse Tallinnale mitte hiljem kui pärast käesoleva sõja lõppu ning lülitatakse jälle Tallinna Linnaarhiivi koosseisu."

Kuna Raimo Pullat tegeles aastakümneid just Tallinna linnaarhiivi dokumentide Saksamaalt Eestisse tagasitoomisega, teab ta hästi, kuidas ja millistel asjaoludel suur osa Tallinna linnaarhiivist Saksamaale ja sealt tagasi koju jõudis, seega on tal infot, millest suurt osa meie nooremat uurijatel ei õnnestuks enam saada. Ka oli tal selle töö käigus võimalus aastakümnete jooksul isiklikult kohtuda paljude kõrgete ametnike ja ajaloolastega nii Moskvas kui ka Saksamaal, kes nüüdseks on meie hulgast juba lahkunud. Seega ühendab kõnealune teos arhiivides talletatud dokumentide uurimise mälestuste (ja mälestuste mälestuste) kasutamisega. Autor on omaenese mälestuste kirjapanemisel olnud optimist, sest ta loodab Saksamaa Liitvabariigi välisministeeriumi poliitilise arhiivi tollase asejuhataja Elke von Boeselageri 28. oktoobril 2008. aasta kirjale toetudes: "Veel jääb mõni aasta oodata, kuni Saksamaa välisministeeriumi poliitiline arhiiv avab oma ukse asjast huvitatud nooréma-

tele kolleegidele, kes looks sellest keerulisest ajaloolisest sündmusest veelgi täielikuma pildi" (lk 79). Olen ise nimetatud arhiivis mõni aasta tagasi mitu kuud tööd teinud ja nii optimistlik enam siiski poleks. Olin küll väga lootusrikas 1990. aastate algul, kui Saksamaal kuulutati välja uus ajastu, mis pidi andma ka uue panuse Teise maailmasõja uurimisse ja lõpetama protsessi, mida on nimetatud denatsifitseerimiseks. Selle käigus lubati uurijatele avada palju avaramalt arhiivide uksed, et rahvusvaheline uurijaskond saaks neisse kogutud materjale kasutada. Tegelikkus nii roosiliseks pole kujunenud. Suurtele avalikustamise lubadustele leiti vastukaaluks kaval bürokraatlik võte — isikuandmete kaitse, mis võimaldab arhiiviametnikel "vajaduse korral" kustutada uurija huvi, keeldudes toimikuid välja andmast väitega, et neis on mingid isikuandmed, mida võib näha alles aastakümnete pärast, või öeldes, et just sel korral pole uurijale toimik kahjuks kättesaadav.

Ajaloolased rõõmustavad igasuguste mälestuste üle, mis on kirja pandud, või veelgi parem, avaldatud. Seetõttu on ka Raimo Pullati mälestusraamatu ilmumine meie kultuuri ja ajalooteaduse jaoks väga oluline. Ehkki teos ise pole kuigi mahukas, on selles koos lausa mitu raamatut. Peale Tallinna linnaarhiivi ajaloo esitatakse mitmeid huvitavaid ajaloopilte, mis rikastavad meie teadmisi lähiajaloost üldiselt. Teoses kirjeldatu on üks oluline osa ajaloolase Raimo Pullati eluloost, see on ühe meie ajalooteaduse ajaloo osa kirjeldus, ka Tartu ülikooli ajaloo osa, meie teadusbürokraatia ja teaduste akadeemia ajaloo osa, see on Eesti teadlaste teadussuhete lugu Moskva ja Saksamaaga, ühtlasi on siin viiteid Nõukogude välisministeeriumi osale impeeriumi teadlaste välissuhetes, baltisakslaste rollile meie ajalooteadlaste saatuses ning nende hoiakutele Tallinna linnaarhiivi materjalide vahetamisel Nõukogude Liitu sõjasaagina viidud Bremeni, Hamburgi ja Lüübeki linna arhiivide vastu. Huvitava seigana on mainitud, et Tartu ülikooli rektor Arnold Koop oli huvitatud sellest, et Tartu ülikooli professorina töötanud Raimo Pullat võtaks enda peale ka Tartu ülikooli Voroneži jäänud varade tagastamise korraldamise (lk 24). Pullat oli aga enda südameasjaks teinud oma sünnilinna Tallinna linnaarhiivi varade tagastamise ja leidnud motivatsiooni suhelda Saksamaa Liitvabariigi kolleegidega, nii ajaloolaste, arhivaaride kui ka arhiiviametnikega ja isegi diplomaatidega, saades sellega ühtlasi võimaluse viibida sageli Saksamaal. See oli aga Nõukogude teadlasele suur privileeg, kuna enamuse teadlaste jaoks jäid just juhtivad kapitalistlikud riigid kättesaamatuks, sest impeeriumis olid olemas väga kindlad limiidid, mille järgi Moskva ametnikud jagasid teadlastele nii välismaale sõidu lubasid kui ka raha teadustööks. Seega on ka Pullati valiku langemine Saksamaa kasuks igati mõistetav.

Teatud asjad toimuvad ajaloos ka seetõttu, et asjaolud nii lihtsalt kujunevad. Raimo Pullati valikud oleksid olnud teistsugused, kui tema ees poleks sulgunud ajaloo instituudi uksed (akadeemik Viktor Maamäe (1917–2005) otsused tema suhtes aspirantuuri lõpetamisel), mille tulemusena ta noore ajaloolasena sattus seltskonda, kus olid ees inimesed, kes peensusteni teadsid, kuidas Tallinna linnaarhiivi varad Saksamaale olid viidud — Rudolf Kenkmaa (1898–1975), Voldemar Miller (1911–2006), Hendrik Allik (1901–1989). Pullat osutab sel puhul omaenda väiksele artiklile "Linn arhiivita jääb ajaloota" (*Rahva Hääl*, 25. III 1965), mis oli sündinud just Rudolf Kenkmaa juures Tallinnas Nõmmel, kus noor ajaloolane sai rohket õpetust vanematelt kolleegidelt. Nemad soovisid loomulikult linnaarhiivi tervikuna jälle Tallinnas näha, kuid olid vahepealsete repressioonide tõttu nii palju läbi elanud, et neil ei jätkunud energiat ja tuli loota vaid nooremale kolleegile — uutele põlvkondadele ja soodsamatele aegadele.

Raimo Pullat tuletab oma teoses meelde nende inimeste tööd, kes tegid palju selle heaks, et arhiiv Saksamaalt lõpuks Tallinna jõudis. Ta tänab ENSV TA presiidiumi üldkogu eesotsas president Karl Rebasega, linnapäid Harri Lund ja Albert Norakut, samuti Lennart Merd ja Vaino Väljast moraalse toetuse eest. Tänatavate hulgas on ka NSVLi Bonni suursaatkonna nõunik Igor Maksimõtšev, välisminister Eduard Ševardnadze, suursaadik ja välisministri esimene asetäitja (1991) Juli Kvitsinski, diplomaat ja publitsist Valentin Berežkov; erakorraline ja täievoliline suursaadik, UNESCO peadirektori Federico Mayor Zaragosa erinõunik Vladimir Lomeiko jt. Saksamaa poolelt tänab autor Roland Seeberg-Elverfeldti, Saksamaa Liiduarhiivi presidenti Johannes (Hans) Heinrich Boomsi, Euroopa Ajaloo Instituudi (Mainz) direktorit Karl Otmar vabahärra von Aretini, professor Klaus Friedlandi, dr Wilhelm Lenzi jt, kes osalesid eri moel selles keerulises arhiivide vahetuse protsessis. Ta tänab ka Edda-Carry Vendlat, kes Tallinna linnaarhiivi direktorina aastail 1962–1989 juhatas arhiivi hoonestiku restaureerimist Tolli tänaval, mistõttu oli arhiivil korralik kodu, kuhu tagastatavad materjalid paigutada.

Raimo Pullat kirjeldab, kuidas Tallinna linnaarhiivi varade tagasisaamine Saksamaalt oli seotud suure poliitikaga. Seda diplomaatilist puslet, mida sel ajal Nõukogude Liidu lagunemine ja Saksamaa taasühendamise käigus lahendati, oleks vaja tulevikus veelgi rohkem käsitleda. Meenutan siinkohal näiteks omaenda kohtumist Saksamaa diplomaatias väga olulist osa mänginud professor Boris Meissneriga Kölnis, kes mulle omavahel poetas, et isegi minu elueast ei pruugi jätkuda, et ära oodata selliste salaarhiivide avanemist, kust ilmnevad ka 1980. aas-

tate lõpul suurriikide vahel sõlmitud "uued salalepingud" Saksamaa teemal, mis pidid siis aitama kunagiste kurikuulsate salalepingute ehk 1939. aasta Stalini ja Hitleri pakti tehtut leevendada ja parandada.

Eesti ajalooteaduse olukorda tugevasti muutev sündmus toimus 2. oktoobril 1990. aastal Koblenzis, kui allkirjastati Tallinna linnaarhiivi varade üleandmise ja vastuvõtmise akt. Sellest on olemas ka fotod, millel Saksamaa poolelt annavad dokumendile allkirja liiduarhiivi president Friedrich P. Kahlenberg (1935–2014) ja arhiivinõunik Wilhelm Lenz, Eesti poolelt (sel ajal veel ametlikult NSV Liidu poolelt) Raimo Pullat ning selleks hetkeks neli kuud Tallinna linnaarhiivi direktori ametis olnud Jüri Kivimäe. Kivimäe oli see, kes juhtis tagasisaadud arhivaalide taas riiulitele panemist Tallinnas pärast 7. oktoobrit — 3930 säilikut, lisaks 1605 ürikut (lk 74) — ning tema osaks jäi ka uue põlvkonna keskaja linnaajaloolaste kasvatamine, kes seda hinnalist arhiivi viimastel aastakümnetel Eestis usinalt on kasutanud. Jääb veel lisada, et 10. oktoobril 1990. aastal anti ka Moskvasse viidud Bremeni, Hamburgi ja Lüübeki arhiiv sakslastele tagasi. Raimo Pullat kirjutab: "Täna me kahjuks ei tea, mida homne päev selles rahutus maailmas toob. Omalt poolt sooviksin väga, et ajalugu oleks praegusel keerulisel ajal tuleviku õpetaja ja et sellised traagilised kultuurivaenulikud sündmused enam kunagi ei korduks!" (lk 79). Olen minagi kindlalt samal seisukohal.

2000. aastal meenutas Tallinna linnaarhiivi praegune asedirektor Lea Kõiv arhiivi tagasitoomist Saksamaalt juba kümneaastase vahemaa tagant (2002). Raimo Pullati mälestusteraamatu üheks sõnumiks võiks olla meenutada, et see toimus lausa juuspeenel hetkel ning hiljem poleks see ehk enam teostunud. 2. oktoober 1990 Koblenzis tähendas ju ka seda, et samal ajal valmistuti Saksamaa tollases pealinnas Bonnis juba millekski palju suuremaks — 3. oktoober 1990 sai Saksamaa taasühendamise päevaks. Akadeemik Mart Saarma on selle Eesti jaoks erakordse sündmuse kohta kirjas Raimo Pullatile 14. juunist 2017 tabavalt märkinud: "Tallinna arhiivi tagasitoomine on minu arvates viimase kolmekümne aasta suurim kultuurisaavutus. Nüüd ei saaks seda mingi raha eest. Hetk oli unikaalne…" (lk 77). Kas pärast Saksamaa taasühendamist oleks Saksamaal ja NSV Liidul olnud huvi ja "aega", et tulla kohe arhiivide vahetamise teema juurde, selle üle võib vaielda, kuid selline vaidlus ei viiks kuhugi.

Raimo Pullati lopsakas keeles kirjutatud mälestused on aga tegelikkus ja ajaloolase isiklikus arhiivis säilitatavate dokumentide publikatsioonid tema raamatus on väärtuslik allikmaterjal, et uurida nii meie ühe tähtsama arhiivi ajalugu kui ka Eesti lähiajalugu tervikuna.

Kõnealune väga huvitav teos on pühendatud Eesti Vabariigi 100. aastapäevale.

Kirjandus

K õ i v, Lea 2002. Kümme aastat Tallinna Linnaarhiivi varade Saksamaalt tagasitoomisest. — *Vana Tallinn*, 12 (16). Tallinn, lk 195–199

K õ i v, Lea 2008. Tallinna Linnaarhiiv 1941–1944. — *Ex archivo civitatis: Tallinna Linnaarhiivi ajaloost*. (Tallinna Linnaarhiivi toimetised 12.) Koost. Lea Kõiv. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, lk 140–176

Peeter Järvelaid

PEETER JÄRVELAID (1957) on lõpetanud Tartu Ülikooli õigusteaduskonna 1981, filosoofiadoktor õigusteaduse alal 1990. TÜ õigusteaduskonna õppejõud 1981–1997, sh Eesti õiguse ajaloo korraline professor 1992–1997; Tallinnas Akadeemia Nord õigusajaloo ja võrdleva õiguse professor 1997–2008; Tallinna Ülikooli õigusakadeemia õigusajaloo ja võrdleva õiguse korraline professor 2010–2017, TLÜ õigusteaduskonna õppejõud ja Põhja-Tallinna linnaosa vanem a-st 2019; justiitsministeeriumi nõunik 1997–2000; Sisekaitseakadeemia rektor 2003–2005, Eesti Mereakadeemia rektor 2006–2007. *Akadeemias* on ta avaldanud artikli "Ilmar Tammelo kujunemislugu teadlaseks ja tema varased tööd" (2009, nr 8, lk 1564–1590), järelsõna Artur-Tõeleid Kliimanni artiklile (1999, nr 2, lk 257–275) ning viis arvustust.

ABSTRACTS

LAURITS LEEDJÄRV. **The lonely Earth**

Since 1995, more than 4100 exoplanets or planets belonging to other stars have been found. According to calculations, there can be at least 200 billion planets in our home galaxy or the Milky Way; about 10 billion of them are at such a distance from their mother star that they might have liquid water. Water makes the emergence of life possible. Still, until now there is no firm proof about life outside the Solar System. Although our methods of searching for life are primitive, one of the reasons for the lack of results is that the Earth really is the only planet inhabited by higher forms of life (plants, animals, humans) in our near surroundings or even the whole Milky Way. In 2000, the US scientists Peter Ward and Donald E. Brownlee published the book Rare Earth *where they posed the hypothesis that primitive (unicellular) life forms can be more broadly spread than we have imagined, but for the emergence of complicated life like on Earth, an extremely extraordinary improbable coincidence of astronomical and geological circumstances is necessary. The main circumstances are (1) the right location in the right type of galaxy, (2) the right distance from a suitable star, (3) stable, nearly circular orbit around the Sun, (4) suitable configuration of planets in the Solar System, (5) a solid planet of the right size, (6) internal structure of the Earth and plate tectonics, and (7) the existence of a relatively large Moon. Within nearly twenty years since the publication of the book, the lonely Earth hypothesis has been neither more firmly proved nor refuted. More recent astronomical data include proofs of both the uniqueness and the ordinariness of the Earth. Anyway, we should take care of our home planet, as the humankind may bear the responsibility for the preservation of complicated life in the whole Milky Way or even in the whole Universe.* (Auth.)

MENDEL BALBERYSZSKI. **In the concentration camps of Estonia. II**

We publish the chapter dealing with Estonia from Mendel Balberyszski's book Stronger than Iron: The Destruction of

Vilna Jewry 1941–1944: An Eyewitness Account. *In his memoirs, Mendel Balberyszski (1894–1966) provides a detailed record of the life of Vilnius Jews from the arrival of Germans and destruction of ghettos to sufferings in camps situated in Estonia and the survival of a few. Mendel and his son Theodore (1931) were among the approximately one hundred survivors of the massacre at Klooga concentration camp on 19 September 1944. The survived father and son travelled from Klooga to Vilnius and from there to Poland where they met the other living members of the family. Soon, all of them left for Australia. Mendel Balberyszski wrote the original Yiddish version of the book in the 1950s, and it was published in Israel in 1967. In it, he describes the life of Vilnius Jews from 1938–1944. The somewhat shortened English version published in 2010 deals with the period from June 1941 to September 1944.* (Edit.)

TOURAJ DARYAEE. **Religions of the empire: Zoroastrians, Manichaeans, Jews and Christians. II**

The author deals with the religions of the Sasanian or New Persian state. In the previous issue, he concentrated on the intellectual history of Zoroastrianism, its "orthodox" trend. Now, he turns to the realm of popular religion which had certain characteristics the priests probably tried to curtail. Popular religion also included white and black magic, and some of its artefacts are seal-amulets and incantation bowls, the greatest number of which come from Mesopotamia and the surrounding region where there is evidence of this type of practice from the Neo-Assyrian and Babylonia period, but their prominence in the Sasanian period is from the fifth to the eighth century CE.

Considering religious diversity, one should take into account variations for the different parts of the empire — the north which still held to pre-Zoroastrian Iranian ideas mingled with Sasanian Zoroastrianism; the south-east which was probably also influenced by Buddhism and Hinduism; and the West influenced by Hellenism, Semitic religious traditions in Arabia, Syria and Mesopotamia, as well as Judaism and Christianity. In this variation, the Sasanian dynasty attempted to choose and pick its version of the "truth", namely the search for an orthodoxy. However, the reality showed

a much more diverse view of Zoroastrianism than what the Sasanians wished for, but in this way, Zoroastrianism influenced other traditions as it interacted with them on the periphery of the empire.

It is to the credit of the Sasanians that the Avesta *as a corpus was collected and created in late antiquity. This created a structure by which Zoroastrianism has survived till today. The Sasanian state promoted Zoroastrianism, but by the fifth century it realized that Christianity had become a universal religion, and in order not to be the religion identified with the Eastern Roman Empire, a Persian Christian church would be beneficial. Although most people today identify Christianity with the Eastern Roman Empire in late antiquity, there were many Christian groups who were not in or part of that tradition. The Christians along with the Jews created a pluralistic society which was headed by their religious leader who was ultimately answerable to the king and the state. As long as order was kept, all religious communities prospered, but disorder brought persecution. While the Sasanians began as a Zoroastrian dynasty, in time, they became the mediator and arbiter of justice and order among the Jews, Christians, Mandaeans, Buddhists, Hindus, Zoroastrians and other religious communities in the empire.* (Edit.)

"In recent years, we have glorified our national self-confidence, name, flag, home, education, family and culture": By the 21st anniversary of the Republic of Estonia in 1939

We publish a selection of articles that were published in newspapers in February 1939 to celebrate the 21st anniversary of the Republic of Estonia Several publications covered the festive events of the previous year, 1938: "[---] we can note that the summer festivities of the 20th jubilee of the Republic — the song festival [with the participation of as many as 17,501 singers and musicians], days of the Defence Union, gymnastics and folk dance festivals — passed in lively recognition that the years-long joint efforts have been fruitful; Estonian life has improved and become balanced; healthy constructive spirit is developing everywhere." Really, people's living standards and well-being had improved compared to the passed economic crisis, and, by the end of the 1930s, un-

employment had disappeared. Still, slowly raising wages and high taxes caused some indignation among people: "Perhaps not all our hopes and wishes have come true in economy; there have been failures, but still, it should be said that we have made good progress in all areas of economy." Home political confusion had also passed, although the authoritarian regime still ruled. Martial law and censorship continued, and essential legal acts were issued as decrees. Although the opposition succeeded in getting some seats in the parliament at the elections in February 1938, the government secured that absolute majority still belonged to candidates loyal to the president. Actually, the president was not elected at all — in April 1938, an electoral body consisting of the parliament and representatives of local governments appointed Konstantin Päts the first president of the Republic of Estonia.

Compared to previous anniversary speeches, more attention was paid to the aggravating international situation this time: "Really — threatening storms have blown across the continent where our people have built their home. 13 March made an end to the independence of Austria. [---] September brought about a serious threat of war in Europe and led to the partition of Czechoslovakia. [---] The League of Nations proved entirely powerless in imposing its principles on Europe and on other continents. [---] In its foreign policy, Estonia has also had to draw conclusions from these events, declaring at the General Assembly of the League of Nations that it did not recognise the mandatory nature of sanctions and declared its neutrality." Attempts to conclude international agreements to guarantee the security of Estonia failed. Estonian foreign policy was too weak for that, and the world was too little interested in the anxieties of Estonia (and of Latvia and Lithuania). In such a situation, it was hoped that the independence of Estonia could be secured by cautious balancing between the Soviet Union and Germany. Unfortunately, this was possible only until the two aggressors had not agreed on the destiny of small nations.

In 1938, gradual restoration of democracy in Estonia still seemed possible, but in 1939, the Second World War broke out, which proved fateful for Estonia. (Edit.)

TOOMAS KIHO. **Yes to truth! Yes to freedom!**

MATI RAHU. **Medical registries, epidemiology, legislative acts: From the recent past into today. II**

In the second half of the 1990s, the Republic of Estonia started to update data management. To govern this complex process, new laws were issued, among them the Personal Data Protection Acts of 1996 and 2003. Both Acts omitted all exemptions for the processing of personal data for historical, scientific and statistical purposes provided by EU Directive 95/46/EC. This means in its essence that, in Estonia, the Acts were compliant with the 1992 draft of the Directive. During a decade, this peculiarity in the data protection acts of Estonia caused several repercussions predicted earlier by epidemiologists in other countries (Bernier 1991; Knox 1992; Vanchieri 1993; Lynge 1994; Olsen et al 1995).

The proponents of these data protection acts, without going into detail about the negative impact of the law, accused health and population researchers and statisticians in many ways. In messages, targeted to a wider audience, the law's critics were characterized as having the Soviet mentality and lacking wisdom to understand the importance of data protection and to start working in a new way. It was attempted to portray the stereotype of a researcher processing personal data as a curious lawless man in the street, who keeps other people's secrets in mind, chats a lot, permits everyone to go through sensitive personal data, and who loses and sells documents or allows them to be stolen.

After 1997, when a more research-friendly personal data protection law was issued and administrative changes in the Data Protection Inspectorate were made, the belittling attitude toward researchers and statisticians ceased sharply. Now, one has to cross the fingers and hope that "the toxic combination of an overload of data protection and E-Health" (Coeberg et al 2015) will not occur when recent lessons are still fresh. (Auth.)

LEENI LANGEBRAUN. **The fate of the first Estonian peasants emigrating to the Caucasus. III**

The article is an overview based on archival documents describing how the extensive wave of outmigration of Estonian peasants in the second half of the 19th century from the Baltic

governorates of the Russian Empire or the governorates of Estonia, Livonia and Courland reached the Northern Caucasus in the 1860s. Before Estonians reached the Caucasus, peasants from Estonia and Livonia had migrated to the internal governorates of Russia for some time already. In the 19th century, the internal governorates included whole Russia except the Baltics, Finland, Siberia, Crimea and the Caucasus. Before the period described in the current overview, Estonians migrated mainly to the governorates of St Petersburg, Pskov and Samara.

In the 1860s, a major wave of outmigration emerged. Many Estonian families reached the Crimean Peninsula from which the war had forced Crimean Tatars to leave for Turkey, and the land was empty. Rumours about an empty land and hope to get it for perpetuity induced many Estonian peasants to leave the land of their ancestors and gave them strength to endure the long and exhausting journey to the unknown distant place. Crimea, however, turned out to be very different from Estonia — there were no forests, water was only in deep wells. Estonians had to start living in a different environment. Several outmigrants started to learn how to cope in Crimea; others, however, preferred to continue their searches, hoping to find better circumstances somewhere else. So, some Estonian peasants began to look from Crimea (and Samara) to the Caucasus.

The article has been composed according to the arrival of groups of Estonians in the Caucasus as described in the file of the Department of the High Commissioner of the Caucasus. The documents used for the overview treat Estonians depending on where their groups came from. Two groups of Estonians arrived in the Stavropol governorate in the North Caucasus from the Tauria governorate (Crimea) — one included 66 and the other 16–19 families. A group of 25 Estonian families came to the Stavropol governorate from the Samara governorate. A group of approximately 10 families settled in the Kuban region from the Estonian governorate. In 1869–1872, hundreds of Estonian families arrived in the Stavropol governorate from the Baltic governorates. In several documents, they have been considered one large group.

The content of the overview is the fate of these groups in events described in the archival documents within ten years. Additionally, some essential later events are described. (Edit.)

Review

PEETER JÄRVELAID. **Fulfilment of a great dream**

Raimo Pullat. Tallinna arhiivi tagasitoomisest Saksamaalt. *[Return of Tallinn Archives from Germany.] Tallinn: Estopol OÜ, 2018. 95 pp.*

Serial

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part XVII**

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

MENDEL BALBERYSZSKI (1894–1966), pharmacist

TOURAJ DARYAEE PhD (1967), American Iranist and historian of Iranian descent, Maseeh Chair in Persian Studies & Culture, and director of the Dr. Samuel M. Jordan Center for Persian Studies and Culture at the University of California, Irvine

PEETER JÄRVELAID PhD (1957), associate professor at the Institute of Social Studies, Tallinn University

TOOMAS KIHO PhD (1963), editor-in-chief of *Akadeemia*

LAURA KÕIV MA (1982), Estonian artist

LEENI LANGEBRAUN (1965), road data digitalisation development manager, Estonian Road Administration

LAURITS LEEDJÄRV PhD (1960), senior research fellow at Tartu Observatory of the University of Tartu

MATI RAHU PhD (1942), lead researcher at the Estonian National Institute for Health Development

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

XVII

Algus 2018. aasta 6. numbris.

10. juuli [1946] (kolmapäev). Avades TRÜ nõukogu avaliku koosoleku, kuulutas rektor Koort doktorite kateedrilt aulas pöördudes nõukogu liikmete poole, et päevakorras on vaid üks punkt, nimelt agronoom Aarne Punga põllumajandusteaduste kandidaadi dissertatsiooni "Tõuaretustöö aluseid ENSV piimakarja taastamisel"[867] kaitsmine ametlike oponentide, põllumajandusteaduste doktori prof. E. Liik'i[868], põllumajandusteaduste kandidaadi dots. A. Muuga ja ENSV loomakasvatuse ministri asetäitja agronoom E. Laanela[869] vastu. Ühtlasi tähendas, et vastavates määrustes ettenähtud nõuded on kõik täidetud, kutsed ja tööteesid nõukogu liikmeile saadetud 10 päeva enne kaitsmist, kohalikus ajalehes "Postimehes" avaldatud (28. juunil 1946) vastav teadaanne ja dissertandile retsensioonid teatavaks tehtud. Kuna retsensioonid olid rahuldavad, lubanud rektor töö kaitsmisele.

---

[867]Aarne Punga kandidaaditöö käsikiri säilib TÜ raamatukogus.

[868]Elmar Liik (1895 – 19. VII 1975 Tartu) lõpetas TÜ põllumajandusteaduskonna agronoomina 1926, *mag. agr.* 1927, *dr. agr.* 1939 (ümber atesteeritud 1946), korp! Vironia liige. Võttis ohvitserina osa Esimesest maailmasõjast 1917, teenis Eesti tagavarapataljonis 1917–1918, võttis osa Vabadussõjast 1918–1920; Vahi põllutöökooli õpetaja 1922–1929; TÜ väikeloomakasvatuse kabineti õppeülesandetäitja 1928, väikelooma- ja linnukasvatuse ning pärilikkuse õpetuse dotsent 1929–1937, adjunktprofessor 1938–1939, erakorraline ja korraline professor 1939–1944, Raadi väikelooma- ja linnukasvatuse katsejaama juhataja 1937–1944; Põllutööministeeriumi seakasvatuse eriteadlane 1929–1931; põgenes 1944. a Saksamaale, töötas Ruhlsdorfi seakasvatuse katsejaamas, saadeti Nõukogude okupatsioonitsoonist Eestisse tagasi 1945; TRÜ professor ja väikeloomakasvatuse kateedri juhataja 1945–1951, ühtlasi ENSV TA Loomakasvatuse ja Veterinaaria Instituudi teadusdirektor 1947–1950; EPA eriloomakasvatuse kateedri professor 1951–1966.

[869]Eugen Laanela (Blõsko; Jevgeni L.; Läänela; 1908 – VII 1979), mobiliseeriti 1941. a Punaarmeesse, viibis Arhangelski oblastis Kimžas, teenis 859. üksik-ehituskolonnis ja Eesti korpuses), ENSV loomakasvatuse ministri asetäitja 13. maist 1946, põllumajandusministri asetäitja loomakasvatuse alal a-st 1947.

Siis andis rektor sõna nõukogu teaduslikule sekretärile Irene Maaroosile, kes kandis ette dissertandi eluloo, iseloomustused põllumajandusteaduskonna dekaanilt O. Hallikult ja endisest töökohast riiklikust plaanimajanduse komisjonist ning olulisemad andmed isiklikust lehest kaadrite arvestamiseks, nagu parteilisus (parteitu), teenistuskäik, keelteoskus, teenistus sõjaväes, Isamaaliidust mitteosavõtt, perekonnaseis (vallaline) ja elukoht.

Järgnes tööteeside ettekandmine dissertandi poolt, milledest selgus, et tõuaretustöö perspektiivplaani täitmiseks on vaja luua tõuaretusorganisatsioon ja tööd koordineerivad asutused, mis haaraksid kõiki majandeid, kus peetakse karja. Tõuaretustööd koordineeriksid vabariiklike keskasutuste ja NSVL Tõuinspektsioonide juhtimisel riiklikud sugulavad, kusjuures oleksid rakendatud kõik zootehnilised ja majanduslikud tegurid ühes nõukogude teaduse eesrindlike saavutustega. Tõuaretustöö abinõude kompleksne rakendamine tagaks pideva edu ENSV piimakarja kvaliteedi tõstmisel.

Teeside ettekandmise lõppemisel tegi nõukogu teaduslik sekretär teatavaks karjakasvastuse kateedri koosoleku seisukoha dissertatsiooni kohta ja ametlikud retsensioonid. Siis avas rektor vaidlused, andes sõna oponentidele, esimeses järjekorras Liik'ile, siis Muugale ja Laanelale. Oponendid rõhutasid töö materjali ulatuslikkust ja tähtsust piimakarja aretustöö alal, kuid ei nõustunud paljude üksikasjadega. Ka juhiti tähelepanu, et töös esineb rohkesti trükivigu ja ebatäpsusi, kusjuures sageli pole mainitud allikaid, kust andmed võetud. Ühe säärase prof. Liik'i märkuse puhul allikate nimetamise ignoreerimise kohta tähendas dissertant ülbelt: "Ega ma neid andmeid peast pole võtnud." Minu ees istuvad prof. Veiderpass ja Tomingas väljendasid sosinal oma pahameelt säärase ebateadusliku töötamisviisi kohta ja arvasid, et töö oleks tulnud enne kaitsmisele lubamist dissertandile tagasi anda, millele tähendasin, et see oleks olnud asjata, sest ega ta "andmeid pole ju oma peast võtnud", mida kviteeris lõbus naer. Valdese arvates vastas töö paremale, tuumakamale Põllumeeste Seltsi ettekandele.

Vaidlused aga vältasid. Dissertandi käitumine oponentide suhtes oli ülbe, üleolev ja ebaakadeemiline, sageli mängles näol väljakutsuv naeratus, mis aga oponente ei seganud.

Vaidluste lõppedes sai dissertant sõna lõppsõnaks, milles rõhutas oma nõuannete tarvitusele võtmise vajadust keskasutiste poolt ja tänas kõiki, kes kaasa aidanud töö teostamisel. Lahkus siis dissertantide kateedrilt ja istus kõrvale.

Järgnevalt valiti hääletamiskomisjoni koosseisu R. Bernakoff, J. Kaarde ja A. Laas ja nõukogu asus samas aulas hääletamisele, kas tunnistada kaitsmine rahuldavaks. Tekkis elav sagimine edasi-tagasi, kuna publik rahulikult istus omal kohal. Komisjon tõmbus peale hääletamist tagasi eriruumi häälte lugemiseks ja lühikese aja möödudes teatas rektor, et 51 nõukogu liikmest, kes viibisid koosolekul, oli poolt hääletanud 45, vastu 4, kuna 2 sedelit oli rikutud. Seega oli A. Pung tunnistatud põllumajandusteaduste kandidaadiks, mille puhul rektor nõukogu nimel oma kõrgelt kateedrilt soovis dissertandile üle aula õnne, kätt andmata.

Publiku aulast väljudes jooksis trepist üles veel keegi hilinenud neiu, suur lillekimp käes.

Kateedrite kõrvale oli kaitsmise puhuks paigutatud suuri loorberipuid, kuna kõrget doktorite kateedrit, millelt rektor juhatas koosolekut, ilustasid suurte punaste õitega pegooniad, madalat, suure ees seisvat dissertantide kateedrit väikeste õitega pegooniad. Kateedrite ees asus punase kaleviga kaetud laud, mida ilustas keskel mingisugune roheline põõsas. Ühes laua otsas istus nõukogu sekretär ja tema abiline, kes vaidlusi protokollisid, kuna laua taga istusid oponendid, nii et parajasti oponeeriv õppejõud asus alati laua otsa, võib-olla seepärast, et töö oli esitatud vaid ühes masinakirjas eksemplaris, mida oponentidel vaheldumisi tuli kasutada. Põrandat katsid punased linikud. Enne kaitsmist oli väitekiri tutvumiseks välja pandud [T]RÜ Raamatukogus.

12. juuli (reede). Kuulsin Vadilt, et Tartu Linna Vesiravila on ümbernimetatud Vabariiklikuks Tartu III Sisehaigustekliinikuks. Pidas loomulikuks, et see antakse propedeutika kateedri internisti valdusesse.

13. juuli (laupäev). Läksin tervishoiuosakonda, et Vesiravila ümbernimetamise kohta lähemaid andmeid saada. Selgus, et seda küsimust käsitleb Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus 21. juunist 1946. Määrus kannab nõukogu esimehe A. Veimeri[870] ja nõukogu asjadevalitseja A. Borkmani[871] allkirja ja korraldab peale Vesiravila ka veel mõnede Tallinna haiglate ümbernimetamist ühes alluvuse muutmisega.

---

[870] Arnold Veimer (1903 – 3. III 1977 Tallinn) õppis TÜ filosoofiateaduskonnas 1922–1924 ja kaubandusosakonnas 1938–1940 ning Tallinna Tehnikaülikoolis majandust 1940–1941, lõpetades selle, majandusdoktor 1963, ENSV TA korrespondentliige 1957, akadeemik 1967, TA president 1968–1973. Eestimaa Kommunistliku Noorsooühingu liige 1919 ja EKP liige 1922, mõisteti nn 149 protsessil 1924. a eluks ajaks vangi, vabanes amnestiaga 1938, teenis seejärel sundaega 1938–1940; ajalehe *Rahva Hääl* peatoimetaja 1940 ja nn juulivolikogu liige ja juhataja 1940, Natsionaliseerimise Peakomitee esimehe asetäitja ja tööstuse juhtimise komitee esimees 1940; NSVLi tagalas 1941–1944, ENSV kergetööstuse rahvakomissar 1940–1942, ENSV Rahvakomissaride Nõukogu ja Ministrite Nõukogu esimehe asetäitja 1942–1944, esimees 1944–1951, I aseesimees 1965–1968; ENSV TA Majanduse Instituudi direktor 1951–1952, ENSV põllumajandusministri asetäitja 1954, linna- ja maaehituse ministri asetäitja 1954, Riikliku Plaanikomisjoni aseesimees 1954–1957, ENSV Rahvamajanduse Nõukogu esimees 1957–1965.

[871] Aleksander Borkman(n) (1906 – 4. II 1970 Tallinn), asus 1917. a koos vanematega Petrogradi, opteerus koos vanematega Narva 1921, "Küttejõu" ja Kiviõli põlevikivikaevanduste tööline 1922–1926, teenis Eesti sõjaväes sundaega 1925–1926; lahkus seejärel õe juurde Moskvasse, kus töötas raudteede relvastatud valve koosseisus 1936. aasta aprillini, NSVL Sisekaubanduse Rahvakomissariaadi Sojuzkulttorgi arvestuse ja kaadrite jaotamise sektori juhataja a-st 1936, õppis 1937 M. Frunze nimelises Suurtükiväekoolis Sumõs, Kominterni käsutuses 1937–1938, saades eriettevalmistuse komandeeringuks riiki "A", mis tehniliste raskuste tõttu ei teostunud, KP liige a-st 1932; Punaarmee ja Eesti korpuse poliittöötaja 1940–1944, Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu asjadevalitseja 15. XI 1944 – 1946, Tallinna linna Keskrajooni EK(b)P Komitee sekretär a-st 1946; ENSV põllutööministri asetäitja, ETKVLi Tootmiskoondise Kooperaator töötaja.

Otsusega 21. juunist 1946 ministrite nõukogu määrab: 1) viia Tallinna Linna Täitevkomitee alluvusest arvates 1. juulist 1946 vabariiklikku alluvusse:

a) Tallinna Linna I Haigla ja nimetada see edaspidi Vabariiklikuks Tallinna Kliiniliseks Keskhaiglaks;

b) Tallinna Linna Neurokirurgiline Haigla ja nimetada see edaspidi Vabariiklikuks Tallinna Kliiniliseks Neurokirurgiliseks Haiglaks;

c) viia Tartu Linna Täitevkomitee alluvusest arvates 1. juulist 1946 vabariiklikku alluvusse Tartu Linna Vesiravila ja nimetada see edaspidi Vabariiklikuks Tartu III Sisehaigustekliinikuks.

Edasi määrab nõukogu, et kohaliku alluvusega raviasutised peavad teenindama selle kohaliku täitevkomitee tegevuspiirkonnas elunevaid kodanikke, kellele raviasutised administratiivselt alluvad, kuna vabariikliku alluvusega raviasutised peavad teenindama kogu vabariigi elanikkonda spetsialiseeritud raviga.

Ka tuleb eraldada vabariiklike statsionaarsete raviasutiste võrgust teaduslik-uurimis- ja õppeasutistele teadusliku töö ning õppebaasideks kindlad raviasutised.

Vesiravila üleviimisega vabariiklikku alluvusse on tema edaspidiseks korraldajaks Kliinikute Valitsus ja seega muutub ka arusaadavaks, miks A. Linkberg laskis polikliiniku varad üle viia Vesiravilasse.

14. juuli (pühapäev). Avastasin vanal Jaani kalmistul veel prof. Peter Helmlingi (*math.*),[872] August Heinrich Hanseni (*hist.*,

[872]Peter Helmling (1817 – 24. IV 1901 Tallinn) lõpetas Heidelbergi Ülikooli, *dr. phil.* 1850, *dr. math.* 1859 (Tartu). TÜ matemaatikadotsent 1852–1854, puhta matemaatika erakorraline professor 1854–1859 ja korraline professor 1859–1887, füüsika-matemaatikateaduskonna dekaan 1867–1870, TÜ prorektor 1870–1873; ühtlasi Veterinaariakooli (-instituudi) õppejõud 1855–1890; puudub Tartu kalmistute kaardirakendusest.

eradots. määraline),[873] Heinrich Alex. Pridiku (*hist.*),[874] Emil Masingi (õp. apteeker)[875] ja Hermann Leopold Böhlendorffi (*theol.*)[876] kalmud.

Jakob Hurda (107.) sünnipäev. Käisin tema kalmul, korraldasin hekki. Avastasin Karl Ernst Clausi (*pharm.*),[877] Ludwig Aug.

---

[873] August Heinrich Hansen (1813 – 15. V 1849 Tartu) lõpetas Bonni Ülikooli usuteaduskonna 1835, *dr. phil.* 1839 (Jena). Koduõpetaja Kuramaal a-st 1836, Tartu Kubermangugümnaasiumi ajalooõpetaja 1838–1849; TÜ ajaloo eradotsent 1840–1842 ja dotsent 1842–1849; Õpetatud Eesti Seltsi asepresident 1842–1849, nädalakirja *Das Inland* toimetaja 1848–1849; puudub Tartu kalmistute kaardirakendusest.

[874] Alexander Heinrich Pridik (Aleksander P.; Priidik; 1864 – 29. II 1936 Tartu) lõpetas TÜ ajaloo-keeleteaduskonna 1887, *cand. hist.* 1888, *mag. hist.* 1892, *dr. phil.* 1898. TÜ klassikalise filoloogia eradotsent 1892–1897, dotsent 1897–1904; Varssavi Ülikooli (evakueeriti 1915. a Rostovi Doni ääres) kreeka keele ja antiikkunstiajaloo professor 1904–1920, Varssavis ka ülikooli raamatukogu ja kunstimuuseumi direktor, filosoofiateaduskonna dekaan a-st 1917; naasis Eestisse 1920, TÜ antiikajaloo ja kunstiajaloo õppeülesandetäitja ja dotsent 1921–1931, seejärel taas õppeülesandetäitja; puudub Tartu kalmistute kaardirakendusest.

[875] *Emil* Carl (Karl) Adolf Masing (1839 – 17. II 1898 Tartu) õppis Tartu Ülikoolis farmaatsiat 1862–1863, *mag. pharm.* TÜ kliiniku apteegi juhataja 1866–1868, TÜ õpetatud apteeker 1868–1891; puudub Tartu kalmistute kaardirakendusest.

[876] *Hermann Leopold* Friedrich von Böhlendorff (Boehlendorff; 1773 – 29. IV 1828 Tartu) õppis teoloogiat Miitavi Usuteaduse Akadeemias 1788–1790 ning Jena ja Halle ülikoolis, *dr. phil.* 1801 (Wittenberg), *dr. theol.* 1805 (Tartu). Koduõpetaja Miitavis, vikaarõpetaja Sesavas Kuramaal 1796–1798, Miitavi läti kiriku diakon 1798–1802; TÜ praktilise usuteaduse professor 1802–1823, kaheksa korda usuteaduskonna dekaan; Tartu kalmistute kaardirakenduses Hermann Böhlendorffi nime all.

[877] Carl Ernst Claus (1796 – 24. III 1864 Tartu) sooritas Peterburi Kirurgilise Meditsiini Akadeemias 1. astme apteekri eksamid 1815 ja naasis Tartusse, kus õppis TÜs vabakuulajana botaanikat, keemiat jt aineid ning tegi proviisorieksami 1816, omandas Peterburis 2. klassi proviisori kutse 1817, *cand. phil.* 1835 (Tartu), *mag. chem.* 1837 (Tartu), *dr. chem.* 1838 (Kaasan), Peterburi TA liige 1861. Pidas oma apteeki Kaasanis 1821–1829 ja Saratovis 1830–1831; TÜ keemiakabineti inspektor (assistent) 1831–1837; Kaasani Ülikooli farmaatsia adjunktpro-

Struve (*med.*)[878] kalmud. Levitski[879] järgi on Struve sünd. 18. aug. 1795, risti vaskplaadi järgi aga 9. aug.[880] 1796, surmapäev 17. apr. 1828 ühtub. Istutasin Weyrichi kalmule kaks Saksamaa kuuske, Wachsmuthi kalmule kaks lehist.

Hurda sünnipäeva puhul esines ELKNÜ Tartu Linnakomitee koos II Kultuurmajaga korraldataval kontsertaktusel Kultuurmajas kirjandusmuuseumi ülesandel selle rahvaluuleosakonna juhataja *mag. phil.* Erna Normann[881] (minu abikaasa) kõnega "Jakob Hurda elust ja tööst", mis ka valjuhääldajatega edasi anti.

---

fessor 1837–1852, erakorraline keemiaprofessor 1839 ja korraline keemiaprofessor 1843, keemialabori rajaja; TÜ korraline farmaatsiaprofessor ja farmaatsiainstituudi direktor 1852–1864.

[878]*Ludwig* August Struve (18. VIII 1795 – 17. IV 1828 Tartu) lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1814, *dr. med. & chir.* 1815 (Kiel). Laatsareti arst-volontöör Riias 1812–1813, praktiseeriv arst Altonas, Wilsteris ja Elmshornis (Holstein) 1815–1823; TÜ teraapia ja kliiniku korraline professor 1823–1828 ning kateedri juhataja.

[879]Grigori Levitski (Lewitzky; 1852 – 8. XI 1917 Petrograd) lõpetas Peterburi Ülikooli 1874, *cand. math.* 1874, *mag. math.* 1879. Pulkovo observatooriumi astronoom 1874–1876 ja arvutaja 1876–1879, Harkivi Ülikooli õppejõud 1879–1894 (a-st 1884 korraline professor) ja uurija seismoloogiajaamas; TÜ tähetorni direktor 1894–1908, ühtlasi astronoomiaprofessor 1897–1908, TÜ rektor 1903–1905; Tartu seismoloogiajaama asutaja 1897; Vilniuse õpperingkonna kuraator 1908–1911 ja Varssavi õpperingkonna kuraator 1911–1914. Teadusloolisel on väga väärtuslik tema toimetatud teos *Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Юрьевского, бывшего Дерптского, университета за сто лет его существования (1802–1902)*. I–II. Юрьев, 1902–1903.

[880]Ludwig August Struve sündis 18. VIII 1795 Altonas.

[881]Erna Normann (Oidermann; 1904 – 11. II 1978 Tartu) lõpetas TÜ filosoofiateaduskonna 1936, *mag. phil.* rahvaluule erialal 1936 (filoloogiakandidaat 1946), ENÜSi liige. Eesti Rahva Muuseumi arhiivraamatukogu ametnik 1929–1938, Eesti Rahvaluule Arhiivi ametnik 1938–1941 ja 1943–1945, Kirjandusmuuseumi rahvaluuleosakonna juhataja ja vanem teaduslik töötaja 1945–1950, vanemteadur 1958–1970, KMi teaduslik sekretär 1952–1957; ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluulesektori teadur 1970–1972; TRÜ õppeülesandetäitja 1946–1951.

Järgnesid eesti viiside ja rahvaluule ettekanded II Kultuurmaja orkestrilt ja näitesektsioonilt ning seltskondlik osa.

Kui kirjandusmuuseumi teaduslikud kaastöölised pöördusid A.[882] poole palvega lubada minna rahvaluulet korjama, tähendas see, et mingit mõtet pole "seda vananaiste loba" koguda, küll aga Isamaasõja luulet.

"Postimees" ruumipuudusel ei saanud sünnipäevakohast kirjutist Hurda kohta tuua.

24. juuli (kolmapäev). Rahvaluule kateedri juhataja dots. Laugaste tegi täna abikaasale ettepaneku lugeda ülikoolis õppeülesandel sügissemestril 1946 "Eesti rahva usundid ja kombed" ja kevadsemestril 1947 "Muinasjutte" *à* 2 tundi nädalas. Vastav esitis läheb rektorile dekaani R. Kleisi kaudu. On ette nähtud veel teine dotsentuur rahvaluule alal, kuid see on Moskvas veel kinnitamata. "Kui Teie arvate aga, et see on endine ülikool, siis Teie eksite, tööd tuleb teha rohkesti nüüd."

25. juuli (neljapäev). Täna külastas mind Moskva Tervishoiu ja Arstiteaduse Ajaloo Instituudi kaastööline dr. Abram Genss,[883] kes viibib tutvumisteekonnal Baltimail. Ütles enese sündinud Tartus, kuid poliitilisil põhjusil juba 1915. a. lahkunud olevat Eesti maa-alalt. Kogub arstiteaduse ajaloo alast materjali, käsikirju, arhiive. Oli huvitatud prof. Puusepp'a arhiivist. 1947. a. alates

[882] S.t kirjandusmuusemi direktori Alice Habermani poole. Vt temast *Akadeemia* 2019, nr 4, märkus 509.

[883] Abram Genss (Абрам Генс; Генц; 1891 (vkj 1890) – 20. V 1964 Moskva) õppis Mihhail Rostovtsevi eraülikoolis Tartus, töötas Poltaava kubermangus epideemiaarstina suvekuudel 1915–1917, Poltaava kubermangu tervishoiuosakonna juhataja 1917. a oktoobrist, esseeride partei liige a-st 1917, bolševike partei liige a-st 1920; Doni oblasti tervishoiuosakonna juhataja 1920, Tervishoiu Rahvakomissariaadi elamuinspektsiooni arst 1920, Simbirski kubermangu tervishoiuosakonna juhataja 1920–1921, Tervishoiu Rahvakomissariaadi instruktori- ja informatsiooniallosakonna juhataja 1921–1922, rahvakomissariaadi emade- ja lastekaitse arst-spetsialist a-st 1923; nn Suures Isamaasõjas rinde sanitaarrongi, evakuatsioonipunkti ja rinde evakuatsioonihospidali ülem; Emade- ja Lastekaitse Instituudi asedirektor Moskvas; Basmannõi haigla metoodikakabineti juhataja Moskvas, meditsiiniajaloolane.

luuakse kõikide kõrgemate meditsiiniliste õppeasutiste juurde arstiteaduse ajaloo kateedrid. Viimasel ajal antakse Liidus välja rohkesti kirjutisi ja üksikuurimusi arstiteaduse ajaloo alalt, 1947. a. hakkab ilmuma ka vastav eriajakiri. Häid õpperaamatuid ei ole, olgugi et vajadus nende järgi on suur. Olemasolevad tõlked ei valgusta paljuid küsimusi õieti. Nii on näit. sakslased teinud Paracelsusest[884] fašisti, millise seisukohaga loomulikult ei saa nõustuda. Jaanuaris 1947 peetakse Moskvas arstiteaduse ajaloolaste konverents, millest palus mind osa võtta ja mõne ettekandega esineda. Soovitas väsimatult koguda arstiteaduse ajaloolist materjali, eriti arstide biograafiaid (masinkirjas, originaalsete allkirjadega). Oli väga üllatatud, et Tartus on kaotatud sisehaiguste polikliiniku õppetool ja vastav polikliinik. Moskvas töötab säärane kateeder juba mitukümmend aastat, mida juhatab prof. Rossiiski[885]. Lubas temaga rääkida meie õppetooli restaureerimise asjus. Tervishoiu ja Arstiteaduse Ajaloo Instituudi direktori asetäitjaks on akadeemik Ilja Davidovitš Strašun,[886] kes ka ajalootöö tegelikuks juhatajaks.

27. juuli (laupäev). Täna külastas mind vanameister-luuletaja K. E. Sööt,[887] paludes uuendada mõningaid minu poolt temale varem määratud ravimeid.

---

[884]Paracelsus (Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim; 1493–1541), Šveitsi päritolu Saksa arst ja loodusteadlane.

[885]Isikuandmed teadmata.

[886]Ilja Strašun (1892–1967) lõpetas Kiievi Ülikooli arstiteaduskonna 1919, meditsiinidoktor 1940, NSVL Meditsiiniakadeemia akadeemik 1944. 1. Leningradi Meditsiiniinstituudi sotsiaalhügieeni kateedri juhataja ja professor a-st 1940, instituudi direktor 1941–1943, NSVL Meditsiiniakadeemia Tervishoiu Korraldamise ja Arstiteaduse Ajaloo Instituudi asutaja ja direktor 1944–1947, ühtlasi 1. Moskva Meditsiiniinstituudi arstiteaduse ajaloo kateedri juhataja ja professor, juhatas 1946. a-st enda asutatud Üleliidulist Arstiteaduse Ajaloo Ühingut; vallandati ameteist "kosmopolitismi"vastase võitluse käigus 1949, NSVL Meditsiiniakadeemia teaduslik töötaja a-st 1951; sanitaarhariduse juhte ja edendajaid NSVLis.

[887]Karl Eduard Sööt (1862 – 1. IX 1950 Tartu) oli ajalehe *Olevik* toimetuse liige 1886–1893, trükikoja, kirjastuse ja raamatukaupluse omanik Tartus 1895–1914, Tartu linnanõunik 1919–1920, linnavolikogu lii-

Temal on viimasel ajal valminud mõnekümne luuletuse ümber. Neist on ta kolm saatnud "Loomingule", üks on ilmunud, kaks veel mitte.[888] Kui avaneb võimalus, kavatseb neist teha eriraamatu.[889] Tahab kirjutada ka uue aja luuletusi, kuid praegu pole töötuju, hiljuti käinud tema korteris ühel ööl varas ja viinud suveülikonna toast, kus ta maganud. Õnneks oli dokumendid õhtul taskust võtnud.

Tema taskuraamatus nägin vaid nelja lehekülge. Küsimusele, miks see nii õhukeseks jäänud, vastas: õhukest on kergem taskus kanda. Rääkisin, et uurin kalmistuid. Leidis, et see on tänuväärt ja kultuurilise tähtsusega töö.

28. juuli (pühapäev). Homme algab Pariisis rahukonverents, millest võtab osa 21 riiki: 1) NSVL, 2) USA, 3) Inglismaa, 4) Prantsusmaa, 5) Hiina, 6) Austraalia, 7) Belgia, 8) Valge-Vene, 9) Brasiilia, 10) Holland, 11) Kreeka, 12) India, 13) Kanada, 14) Uus-Meremaa, 15) Norra, 16) Poola, 17) Ukraina, 18) Tšehhoslovakkia, 19) Etioopia, 20) Jugoslaavia ja 21) Lõuna-Aafrika Liit. Meie delegatsiooni koosseis ilmus tänases "Rahva Hääles".[890] Inglise delegatsiooni juhib haigestunud Bevini asemel peaminister Clement Attlee.[891]

2. august (reede). Vana-Jaani, Maarja ja Uspenski kalmistute raamatud ja plaanid on sõjapäevil hävinud. Üksikuid lehti on leidunud igal pool kabelivahtide majade ümber.

---

ge 1902–1907 ja 1923–1924, *Postimehe* toimetuse liige 1920 ja vastutav toimetaja 1921–1923, seejärel kutseline kirjanik Tartus.

[888] Karl Eduard Söödi luuletus "Armunud hinged" ilmus *Loomingu* 1945. aasta 4. numbris (lk 447).

[889] 1946. aastal ilmusid Karl Eduard Söödi *Valitud luuletused* ja 1949. aastal kogu *Lastelaule* (mõlemad Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst). Päevikus nimetatud eriraamatut ei ilmunud.

[890] Päevikusse on kleebitud väljalõige "Nõukogude delegatsiooni koosseis rahukonverentsil". — *Rahva Hääl*, nr 176, 28. VII 1946, lk 1. Üheksa liikme hulgas on ka "H. K r u u s — Eesti NSV välisminister".

[891] Clement Richard Attlee (1883–1967), Briti poliitik, Winston Churchilli koalitsioonivalitsuse asepeaminister 1942–1945, Ühendkuningriigi peaminister 1945–1951, leiboristide juht 1935–1955.

Endise Uspenski kalmistu vaht näitas mulle Uspenski kalmistul (olnud seal 32 a. ametis, nüüd korrastab vabal ajal kalme ja täidab Uspenski kiriku öövahi ülesandeid) Aleksei Melnikovi (*jur.*),[892] Mihail Petrovitš Rosbergi (vene keel ja kirjandus),[893] Vassili Nikolajevitš Popovi (*physiol.*),[894] G. P. Mihailovski (*mi-*

[892]Aleksei Melnikov (1867 – 15. III 1934 Tartu) lõpetas Moskva Ülikooli õigusteaduskonna 1891. Peterburi ringkonnakohtu kohtuameti nooremkandidaat 1891–1894, kohtu-uurija Tukumsi kreisis Kuramaal 1894–1899, Rakvere-Paide 4. jaoskonna rahukohtunik 1899–1904, kolleegiumiassessor 1896, Pihkva ringkonnakohtu liige ja seejärel abiesimees 1904–1917, Pihkva Rahvaülikooli rajaja, Konstitutsiooniliste Demokraatide (nn kadettide) partei liige, Loodearmee valitsuse asjadevalitseja; TÜ kriminaalprotsessi ja seejärel kriminalistika õpetaja 1921–1934, kriminalistikakabineti rajaja; krimikirjanik (Алексей П. Мельников. *Убийство врача Горянского: Уголовная быль.* Тарту: А. Мельников, 1933; *Клеймо* (Sfregio): *Уголовный роман-быль.* Tartu—Юрьев: Мельников, 1934 (vt www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:331094)); puudub Tartu kalmistute kaardirakendusest.

[893]Mihhail Rosberg (1804 – 1. XI 1874 Tartu) lõpetas Moskva Ülikooli ajaloo-filoloogiateaduskonna 1825, *cand. phil.* 1825, *dr. phil.* 1838, Peterburi TA akadeemik 1849. Novorossiiski ja Bessaraabia kindralkuberneri kantselei ametnik 1830–1836, ajalehe *Одесский вестник* toimetaja 1830–1833, selle lisa *Литературные листки* toimetaja 1833–1834, Richelieu Lütseumi Vene ajaloo ja sõnakunsti professor Odessas 1831–1835; TÜ vene keele ja kirjanduse ning slaavi filoloogia professori kt ja professor 1835 (asus tööle 1836) – 1867, ajalookeeleteaduskonna dekaan 1855–1858; Tartu Tsensuurikomitee tsensor a-st 1841; puudub Tartu kalmistute kaardirakendusest.

[894]Vassili Popov (1862 – 31. X 1895 Tartu) lõpetas Moskva Ülikooli arstiteaduskonna 1886, *dr. med.* 1893. Petrovsko-Razumovskaja Akadeemia loomade füsioloogia kateedri prosektor 1886, füsioloogialaboratooriumi vanemlaborant 1893; TÜ erakorraline füsioloogiaprofessor 1894–1895, arstiteaduskonna sekretär; puudub Tartu kalmistute kaardirakendusest.

ner.)[895] ja Ivan Ivanovitš Ditjätini (*jur.*)[896] kalmud. Mihailovski ja Ditjätini kalmudelt on ristid kadunud. Prof. Tiisik[897] olla maetud Aleksandri kalmistule Pauluse kalmistu kõrval.

4. august (pühapäev). Tuletõrje Nõukogu koosolek. Esitasin kalmude korrastamise aruande. Pealik Sassi ettepanekul avaldas nõukogu minule tänu.[898]

> Prof. H. Normann teeb teatavaks, et Nõukogu otsuse kohaselt 7. juulist 1946 on tema poolt Tartu kalmistuil avastatud ja lastud puhastada ning korrastada järgmiste Tartu Tuletõrjeühingu endiste juhtivate tegelaste ja auliikmete kalmud:
>
> *Vanal Jaani kalmistul*:
> 1) *Walter*, Peter Heinrich, peamees 1863–1871, esimees 1889–1898, auliige 1882;

---

[895]Georgi Mihhailovski (1870 – 31. XI 1912 Tartu) lõpetas Novorossija Ülikooli füüsika-matemaatikateaduskonna Odessas 1894, *mag. nat.* 1904. Varssavi Ülikooli mineraloogiakabineti assistent ja kogude hoidja a-ni 1897, Peterburi Geoloogiakomitee kaastööline ja seejärel geoloogi abi, ühtlasi siseministri kantselei sekretär 1898–1904; TÜ erakorraline geoloogiaprofessor, korralise professori kt ja geoloogiakabineti juhataja 1905–1912, ühtlasi Puškini-nimelise Naisgümnaasiumi ja Tartu Reaalkooli õpetaja.

[896]Ivan Ditjatin (1847 – 10. XI 1892 Tartu) lõpetas Peterburi Ülikooli õigusteaduskonna 1870, *cand. jur.* 1870, *mag. jur.*, *dr. jur.* 1877 (Peterburi). Demidovi Õiguslütseumi professor Jaroslavlis 1875–1877, Harkivi Ülikooli Vene õiguse ajaloo kateedri korraline professor 1878–1887; TÜ Vene riigiõiguse professor 1889–1891; puudub Tartu kalmistute kaardirakendusest.

[897]Karp Tiisik (Karl T.; 1843 – 30. VII 1922 Tartu) lõpetas Moskva Vaimuliku Akadeemia 1870, *cand. theol.* 1870. Riia Vaimuliku Seminari eesti keele ja lauluõpetaja 1863–1866, filosoofia, pedagoogika ja psühholoogia õpetaja 1870–1872; preester 1872, apostliku õigeusu preester Arukülas 1872–1874, Haapsalus 1874–1879, Tallinna Issanda Muutmise Peakirikus 1879–1919, ülempreester 1900; TÜ apostliku õigeusu õppetooli dogmaatikaprofessori kt 1919–1922; Tallinna linnavolikogu liige a-st 1893.

[898]Päevikusse on kleebitud alljärgnevalt esitatud "Aruanne Tuletõrje Nõukogu koosolekul 4. VIII 46".

2) *Faure*, Franz Georg, peamees 1877–1882, esimees 1882–1889, auliige 1882;
3) *Mattiesen*, Emil, *dr. phil.*, peamees 1873–1877;
4) *Fischer*, Georg, peamees 1882–1894, auliige 1894;
5) *Stamm*, Georg, peamees 1894–1900, auliige 1900;
6) *Raupach* v., Casimir, professor, esimees 1909–1913;
7) *Grevingk* v., Victor, esimees 1913–1918, auliige 1913;
8) *Schlüsselberg*, Franz August, auliige 1886;
9) *Oberleitner*, Ernst, auliige 1909;
10) *Bahrs*, Peter, auliige 1914;
11) *Staden*, Aleksander, auliige 1929;
12) *Anderson*, Edgar, dr., auliige 1934.

Uuel Jaani kalmistul:
1) *Anderson*, Johan, peamees 1900–1918;
2) Tuletõrje ühismatuseplats (seal maetud ka auliige (1934) Johan *Denisov*).

Maarja kalmistul:
1) *Raasen*, Peeter, auliige 1929.

Vanal Jaani kalmistul on maetud veel Voldemar *Müller*, Ühingu esimees 1898–1908 ja auliige 1898, Aleksander *Punga*, peamees 1918–1932 ja auliige 1906, ja prof. Eduard v. *Wahl*, auliige 1884, kes 1884. a. annetas Tartu Tuletõrjele 1000 tsaarirubla, millega muretseti talvemundreid ja nahkkiivreid.

Voldemar *Müller*'i kalmu eest hoolitseb tema minija, Aleksander *Punga* kalm on korrastatud juba varem Tuletõrje poolt, kuna Eduard v. *Wahl*'i viimse puhkepaiga on lasknud puhastada ja korrastada Tartu Riikliku Ülikooli Arstiteaduskond.

Varem korrastatud on Tuletõrje poolt ka ühismatuseplats Vanal Jaani kalmistul.

Osa otsitavaid kalme on veel avastamata, muuseas ka Maximilian *Rötscher*'i, teenelise peamehe (1871–1873) ja auliikme (1873) oma.

Tõenäoliselt jääbki rida kalme avastamata, sest Tartu kalmistuid on sõjapäevil tunduvalt rüüstatud, riste ja mälestusmärke purustatud ja ristide vaskplaate viidud.
Oli viimane aeg asuda endiste teeneliste Tartu tuletõrjujate kalmude korrastamisele.

5. august (esmaspäev). ENSV Ministrite Nõukogu määruse täitmiseks 21. juunist 1946 vastavalt tervishoiuministri käskkirjale 1. juulist s.a. palus esitada 5. augustiks dekaani ajut. aset. N. Veiderpass oma nõudmised ja soovid kliinikute kui õppebaaside suhtes, mis oleksid aluseks ülikooli ja Kliinikute Valitsuse vahelise kokkuleppe sõlmimisel.

Nõudsin omale õppebaasideks Tartu Linna I Polikliiniku ja Vabariikliku II Sisehaiguste Kliiniku. Mõlemais vajan kateedrijuhataja töötuba, assist. tuba, laborat.[,] raamatukogu, auditooriumi, haigete läbivaatamisruume assistentidele ja üliõpilastele, laoruume, riidehoiuruume ja muud.

6. august (teisipäev). Peedul suvitavat vaid Haberman oma perekonnaga, teised ülikooli kasutada olevad majad olla tühjad.

7. august (kolmapäev). Kalmistute rüüstamine kestab. Jaani kalmistul on jälle maha võetud kaks suurt puud. Pingid kaovad järjest. Maarja kalmistu vahil on müüa mitukümmend "taastatud" pinki. Maarja kalmistu aia ääres leidsin hunniku vanu raudriste, milledelt võetud vaskplaadid. Küllalt mitmed neist kuuluvad "seniavastamata" professoritele. Pidudeks võetakse Vana-Jaani kalmistu puiestee tammedelt oksi.

Avastasin vanal Jaani kalmistul veel prof. Immanuel Sahmeni (*med.*)[899]

[899]Gottlieb Franz *Emanuel* Sahmen (1789 – 15. V 1848 Tartu) lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1811, *dr. med.* 1811. Koduõpetaja Mõisakülas 1811–1814, Tartumaa kreisiarst 1816–1823; TÜ kliiniku sisehaiguste osakonna juhataja 1823–1826, dieteetika, *materia medica*, meditsiiniajaloo ja -kirjanduse korraline professor ja kateedrijuhataja 1826–1828, teraapia ja kliiniku kateedri korraline professor 1828–1847, seejärel emeriitprofessor; Tartu tsensuurikomitee liige a-st 1840; puudub Tartu kalmistute kaardirakendusest.

ja Faehlmanni õpetaja ja prof. Carl v. Rummeli (*jur.*)[900] kalmud. Vaevalt et veel midagi korda läheb leida.

Maarja kalmistul on maetud prof. Constantin Blumberg,[901] endine Loomaarstiteaduse Instituudi õppejõud.

8. august (neljapäev). Kruus olla oma Pariisi-teekonnalt juba tagasi saabunud.

Prof. Haldre rääkis, et tervishoiuminister tahab majja, kus elan, lastesõime avada ja mind Hiiega välja tõsta.[902]

10. august (laupäev). Ühishauad (-kalmistu) Raadi pargis. (Tartu vabastamisel langenud punaarmeelased.) Kolmes tiigiga rööbiti reas, mis üksteisest eraldatud teedega, kulgevad rohelise mättaga piiratud liivast ühiskääpad, mille all puhkab 120 inimest. Igaühe puhkepaiga kohal valge laudtahvel nimega. Neist ladina tähtedega vaid kolm: E. J. Pallod, A. J. Kaljusaar[903] ja F. Vilbaum, langenud võitluses bandiitide vastu 26. mail 1945. Kääbaste ees muuseumi varemete ja tiigi foonil puust valgeks värvitud püstküliku kujuline monument tekstiga: "Igavene au kangelastele, kes langesid võitluses meie kodumaa vabaduse ja sõltumatuse

---

[900]*Karl* (Carl) Christoph Leopold von Rummel (1812 – 10. I 1888 (vkj 29. XII 1887) Tartu) lõpetas TÜ õigusteaduskonna 1839, *mag. jur.* 1843, *dr. jur.* 1844 (Heidelberg), *dr. jur.* 1847 (Tartu). TÜ eradotsent 1841–1845 ja ülikooli kohtu notar 1841–1843, provintsiaalõiguse erakorraline professor 1845–1852, korraline professor 1852–1872, õigusteaduskonna dekaan 1855–1866 ja 1867–1872, TÜ prorektor 1866–1867; tsensor Tartus 1875–1884, nädalakirja *Das Inland* toimetaja 1846–1847; puudub Tartu kalmistute kaardirakendusest.

[901]Constantin Blumberg (Konstantin B.; 1850 – 16. VII 1897 Berliin) lõpetas Tartu Veterinaariakooli (-instituudi) 1871, *mag. med. vet.* 1871. Veterinaararst Voroneži kubermangus 1871–1875, Tartu Veterinaariainstituudi eripatoloogia ja teraapia dotsent ning sisehaiguste kliiniku juhataja 1875–1876, Kaasani Veterinaariainstituudi üldpatoloogia ja patoloogilise anatoomia dotsent 1876–1878, erakorraline professor 1878–1886, korraline professor 1886–1897; Fr. R. Kreutzwaldi tütrepoeg.

[902]Herbert Normann elas aadressil K. A. Hermanni t 16.

[903]Reamees Arnold Jakobi p Kaljusaar (1922), Eesti Laskurkorpuse 63. tagavarapolk, maetud 30. V 1945 Raadile.

eest." Monumenti kaunistavad ülemises otsas sirp ja vasar, kuna all asub suur viisnurk, kaks väiksemat mõlemal pool tekstist üleval. Monumendi juurde viib lai tee, mis lõikab ühiskääpad kahte ossa. Monumendi kõrval murust suur viisnurk, lilledega ja punase lipukesega keskel, viisnurga kõrval murust sirp ja vasar.

Park ise on korrastamata.

12. august (esmaspäev). Rooks olla Halles professoriks, Saksa professorid tema assistentideks. Olla avaldanud soovi tulla ENSV-sse, kuid Tervishoiuministeerium polla sellele reageerinud. Arstina tuleks ehk töötamine maal arvesse. Okupatsiooni ajal olla rääkinud, et tema ema on sakslane, tema fašist. Segaabielude suhtes siiski langetanud otsused vererühmade määramisel aaria tõu poole ja seega päästnud surmast palju inimesi. Olla oodata prof. Karelli.

13. august (teisipäev). Täna sain väljavõtte "из протокола Высшей Аттестационной Комиссии Министерства Высшего Образования СССР"[904] Moskvas 30. märtsist 1946, millest nähtub, et komisjon samal päeval on otsustanud "утвердит Норман Херберта Фридриховича в ученой степени доктора медицинских наук".[905]

Alla on kirjutanud "зам. Председателя Высшей Аттестационной Комиссии И. Агроскин" ja "ученый секретарь М. Борисов".[906] Väljavõte kinnitatud M. Borissovi allkirja ja komisjoni pitsatiga.

14. august (kolmapäev). J. Roo, A. Odrats[907] ja mina käisime täna Maarja kalmistul otsimas tuletõrje tarvis ühismatuseplatsi, kuna

---

[904] S.t NSVL Kõrgema Hariduse Ministeeriumi kõrgema atestatsioonikomisjoni protokollist.

[905] S.t kinnitada Herbert Norman Friedrichi p meditsiinidoktori kraad.

[906] S.t kõrgema atestatsioonikomisjoni esimees I. Agroskin ja teaduslik sekretär M. Borissov.

[907] Artur Odrats (Artur-Ferdinand O.; 1899 – 24. IV 1955 Tartu) õppis TÜ arstiteaduskonnas 1920 ja kaubandusosakonnas 1920–1932, korp! Revelia liige. Tartu III Laenu- ja Hoiu-Ühisuse ning kindlustusseltsi Eesti praktikant 1924, kindlustusseltsi Oma arveametnik 1925–1927, edasikindlustuse osakonna juhataja 1927–1941, Tartu Õlletehase

vanad võimaldavad veel vaid väheste tõrjujate matmist. Jäime peatuma teatud platsil uues osas. Roo lubas veel läbi rääkida Tartu linna peaarhitekti Matteusega,[908] et siis ühing saaks nõudmise platsi peale sisse anda. Suuline nõusolek heakorra kontori poolt on olemas. Plats tuleks veel sel sügisel puhastada, hekiga piirata ja ristiga tähistada.

15. august (neljapäev). Vene endiselt kalmistuvahilt kuulsin, et minuaegne Aleksandri gümnaasiumi direktor Grigori Vassiljevitš (?) Бархов[909] on maetud vanausuliste kalmistule Roosi tänaval. Kalmistuvaht oma abikaasaga näitasid lahkesti asukoha. Kalmu tähistab malmist rist kivialusel. Selgus, et kalmistuvahi abikaasale oli Barchow onuks. Tänas mind, et olin tulnud kalmistule. Rääkis, et matusel (1928) olnud professoritest Piip,[910] Puu-

---

vanem- ja pearaamatupidaja 1941–1944, direktori kt 1944–1946, kirjastuse Pedagoogiline Kirjandus vanemtoimetaja 1946–1950; TRÜ majandusosakonna juhataja 1951–1952, Tartu oblasti rahandusosakonna inspektor ja tehase Taksomeeter normeerija.

[908] Arnold Matteus (1897 – 3. XI 1986 Tartu) lõpetas Karlsruhe Tehnikaülikooli arhitektuuriteaduskonna 1925, korp! Ugala liige. Võttis osa Vabadussõjast 1918–1920, *Tallinna Teataja* toimetuse sekretär 1920–1921, Karlsruhe Ülikooli nooremassistent 1925–1926, Tartu linnaarhitekt 1926–1935 ja 1941–1944, vabakutseline arhitekt Tartus 1935–1940, Tartu linna peaarhitekt 1944–1960, kunstiühingu Pallas esimees 1931–1935, Kõrgema Kunstikooli Pallas direktor 1942–1944, Tartu Riikliku Kunstiinstituudi geomeetria, arhitektuuri aluste ja ehituskonstruktsioonide õppejõud 1945–1953, TRÜ kehakultuuriteaduskonna kergejõustikukateedri spordiehitiste kursuse õppeülesandetäitja ja dotsent 1960–1968, RPI Kommunaalprojekt vanemarhitekt.

[909] Grigori Barhov (Gregor Barchow; 1859 – 13. VI 1928 Tallinn) lõpetas TÜ füüsika-matemaatikateaduskonna matemaatika osakonna 1883, korp! Fraternitas Academia liige. Reaalkooli matemaatika- ja füüsikaõpetaja Tallinnas 1883–1891 ja inspektor a-st 1891, Rakvere gümnaasiumi direktor 1912–1913, Tartu Aleksandri Gümnaasiumi direktor 1913–1918; elas Voronežis 1918–1923, opteerus Eestisse 1923, Tallinna Vene Ühisgümnaasiumi direktor 1923–1928, Eestis elavate venelaste rahvussekretär 1927–1928.

[910] Ants Piip (1884 – 1. X 1942 Nõrobi vangla) lõpetas Peterburi Ülikooli õigusteaduskonna 1913, *mag. jur.* 1916, ÜS Põhjala liige. Ajutise

sepp, Брезовский[911] ja rida teisi, ka kohtunikke ja muid ametmehi. Rohkesti olnud ka juute, kes aga seisnud eemal mütsid peas. Keegi rääkinud, et B. olnud vahel väga kuri, pannud ta kord nurka. Sellepärast tulnud nüüd matma.

Kalmistuvahtide näolt peegeldus vene sõbralikkus, naiselt oli näha headmeelt, et saab oma onust rääkida.

Vana-Jaani kalmistul ootas mind ebameeldiv üllatus: eelmisel ööl oli viidud *dr. med.* Oscar Rothbergi monument. Kalmu juurde viisid vankri ja hobuse jäljed.

Monumente kaob järjest. Ühel päeval viis Puusiku abikaasa ühes teise naisega kärul suure graniidiploki oma töötuppa vene kalmistult. Viimasel nädalal on kadunud Jaani kalmistult mitu monumenti. Järjest võetakse maha puid. Rüüstamine võtab kohutava ulatuse.

16. august (reede). NSVL ja Eesti NSV Tervishoiuministeeriumide korraldusel toimub 20.–26. augustini 1946 Tallinnas, Tartus ja Pärnus Läti, Leedu ja Eesti Õpetatud Meditsiiniliste Nõukogude teine vabariikidevaheline nõupidamine. Nõupidamise mottoks olid kutseil toodud J. Stalini sõnad: "Ma ei kahtle selles, et kui me osutame vajalikku abi meie teadlastele, siis suudavad nad lähemal ajal mitte ainult järele jõuda teaduse saavutustele väljaspool meie maa piire, vaid need ka ületada."

Maanõukogu liige Viljandi maatameeste poolt 1917–1919, Asutava Kogu 1919–1920 ja I Riigikogu liige 1920–1923 Eesti Tööerakonna nimekirjas, Rahvuskogu II koja liige 1937, Riigivolikogu liige 1938–1940; Eesti välisdelegatsiooni liige 1918–1919, Eesti delegatsiooni liige Tartu rahukonverentsil 1919–1920, Eesti esindaja Londonis 1920, saadik USAs 1923–1925; Otto Strandmani valitsuses välisminister Jaan Poska abi ja välisminister 1919, peaminister (riigivanem) ja sõjaminister 1920–1921, välisminister Konstantin Pätsi valitsuses 1921–1922, Jaan Teemandi valitsuses 1925–1926, Jaan Tõnissoni valitsuses 1933 ning Jüri Uluotsa valitsuses 1939–1940; TÜ rahvusvahelise õiguse professori kt ja korraline professor 1919–1940; vangistati 1. VII 1941, suri vangistuses Permi (Molotovi) oblastis.

[911] S.t Maximilian Bresovsky. Vt tema kohta *Akadeemia* 2018, nr 6, lk 16, märkus 21.

Tööpäevadeks on ette nähtud Tallinnas 20. august, Tartus — 22. aug. ja Pärnus — 24. august. Muud päevad on määratud puhkepäevadeks ja sõitudeks, mis toimuvad omnibustel. 25. augustil toimub tutvumine Pärnu kuurordiga. Istungite juhatajaiks on järjekorras Läti, Leedu ja Eesti NSV Õpetatud Meditsiiniliste Nõukogude esimehed: esimesel päeval prof. P. Stradõnš (Riia),[912] teisel päeval prof. A. Mazilis (Kaunas)[913] ja kolmandal päeval prof. J. Haldre (Tartu). Tallinnas on päevakorras nõukoguliku meditsiinilise teaduse organisatsioonilisi ja Suure Isamaasõja sanitaarsete tagajärgede likvideerimise ja onkoloogia küsimusi, Tartus — võitlus laste haigestumise ja suremusega ning sünnitusabi ja günekoloogilisi küsimusi, ja Pärnus taastavkirurgia ja Suure Isamaasõja invaliidide ning kurortoloogilisi küsimusi.[914] Tööpäevad on 9-tunnilised.

Õhtupoolikul toimus K. Taevi juures nõupidamine teose "NSVL ülikoolid" asjus.

17. august (laupäev). ENSV Tervishoiuministeeriumi Õpetatud Meditsiinilise Nõukogu esimehe prof. J. Haldre kabinetti radioloogia kliiniku oli kokku kutsutud seoses eelseisva nõupidamisega koosolek, millest võtsid osa peale J. Haldre (on nõukogu esimeheks alates 29. IV 1946 tagasi astunud prof. A. Linkbergi ase-

[912]Pauls Stradiņš (1896 – 14. VIII 1958 Riia) lõpetas Petrogradi Sõjameditsiini Akadeemia 1919, *dr. med.* 1923 (Petrograd), *dr. med.* 1927 (Riia), NSVL Meditsiiniakadeemia korrespondentliige 1945, Läti NSV TA akadeemik 1946, korp! Fraternitas Metropolitana liige. Opteerus Lätisse 1923, Läti Ülikooli arstiteaduskonna üldkirurgia kateedri juhataja 1928–1944, professor a-st 1933, LÜ arstiteaduskonna dekaan 1944–1947, Riia II Linnahaigla peaarst 1931–1941, Vabariikliku Kliinilise Haigla peaarst 1944–1947, Läti NSV TA Bioloogia- ja Eksperimentaalmeditsiini Instituudi direktor 1946–1951, onkoloogiasektori juhataja a-st 1951, Läti peakirurg 1944–1949 ja peaonkoloog a-st 1949; tema annetatud materjalide alusel rajati Pauls Stradiņši nimeline Arstiteaduse Ajaloo Muuseum Riias.

[913]Võimalik, et Pranas Mažylis (1885 – 28. II 1966 Kaunas), Leedu TA akadeemik 1946.

[914]Päeviku veerisele on lisatud: "Pärnu päevakord, peale kurortoloogiliste küsimuste võeti pärast läbi Tartus, et säilitada aega Pärnuga tutvumiseks."

mel) H. Sõber (esimehe asetäitja), R. Bernakoff, E. Siirde, V. Põkk, V. Üprus, N. Veiderpass, F. Lepp ja mina.

Paluti prof. Veiderpassi ja mind tutvustada Tartu nõupidamise päeval Tartu linna külalisile, eriti Toomimäge ja vaatamisväärseid asutisi. Kavasse võeti anatoomikum, ülikool, raamatukogu, rakendusfarmaatsia kateeder ja stomatoloogia polikliinik, mis peaarsti G. Veerma poolt kujundatud eeskujuliseks nõukogulikuks asutiseks.

Samal koosolekul näitas Haldre minule tervishoiuministri asetäitja A. Reimani kirja Vabariikliku Tartu Ühendatud Kliinikute Valitsuse direktorile A. Linkbergile 10. augustist 1946, mis kõlas järgmiselt:

> Ühenduses Tartu Vesiravila nimetamisega III Sisehaiguste Kliinikuks ja võtmisega vabariikliku alluvusega asutiste nimekirja, asub Eesti NSV Tervishoiuministeerium järgmisel seisukohal:
>
> 1) III Sisehaiguste kliinikut kasutada õppebaasina röntgenoloogia, radioloogia ja füsioteraapia alal, s.t anda õppebaasina prof. Haldre'le,
>
> 2) Kuna ümberallutamisega pole nimetatud kliiniku personaalset koosseisu, jääb kuni edaspidiseni kliiniku peaarstiks edasi dr. V. Paškov.
>
> 3) Prof. Linkberg'il astuda kontakti arstiteaduskonna dekaaniga kliiniku kui õppebaasi kasutamise kava suhtes.

Ärakirjad olid saadetud III Sisehaiguste Kliiniku peaarstile V. Paškovile ja arstiteaduskonna dekaanile A. Valdesele.

Haldre on, oma sõnade järgi, keeldunud III Sisehaigustekliinikut õppebaasiks vastu võtmast.

Koosolekul selgus veel, et Tartust nõupidamisele sõidukite puudusel kedagi sõita ei saa. Haldre kui nõukogu esimees läheb lennukiga.

(*Järgneb*)

CONTENTS

The lonely Earth ..... *Laurits Leedjärv* 1731
In the concentration camps of Estonia. II ... *Mendel Balberyszski* 1756
Religions of the empire: Zoroastrians, Manichaeans, Jews and Christians. II ..... *Touraj Daryaee* 1766
"In recent years, we have glorified our national self-confidence, name, flag, home, education, family and culture": By the 21st anniversary of the Republic of Estonia in 1939 1793
Yes to truth! Yes to freedom! ..... *Toomas Kiho* 1809
Medical registries, epidemiology, legislative acts: From the recent past into today. II ..... *Mati Rahu* 1812
The fate of the first Estonian peasants emigrating to the Caucasus. III ..... *Leeni Langebraun* 1837
Review: Fulfilment of a great dream. Raimo Pullat. *Tallinna arhiivi tagasitoomisest Saksamaalt*. Tallinn: Estopol OÜ, 2018. ..... *Peeter Järvelaid* 1886
Abstracts 1891
Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part XVII ..... *Herbert Normann* 1899

eurozine

www.eurozine.com

Praakeksemplaride puhul palume pöörduda:
AS Pakett, Laki 17, 12915 Tallinn, tel. 6563639

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 3.90 eurot